

Nazwa instytucji

Książnica Cieszyńska

Tytuł jednostki/Tytuł publikacji

Jana Śliwki Geografia czyli opis ziemi dla uczącej się młodzieży / wydał Jan Śliwka.

Liczba stron oryginału

166

Liczba plików skanów

166

Liczba plików publikacji

167

Sygnatura/numer zespołu

C II 005240

Data wydania oryginału

1902

Zdigitalizowano w ramach projektu pt.

**Udostępnienie cieszyńskiego dziedzictwa
piśmienniczego on-line**

Fundusze Europejskie
Program Regionalny

Śląskie.

Unia Europejska
Europejski Fundusz
Rozwoju Regionalnego

JANA ŚLIWKI

Geografia

czyli

OPIS ZIEMI

dla uczącej się młodzieży.

Wyd. 3.

JAN ŚLIWKA,

nauczyciel w Gór. Żukowie.

Wydanie trzecie poprawione i pomnożone.

CIESZYN.

Nakładem i drukiem c. i k. nadw. księgarni Karola Prochaski.

1902.

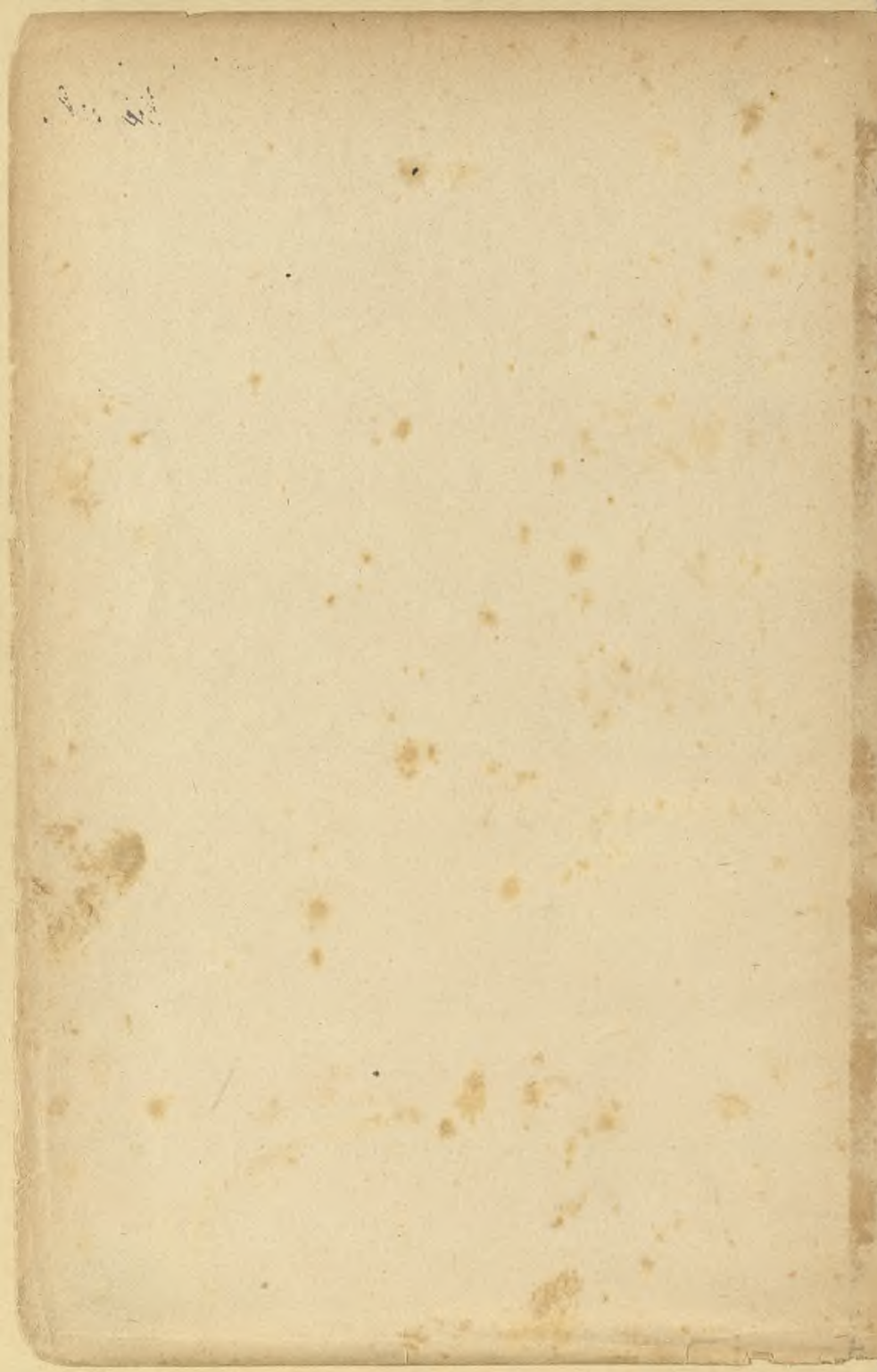
82 Rr.

Clichy D.,
hier. 52K.

*Cieszyn P.
Kis. 2/21.*

JANA ŚLIWKI

Geografia

czyli

O P I S Z I E M I

dla uczącej się młodzieży.

Wydął

JAN ŚLIWKA,
nauczyciel w Gór. Żukowie.

Wydanie trzecie poprawione i pomnożone.

CIESZYN.

Nakładem i drukiem c. i k. nadw. księgarni Karola Prochaski.

1902.

91 (075.2) SL

C.00524011

ODDZIAŁ NIŻSZY.

Poznanie miejsca rodzinnego.

Widnokrąg i strony świata.

Jeżeli staniemy w piękny dzień pogodny na otwartem równem polu lub na jakim wzgórzu, i dobrze się okolicy przypatrzymy, zobaczymy wokoło siebie wielkie koło czyli okrąg, nad którym się niebo jak wielkie sklepienie rozpościera a w którego środku my stoimy. Na krańcach tego okręgu, gdzieś tam wdali, ziemia z niebem stykać się zdaje. Okrąg ten stanowi granice widokowi naszemu, i zowie się dlatego widnokręgiem czyli horyzontem. Im wyżej stoimy, tem większy jest nasz widnokrąg. Każde miejsce na ziemi, każda okolica, inny ma widnokrąg.

W jednej stronie widnokręgu wschodzi słońce każdego poranku, wznosi się powoli coraz wyżej na sklepieniu niebieskiem, a zachodzi w drugiej przeciwległej stronie każdego wieczora. Wschód i zachód słońca nie następuje atoli w przeciągu roku zawsze w jednym i tem samym miejscu, lecz posuwa się w pewnych ustępach widnokręgu to w tę, to w ową stronę. Strona widnokręgu, w której słońce wschodzi dnia 21. marca i 22. września każdego roku zowie się wschodem, ta zaś gdzie słońce w tych dniach zachodzi, nazywa się zachodem. Jeżeli staniemy twarzą ku wschodowi, to mamy, po prawej ręce południe, a po lewej północ.

Te są główne cztery strony, czyli okolice świata. Krom nich rozróżniamy jeszcze poboczne strony świata. I tak stronę,

położoną między północą a wschodem zowią północnowschodnią; stronę między wschodem a południem południowowschodnią; stronę między południem a zachodem południowozachodnią. Obraz widnokregu czyli koła, na którym są wyrysowane strony świata, zowie się różą kompasową. Kompas, czyli igła magnesowa służy do wskazania stron świata, ponieważ jednym końcem zawsze się kręci i zwraca ku północy a drugim ku południowi. Na mapach geograficznych jest północ u góry, południe u dołu, wschód na prawej, a zachód na lewej stronie.

Zadania. Którą stronę świata będziesz miał po prawej ręce jeżeli się obrócisz twarzą do południa? — Którą po lewej? — Którą w tyle za sobą? — Kiedy świeci słońce do naszej izby szkolnej? — W której stronie nieba stoi wtenczas słońce? — W której stronie świata leżą nasze góry? — W której płynie rzeka Olza? — W której Wisła? — W której stronie stoi szkoła od twego mieszkania? — Określ kierunek dróg i ścieżek, któremi idziesz do szkoły? — Wyrysuj w domu za pomocą krążydła czyli cyrkla różę kompasową, na którejby wymienione powyżej strony świata nakreślone były.

Miejsce rodzinne i miejsce zamieszkania.

Dom rodzinny.

Miejsce urodzenia naszego zowie się domem rodzinnym, miejsce zaś, w którym mieszkamy zowią miejscem zamieszkania naszego. Jedno i drugie może być we wsi albo w mieście.

Wieś.

We wsi nie stoją domy rzędami obok siebie, ale są spolicie poprzegradzane sadami, ogrodami, łąkami i polami, słowem: są porozrzucane. Domy czyli chaty wiejskie są zwykle niskie, często drewniane, słomą lub gontami pokryte. Przy domach są podwórza, otoczone płotem, stodołami, stajniami, chle-

wami, szopami i innymi budynkami gospodarskimi. Często stare lipy i dęby ocieniają budynki gałęziami swemi. Na środku podwórza stoi zwykle studnia, z której czerpią wodę wiadrami lub pompą. Przy budynkach mieszkalnych są zagrody, a za nimi ciągną się uprawne role, łąki, pastwiska i lasy. Środkiem wsi prowadzi droga zwykle drzewami wysadzona, czasem płynie rzeka lub potok.

Mieszkańcy wsi, wieśniakami czyli włościanami zwani, trują się głównie uprawą roli i chowem bydła. Lecz są między nimi i tacy, co mają upodobanie w szczepnictwie, ogrodnictwie i pszczelnictwie, niektórzy zajmują się też rzemiosłem lub handlem. Wszyscy mieszkańcy wsi stanowią gminę czyli gromadę. Urzędem gminnym jest przełożenie gminy; ono zarządza majątkiem gminy i stara się o utrzymanie porządku w niej, opiekuje się szkołami i ubogimi, trzyma dozór nad żywnością, miarą, wagą, obyczajnością publiczną, nad budowami; utrzymuje place, drogi, mosty i policję polową; działania jego są liczne i różnorodne.

Zwierzęta, które ludzie chowają zwiemy zwierzętami domowymi. Takimi są: konie, krowy i woły, owce, kozy, świnie, psy, koty, gołębie, kury, gęsi i kaczki. Po wsiach widzimy także często folwarki czyli dwory z wielkimi i obszernymi budynkami. Dwory te należą do dziedziców lub innych majątnych osób. Rolnictwo jest zacząć pracą, żywi mieszkańców i podnosi dobrobyt i pomyślność kraju. Niektóre wsie mają kościół i szkołę. Kościół jest we wsi pospolicie największym i najpiękniejszym budynkiem, ma zwyczajnie wysoką wieżę lub dzwonnice. Na wieży są dzwony, które ogłaszają pory dnia i zwołują lud na nabożeństwo. Dzwony ogłaszają także, kiedy kto z chrześcijan umrze lub kiedy we wsi ogień wybuchnie i pożar powstaje. W szkole mieszka nauczyciel i wykłada nauki młodzieży szkolnej. Dzieci są obowiązane pilnie chodzić do szkoły, żeby nabyły obyczajów, wzbogaciły się w pożyteczne wiadomości i wyrosły na ludzi mądrych, dobrych i cnotliwych. Dla wypoczynku i pokrzepienia lub przemocowania podróżnych i wygody mieszkańców znajduje się prawie w każdej wsi gospoda albo karczma. W niej sprzedają napoje, chleb i bułki,

a czasem także sól, tytoń i inne rzeczy. Miejsce gdzie grzebią umarłych zowie się cmentarzem. Cmentarz znajduje się przy kościele lub na osobnem miejscu w polu, jest ozdobiony kwiatami i pomnikami. Jeżeli nie jest przy kościele to ma często marownię opatrzoną wieżką i dzwonami. Ludzie pobożni mają pieczę o kościół, szkołę i cmentarz, aby je utrzymać w dobrym stanie i należywym porządku.

Jak się nazywa wieś, w której mieszkasz? — Ile ma domów? — Ile mieszkańców? — Czem trudnią się głównie mieszkańcy: rolnictwem, chowem bydła czy górnictwem? — Czy są w niej jacy rzemieślnicy? — Jak się zwie rzeka lub potok płynący przez wieś? — Skądże przychodzi? — Dokąd płynie? — Czy wie dzie przez wieś jaka droga? — Oznacz stronę świata z której droga idzie, a na którą ze wsi wychodzi? — Wymień części pojedyncze wsi? — Powiedz nazwisko najbliższego Jasu? — której wsi sąsiedniej?

Miasto.

Miastem nazywa się miejsce, gdzie wiele jest domów i ludzi. Domy w mieście są większe i piękniejsze niż we wsi. Murowane z kamieni i cegły, pokryte są dachówkami, łupkiem lub blachą. Domy miejskie stoją zwykle rzędami obok siebie i mają po jednym, po dwa, po trzy a czasem i więcej pięter. Przejścia pomiędzy długimi rzędami domów zowią się ulicami; większe zaś miejsce czworoboczne w środku miasta, wokoło domami obmurowane, nazywa się rynkiem. Ulice i rynek brukowane są kamieniami. Na rynku odbywają się targi tygodniowe i walne jarmarki. Domy, stojące poza głównymi rzędami domów, tworzą przedmieścia. Przedmieścia otoczone są zwykle sadami i ogrodami.

Mieszkańcy miasta trudnią się przeważnie rzemiosłami, sztukami i kupiectwem. Z rzemieślników jedni starają się o naszą odzież, jak np. krawcy, szewcy, kuśnierze, kapelusznicy, garbarze. Inni, jak młynarze, piekarze, rzeźnicy, dostarczają nam żywności. Inni są zatrudnieni przy budowie domów, jako to: cieśle, mularze, stolarze, ślusarze, szklarze. Jedni rzemieślnicy

robią swe wyroby z drzewa, jak stolarze, bednarze, tokarze; drudzy wyrabiają je z żelaza, jakoto: kowale i ślusarze.

Jakich narzędzi używają kowale? — Wymień wyroby bednarza? —

Kupecy zakupują w obcych krajach różne towary i sprzedają je mieszkańcom. U nich dostać można, papieru, ołówków, farb, kawy, cukru, cytryn, oliwy i t. p. Miejsce gdzie kupiec sprzedaje towary, zowie się kramem lub sklepem. Jedne towary sprzedają na wagę, drugie na miarę. Płótno, sukno i materye mierzą się metrem.

W mniejszych miastach zajmują się mieszkańcy także rolnictwem i ogrodnictwem, jak na wsi.

Jak się zowią rynki, miasta i główne ulice? — Jak się zowią bramy miejskie, i w której stronie świata znajduje się każda z nich? — Które ulice wiodą do rynku? — W jakim kierunku idzie główna droga przez miasto? — Ile kroków ma rynek długości i szerokości? — Jaki kształt ma rynek, jest to prostokąt albo kwadrat? — Narysuj kształt rynku i porób znaki, gdzie ulice z niego wychodzą? — Jak często odbywają się targi na bydło? — Ile jest w roku jarmarków? — Których płodów dowożą najwięcej na targ tygodniowy? — Zrób rysunek, któryby w całości wyobrażał rynki i główne ulice? — Jak daleko rozciąga się okręg miasta na wschód, zachód, południe i północ? — Jak się zowią wsie okoliczne, stykające się okręgiem miejskim? — W której stronie świata leżą te wsie, i jaka jest ich odległość od miasta? — Ile mieszkańców liczy miasto? — Którymi rzemiosłami zajmują się mieszkańcy? — Którymi trudnią się przeważnie?

Domy miejskie należą to osobom pojedynczym, to są własnością całego miasta. Tamte zowią się domami prywatnymi, te budynkami publicznymi. Do budynków publicznych liczą się szkoły, kościoły, ochronki, ratusz, szpitale i t. p.

Dawno założono miejsce twego zamieszkania? — Jak długo stoją najważniejsze budynki? — Napisz ich krótką historię, o ile ci jest wiadoma? — Czy znajdują się w mieście ważne pomniki? — Czy żyli w miejscu twego mieszkania mężowie,

którzy się wielkimi czynami byli odznaczyli i przez to na szacunek potomności sobie zasłużyli? — Opowiedz co ci o nich wiadomo! — Czy jakie dziejowe (historyczne) wspomnienia wiążą się z twojem miejscem zamieszkania, lub z jego najbliższą okolicą?

Kraj.

Kiedy staniemy w okolicy mieszkania naszego, zobaczymy na jej powierzchni kraj i wodę. Kraj jest to twarda stała część powierzchni ziemi, woda zaś częścią jej płynną i zmienną. Kraj leży zwykle wyżej niż woda.

Kraj przedstawia się nam pod względem powierzchni swojej w trojakim kształcie. Może być równiną t. j. taką przestrzenią ziemi, której części prawie w równej mierze (równolegle) są położone, albo wyżyną lub też niziną. Wyżyną zowie się każda przestrzeń, wystająca nad powierzchnię kraju, niziną zaś ta część, która niżej powierzchni jego leży.

Małe wyniosłości ziemi nazywamy wzgórzami, większe pagórkami, a znaczne górami. Na każdej górze rozróżniamy trzy części: część najniższą góry nazywamy podnóżem, najwyższą wierzchołkiem — szczytem, a pochyłość góry, od wierzchołka aż do podnóża, spadzistością góry. Pochyłość nadzwyczaj bystrą, zowią ścianą góry.

Kraina, na której się wznoszą wzgórza i pagórki nazywa się pagórczystą; ta zaś, na której się wznoszą znaczne góry, zowie się górzystą. Często ciągną się góry i pagórki długim rzędem, wtenczas nazywają się pasmem gór; gdy zaś kilka pasm gór połączy się z sobą, tworzą łańcuch gór, którego najwyższe części (długie wierzchołki) grzbietem zowią. Miejsca, w których się pasma gór zbiegają lub krzyżują, zowią się stekiem czyli węzłem gór.

Wąskie poprzeczne przecięcie pasma gór, mające strome poboczne ściany, zowie się wąwozem czyli przesmykiem. Wklęsłości pomiędzy górami o znacznej długości i szerokości nazywają się dolinami. Doliny dzielą się na główne, poboczne czyli postronne, poprzeczne. W górach znajdują się często krótkie i wąskie zagłębienia o stromych ścianach, a spa-

dzistem zakończeniu; takie zagłębienia zowią się wykapanami — parowami. Dolina kształtu kulistego zwie się kotlina.

Jaki kształt ma ziemia, na której leży miejsce naszego mieszkania? — Jest to równina, wyżyna albo nizina? — Jest to kraj pagórczysty, albo górzysty? — Czy jest to może dolina? — Jak jest ukształtowana ziemia najbliższej okolicy miejsca pobytu naszego? — Czy znajdują się na niej wzgórza, pagórki, góry, pasma, łańcuchy, grzbiety, albo wysokie stoki gór? — Oznacz stronę świata, w której idąc ze szkoły, natrafiłbyś równinę, pagórek, górę i t. p.? — Gdzie znajdują się doliny w okolicy? — Są to doliny główne, albo poboczne? — Opisz kierunek znajomej ci doliny N? — Czy znajduje się w bliskości jakiś wykap? — Gdzie leży? — Jak jest długi i szeroki? — Jak wysokie mogą być jego ściany czyli brzegi? — Z czego składają się? — Są gołe czyli krzewiną lub też drzewami porośłe?

Które okolice pobytu naszego mają ziemię glinkowatą? — Które piaszczystą? — Które kamienistą? — Która ziemia jest najżyźniejsza? — Która najmniej urodzajną? — Z czego składa się ziemia glinkowata?

Woda.

Gdzie we wsi (w mieście) znajdują się studnie? — Jakie są te studnie, głębokie czy płytkie? — Jak robi się studnia? — Skąd przychodzi woda do studni?

Woda znajduje się w ziemi, pochodzi z deszczu, rosy, z stopionego śniegu i lodu. Miejsce, na którym woda z ziemi wytryskuje, zowie się źródłem. Źródła są początkiem wszelkiej wody płynącej, i tworzą się najczęściej u stóp gór. Nawet wszystkie większe rzeki biorą początek pomiędzy górami, bo tam najwięcej deszczów spada na ziemię. Część wody deszczowej upływa powierzchnią na dół do rzek, druga część wsiąka w ziemię, a jeżeli się zbierze w jakim miejscu podziemnem znaczny zapas wody, to uformuje się źródło. Ze źródła płynie woda korytem, aż póki do morza nie dojdzie i to się nazywa rzeką. Teraz już nowe rzeki się nie formują, bo tyle jest da-

wnych koryt, że woda spadająca deszczem, w nich dosyć się mieści; czasem je tylko rozszerza, kiedy się jej więcej zbierze i wtedy rzeka wylewa, powstaje powódź, czyni spustoszenia, aż póki nie spłynie nadmiar wody do morza. Ale nie wszystka woda z deszczu do rzek się zbiera. Znaczna jej część wsiąka głębiej w ziemię, opada coraz niżej, póki tylko grunt jest o tyle miękki i dziurkowany, że wodę przepuszcza. Takim sposobem zacieknie czasem bardzo głęboko, aż natrafi tam na jaką twardą i nieprzenikliwą skałę, przez którą przejść nie może, i musi po niej spływać. Takim sposobem powstają pod ziemią znaczne czasem strumienia. Taka to woda jest w studniach. Jeżeli kopiąc w kopalniach, ludzie do tej wody się dostaną i nową drogę jej otworzą, ona rzuca się czasem z wielką gwałtownością w tę stronę, i nie zawsze da się wypompowywać. Taki strumień podziemnej wody wytrysnął 19. listopada 1868. i 17. lutego 1879. tak gwałtownie w kopalniach soli w Wieliczce, iż żadne maszyny do pompowania nie mogły zalewu pokonać, aż woda zamuliwszy piaskiem niebezpieczny otwór, sama sobie zaporę postawiła, i w inną dawną poszła sobie stronę. Drogę którą woda odbywa od źródła do ujścia zowią biegiem, wydrążenie w ziemi którem, płynie, korytem, krańce czyli krawędzie koryta brzegami, miejsce, w którem wpływa do drugiej i z nią się łączy ujściem. Wody płynące dzielą się podług swej wielkości na strumyki (potoki), rzeki i strumienie. Zwróciwszy się twarzą za biegiem rzeki, mamy po prawicy brzeg jej prawy a po lewicy brzeg lewy. Rzeką główną zwiemy taką wodę płynącą, która uchodzi do morza, od źródła do ujścia nie zmienia swej nazwy i zabiera po drodze rzeki i potoki. Wisła jest rzeką główną, Olza poboczną Odry. Jeżeli rzeka bystro płynie, mówimy, iż ma silny spąd. Jeżeli woda w biegu swoim spada w dół ze znacznej wysokości, nazywamy to wodospadem. Brodem zwie się płytsze miejsce, w głębszych rzekach, zdatne do przebycia.

Która woda płynąca znajduje się w pobliżu naszego pobytu?
 — Skąd wypływa? — Dokąd uchodzi? — Czy wpadają do niej inne wody? — Opisz bieg tej wody, o ile ci jest znany, i nakreśl

jej rysunek? — Wyrysuj też most i ławę na rzece, przez które się przeprawia z jednego jej brzegu na drugi? —

Jakie stojące wody znajdują się blisko naszego pobytu? — W której stronie świata leżą? — Na którą stronę rozciągają się? — Wyrysuj ich postać? — Ile czasu potrzeba, aby je w koło obejść? — Czy wpada do nich potok, albo rzeka? — Czy mają jaki przypływ lub odpływ? — Które zwierzęta żyją w nich przeważnie?

Woda stojąca znacznej rozległości zewsząd lądem otoczona, zowie się jeziorem, jeżeli jest mniejszej objętości sadzawką. Woda małego rozmiaru, umyślnie tamami zatrzymana i uzbierana nazywa się stawem. Jeżeli stojąca woda jest mętna, z ziemią zmieszana, zowie się bagnem czyli bagniskiem. Moczary, trzęsawiska, błota, jarugi są to miejsca wodą nasiąkłe a niemające ścieku.

Płody ziemi.

Wszystko, co ziemia wydaje, zowie się jej płodami czyli tworami. Płody dzielą się na trzy królestwa, a te są: Królestwo zwierząt, Królestwo roślin i Królestwo kopalin.

Oprócz człowieka, żyją na ziemi różne zwierzęta, pożyteczne i szkodliwe.

Które zwierzęta hodują u nas jako domowe? — Które są najliczniej rozpowszechnione: z zwierząt ssących, — z ptaków, — płazów, — ryb, — owadów, — robaków? — Które zwierzęta żyją w wodzie, — na wodzie, — nad wodą, — na bagnach, — na górach, — w lasach, — ogrodach, — na polach, — na łąkach? — Które szkodliwe zwierzęta znachodzą się w okolicy?

Największa część powierzchni ziemi w okolicy naszego mieszkania, służy do uprawy rozmaitych roślin, i otrzymała według tego różne nazwiska. Jeżeli służy szczególnie do zasiewu zboża i ziół pastewnych, to zowie się polem lub rolą; jeżeli wydaje głównie trawę na siano, to nazywa się łąką; jeżeli zaś porosła jest wielkimi masami dziko rosnących drzew, to nosi nazwę: las.

Których gatunków drzew znachodzi się najwięcej w lasach ojczy-
stych? — Jakie dzikie krzewy rosną w pobliżu? — Jakie gatunki
drzew owocowych sadzą w zagrodach, koło dróg i na publicznych
miejscach?

Które gatunki krzewów, wydających ja d a l n e jagody (owoce)
sadzą najczęściej? — Które gatunki zboża sieją? — Które trawy
pastewne? — Które rośliny strączkowe? — Co za jarzyny i ro-
śliny fabryczne i handlowe? — Które zioła lekarskie znajdują się
w okolicy? — Które rośliny jadowite? — Które są najpospolitsze
niezszkodliwe rośliny dziko rosnące? — Które rośliny rosną tylko
na gruncie piaszczystym, — na glinowatym, — na wapiastym, —
na moczarach, — na brzegach wód, — na wodach, — na górach,
— w dolinach, — w równinach?

Najważniejszymi płodami królestwa kopalin jest dla nas:
sól, rudy, kamienie budowlane i minerały palne.

Gdzie i jako wydobywają sól, której każdodziennie potrze-
bujemy? — Jakie rudy znajdują się w okolicy? — Jakie kamienie
do budowania? — Czy znajdują się minerały palne w okolicy? —
Nazbieraj różnych gatunków kamieni z okolicy, napisz ich nazwy,
miejsce znalezienia i użytek ich!

Mapa miejsca rodzinnego.

Obraz powierzchni ziemi wyrysowany na papierze przed-
stawiający wzajemne położenie przedmiotów, z jakimi nas geo-
grafia zaznajamia, (np. gór, rzek, jezior, itp.) zowie się mapą
czyli krajobrazem.

Narysuj mapę twojego miejsca rodzinnego. Weź arkusz
papieru, nakreśl na nim cyrklem czyli krążydłem koło ma-
jące 2 dm średnicy, a idź z nim na pobliskie wzgórze, z któ-
regobys okolicę dobrze wzrokiem ogarnąć mógł. Stanąwszy tam,
rozłóż arkusz, napisz na kraju koła strony świata, i zobacz
w którym kierunku, w obrębie 10 km leżą:

- a) znaczniejsze wyniosłości i doliny,
- b) wszystkie płynące i stojące wody,

c) większe lasy i przylaski, znaczniejsze gaje i krzewiną zarosłe miejsca,

d) wszystkie miejscowości, młyny, dwory, itd.

e) główne drogi.

Kierunek wszystkich tych przedmiotów oznacz delikatnymi liniami, pociągniętymi z centrum aż za obręb koła, a na końcu każdej linii napisz w skróceniu nazwę przedmiotu. Skoro tę pracę ukończysz, powymierzaj i oznacz w domu za pomocą centymetrowej miary, prawdziwe oddalenia wszystkich nakreślonych przedmiotów, z miejsca projekcyi w obrębie koła.

Promień koła znaczy 10 *km*, *cm* więc 1 *km* czyli ćwierć godziny. Jeżeli przedmiot jaki oddalony jest 2 *km* od miejsca projekcyi, to umieści się go 2 *cm* od centrum. O odległość przedmiotów trzeba się zapytać, o ile ci nie jest znajoma. Pagórki, góry i stoki gór znaczą ciemnymi kreskami, jak widać na innych mapach, a to tem ciemniej, im góry są wyższe. Wierzchołki niecieniuja się, lecz zostają gołe i bezbarwne. Jeżeli umiesz kolorować, to zafarbuj równiny zielonawo, kamieńce i piaski jasno-żółtawo, wody modrawo. Lasy oznacz małymi drzewkami, miejscowości krzyżami lub prostokątami. Przy pracy tej zważaj nieustannie na czystość, — poplamienia wystrzegaj się!

Opisz krótko przedmioty, zarysowane na twej mapie! Uważaj przytem na porządek przedmiotów, podany powyżej od a) — e).

Zjawiska w powietrzokręgu.

Powietrze otacza ziemię mniej więcej na 60 *km* grubości. Tę ogromną masę powietrza zwiemy powietrzokręgiem czyli atmosferą. Niższa warstwa powietrza, napełniona jest zawsze parą, która z ziemi i wód podnosi się do góry; z tej przyczyny zowią też atmosferę parokręgiem.

Powietrze nie jest zawsze i wszędzie jednakie, owszem bardzo jest odmienne, to ciepłe, to zimne, to wilgotne, to suche, to jest spokojne, to się w ruchu znajduje. Wszakże zmiany powietrza,

zachodzące w jakim kraju w przeciągu jednego roku i zawisły od nich stan ciepła i wilgoci zawartej w powietrzu, wyrażamy słowem klimat.

Już to samem czuciem, lecz dobitniej jeszcze za pomocą narzędzia, zwanego ciepłomierzem czyli termometrem, możemy się przekonać, że powietrze w przeciągu dnia nie posiada równego ciepła, czyli jednakiej temperatury. Najmniejsze ciepło powstaje półgodziny przed wschodem słońca, najwyższe między 2. a 3. godziną z południa.

Jako się temperatura w ciągu każdego dnia zmienia i wyraźnie cztery doby znamionuje, tak dzieje się też w przeciągu roku.

Najniższy stopień ciepła trafia w pośrodku stycznia, najwyższy z końcem lipca. Środek wzmagającego się ciepła przypada na koniec kwietnia, ubywającego zaś na koniec października. Na tem opiera się podział roku na cztery pory. Zima jest najzimniejszą, lato najcieplejszą porą roku; pomiędzy nimi znajdują się wiosna i jesień, a ich temperatura oznacza dość wyraźnie średni stan ciepła całego roku.

W nizinach jest cieplej, niż na górach. Im wyżej w górę, tem więcej ubywa ciepła a wzmaga się zimno. Z tej przyczyny jest już na wysokich górach tak zimno, że szczyty ich ustawicznie śniegiem są pokryte. Jestto tak zwany wieczny śnieg, który nigdy nie topnieje. Często nawet w dolinach pomiędzy górami, wśród lata pada śnieg na zielone niwy.

Ruchy powietrza czyli wiatry powstają z różnicy ciepła w powietrzu (temperatury) t. j. przez ogrzewanie się powietrza w jednej a oziębienie jego w drugiej okolicy, o czem się łatwo przekonać można, kiedy we drzwiach ogrzanego pokoju postawimy jedną zapaloną świecę u góry a drugą u dołu ich; płomień świecy u góry drzwi postawionej wychyli się do sieni, a ten u dołu zwróci się do pokoju.

Świece te wskażą, że we drzwiach prąd wiatru jest podwójny. Powietrze bowiem rozszerza się w miarę ogrzania; rozszerzając się, staje się lżejszem i podnosi się w górę, podczas kiedy chłodniejsze warstwy na dół opadają bo są cięższe. W pokoju ciepło, w sieni chłodniej, więc chłodniejsze

powietrze z sieni usiłuje się z cieplejszem pokojowem ułożyć do równowagi. Stąd powstają dwa prądy, ciepłe powietrze lżejsze, unosi się w górę i tam w górze ucieka do sieni, chłodne opada i przez próg wciska się do pokoju. Tożsamo odbywa się na ziemi i na większe rozmiary. Prądy ciepłego powietrza płyną w sfery wyższe, a inne prądy chłodniejsze i cięższe napływają na ich miejsce. Jeżeli tedy dwie sąsiednie okolice nierówną mają temperaturę, to płynie powietrze dołem, po nad ziemią, z zimniejszej okolicy do cieplejszej, podczas kiedy w górnej warstwie powietrza idą prądy z cieplejszej okolicy do zimniejszej. Prądy powietrza nazywają się wiatrem.

Kierunek wiatru wywiera wielki wpływ na stan powietrza. Najzimniejsze wiatry wieją u nas z północy, najcieplejsze z południa. Wiatr południowo-wschodni jest ciepły i wilgotny, północno-zachodni zimny i suchy. Wiatr gwałtownie wiejący nazywa się burzą; burza najgwałtowniejsza orkanem, a jeżeli sprawia wir w powietrzu unosząc wysoko proch, śnieg i t. p. zowie się zawieruchą.

Deszczu nie pada we wszystkich krajach jednaka ilość. Są kraje, w których pada go bardzo wiele, (w odwiecznych lasach południowej Ameryki) w drugich zaś krajach wcale deszcz nie pada (na puszczy Sahara w Afryce). U nas pada deszcz niemal przez 136 dni w roku — najwięcej w miesiącach letowych.

Kiedy woda mocno jest ogrzana, zamienia się w parę, t. j. oddzielają się od niej drobnutki wydęte, wewnątrz próżne cząstki i w kształcie pary unoszą się w powietrze. Lecz trzeba wiedzieć, że woda nie tylko wtenczas paruje, kiedy jest ogrzana, ona ulatuje nieustannie, niewidzialnemi pyłeczkami w górę. „Często z rana, kiedy się powietrze oziębi, para ta ukazuje się nam pod postacią mgły, ale jak słońce przygrzeje, mgła znika, rozpraszają się cząsteczki pary i nie widać ich wcale. Para ta ulatuje wyżej, gdzie powietrze jest rzadsze, a im rzadsze tem chłodniejsze. Tam więc para ostudza się i zamienia się w chmury; oziębia się jeszcze więcej a zamienia się w krople i spada deszczem lub śniegiem na ziemię“.

Mgły powstają najczęściej w miesiącach jesiennych i zimowych. Śnieg pada zwykle od listopada aż do kwietnia. Na wiosnę topnieje, zwilża ziemię i napęnia źródła i rzeki wodą.

Błyskawice powstają z materji elektrycznej, rozlanej w atmosferze. Wydarzają się najczęściej w gorącej porze roku od maja do sierpnia. Błyskawice zimowe są rzadkie.

Grad zalicza się do zjawisk elektrycznych. Powstanie jego, nie jest jeszcze doskonale wytłumaczonem. Najwięcej pada grad czasu wiosennego. Letnie gradobicia zrzadzają często wielkie szkody na rolach, niszcząc zasiewy i zbiory wieśniaka.

Liczba dni w przeciągu roku pogodnych i jasnych bywa u nas zawsze mniejsza, niż liczba dni pochmurnych. Najwięcej dni pogodnych mamy w porze roku cieplejszej — najwięcej pochmurnych w jesieni i w kwietniu.

ODDZIAŁ WYŻSZY.

Świat i ciała niebieskie.

Niebo, ziemię i wszystko co Bóg stworzył, zowiemy światem lub też wszechświatem. Wysoko po nad sobą widzimy w niezmierzonej niebios przestrzeni, we dnie jasne słońce, a w nocy złocisty księżyc i niezliczone mnóstwo gwiazd błyszczących. Pod sobą zaś mamy ziemię napełnioną rozlicznymi skarbami i stworzeniami. Świat jest niezmiernie wielki, bo sięga daleko za słońce i za gwiazdy, a nikt nie zna granic ani końca jego. Słońce, księżyc, ziemię i gwiazdy zowiemy ciałami niebieskimi. Ciała niebieskie są bardzo wielkie, a wydają się nam przeto tak małymi, ponieważ bardzo, bardzo daleko od nas są oddalone. Że tak jest rzeczywiście pojąć łatwo, bo doznawamy tego na wszystkich rzeczach na ziemi, że się nam z daleka o wiele mniejszymi okazują, niż są w istocie. Ptak unoszący się w powietrzu, wydaje się nam o wiele mniejszym, niż kiedy z blizka nań patrzymy. Stąd możemy też dorozumieć, że ciała niebieskie daleko większe być muszą, niż się oku naszemu wydają.

Ciała niebieskie dzielą się na gwiazdy stałe, planety, księżyce i komety.

Gwiazdy stałe świecą swoim własnym światłem, i nie zmieniają na sklepieniu niebieskiem widocznie położenia swego względem siebie. Gwiazda stała, którą widzimy dziś w pewnym położeniu i odległości od podobnych sobie gwiazd, znajdzie się

jutro, pojutrze, za rok lub później w tem samym oddaleniu od nich. Oddalenie gwiazd stałych od ziemi jest niezmiernie wielkie, tak że tylko niektóre z nich gołem okiem widzieć można. Do gwiazd stałych należy nasze Słońce, Niedźwiedź czyli Wóz, wielki i mały z gwiazdą polarną, Baran, Byk, Orion, Kureczęta czyli K w o c z k i i wiele innych, którym gwiazdarze różne nadali nazwiska.

Słońce jest ogromną kulą, o półtora miliona razy większą niż nasza ziemia. Na około słońca obraca się ziemia i wiele innych gwiazd, z których każda w swoim osobnem kole krąży. Wszystkie odbierają od niego światło i ciepło, ono bowiem jest źródłem światła i ciepła. Gwiazdarze czyli astronomowie dowodzą, że słońce, co $25\frac{1}{4}$ dni raz około siebie obróci się. Za pomocą szkieł, dalowidami zwanych, wymierzili i wyrachowali astronomowie, że od ziemi do słońca jest przeszło 150 milionów kilometrów. Światło, które się od słońca rozchodzi, potrzebuje ośm minut, aż dojdzie do ziemi a głos tu wymówiony, ledwieby za 15 lat do słońca doszedł. Kula armatnia na słońcu wystrzelona potrzebowałaby 25 lat, by się tu dostać.

Planety czyli gwiazdy błędne są to ciała ciemne, krążą wokoło gwiazd stałych i biorą od nich światło i ciepło. Naokoło słońca naszego, krążą wiele planet, pomiędzy którymi się i nasza ziemia znajduje.*) Oto niektóre nazwy planet w porządku, w jakim krążą około słońca.

W pierwszym kole, najbliżej słońca krąży Merkury, za nim Wenus (jutrzyńka) potem Ziemia, dalej w kołach coraz szerszych Mars; Węsta, Juno, Ceres, Pallas, Jowisz, Saturn, Uran, a najszersze koło robi Neptun.

Odległość Merkurego od słońca wynosi 60 milionów kilometrów; Ziemi 160 milionów a Naptuna 4734 miliony kilo-

---

*) Planeta czyli ziemia na której mieszkamy, i której rozległość się nam za wielką wydaje, jest tylko kropką w przestrzeni świata, w której wszechmocność Boska nieskończoną liczbę ciał niebieskich rozsiała.

metrów. Aby raz słońce obiegnać, potrzebuje Merkury 88 dni, Ziemia 365 dni, czyli rok jeden, Jowisz 12 lat, Saturn 30, Uran 84 a Neptun 169 lat. Jupiter, Saturn i Uran są o wiele większe niż ziemia nasza, Uran nawet o 82 razy; inne planety do naszego słońca należące są mniejsze od niej.

Niektóre planety mają wokoło siebie mniejsze ciała niebieskie, księżycami zwane. Nasza Ziemia ma jeden księżyc, Jowisz ma cztery, Uran ma ich sześć, Saturn siedem i dwa pasy. Księżyce, są to ciała ciemne, krążą koło swych planet a z niemi na okół słońca i otrzymują światło od niego.

Księżyc. Badania ciał niebieskich dały ludziom poznać, że księżyc obraca się około ziemi, a z nią krąży na okół słońca i otrzymuje od niego światło, którem nam w nocy przyświeca. Jest on tedy towarzyszem podróży ziemi naszej, a obiega ją w przeciagu niespełna 28 dni, czyli dwanaście razy w roku. Księżyc należy do najmniejszych ciał niebieskich, a wydaje się nam wielkim, ponieważ od ziemi tylko 380.000 kilometrów jest oddalony tak, że nam prawie najbliższy jest ze wszystkich ciał niebieskich. Postać jego, jak wszystkich ciał niebieskich jest kulistą; co do wielkości, jest on 50 razy mniejszy od ziemi.

Księżyc ma swoje góry i doliny; jego plamy są to cienie pochodzące od tychże gór. Ale nie ma księżyc powietrza (atmosfery), i dla tego nie ma mieć mórz, ani jezior, ani rzek, i jak się zdaje ani mieszkańców.

Księżyc pokazuje się ziemi w różnych odmianach. Po nowiu widzimy go w kształcie sierpu, a w tygodniu jako półkółko i mówimy, że to pierwsza ćwierć; po tygodniu widzimy całą tarczę księżycą oświeconą i mówimy, iż jest pełnia. Następnie ubywa tarczy księżycą w stronie w której jej przybywać zaczęło, a po tygodniu zbiega się znowu na półkółko, co nazywamy ostatnią ćwiercią. I w czwartym tygodniu ubywa codzien księżycą aż nareszcie znika zupełnie — jest nam niewidzialnym na niebie, wtenczas jest nów. Po nowiu świeci księżyc tylko z wieczora i przed północą, w ostatniej ćwierci zaś tylko po północy i nad rankiem.

Komety. Czasami zjawiają się na niebie gwiazdy, które ogon lub kłębię promienną za sobą wleka. Gwiazdy te zowią się kometami. Ciała ich wyglądają jako mgła świetna, a drogi ich są tak dalekie i tak podługowato zakreślone (elipsy), że nam tylko wtedy są widzialne, gdy się do słońca zbliżą i koło niego przechodzą. Ich kierunek także jest nieregularny; krążą bowiem we wszystkich kierunkach, od południa ku północy, od północy ku południowi, od zachodu ku wschodowi i od wschodu ku zachodowi. Że komety gęstego ciała nie mają, stąd poznać można, iż przez nie jak przez mgłę, widno gwiazdy za nimi na niebie będące. W roku 1811. jaśniał taki kometa przez kilka miesięcy w nocy na niebie; a że winobranie w tym roku obfite było, powszechnie przypisywano takowe mocy komety; lecz czy słusznie, tego nikt nie dociekł. Lud zabobny i nieoświecony trwoży się i lęka, gdy ujrzy kometę, mniemając, że to znak moru, głodu lub wojny. Oby się raczej uczył znać wielkie i dziwne sprawy Boże, i wielił moc jego wszechmoce. By uważał, że niebios opowiadają chwałę Bożą, a dzieło rąk jego rozpostarcie oznajmuje.

Gwiazdy spadające są ciałami małemi błędzającymi w wyższych przestrzeniach świata. Zbliżywszy się do ziemi rozżarzają się i spadają na nią. Osobliwe zjawiska te pojawiają się najczęściej od 10. do 12. sierpnia i 13. listopada.

Droga mleczna.

Wśród gwiazdzistej nocy widzimy na jasnym nieba sklepieniu obszerną smugę białawego światła, ciągnącą się z północy ku południowi. Smuga ta, w jednym miejscu nieba jednostajna, dzieli się dalej na dwa pasy, które się później znowu łączą. Smuga ona nazywa się mleczną drogą. Składa się ona z niezliczonych gwiazd stałych, bardzo do siebie zbliżonych, których światło nas, dla ich niezmiernej odległości, ledwie jako słaby blask dochodzi. Zaiste cudowne jest przyrodzenie, niezmiernie wielkość i mądrość Boga.

Zaćmienie słońca i księżyca.

Z obiegu księżyca około ziemi pochodzi także zaćmienie słońca i księżyca. Jeżeli bowiem księżyc w biegu swoim wejdzie prosto między ziemię i słońce, zasłoni sobą słońce iż promienie jego do pewnych okolic ziemi nie dochodzą. Zjawisko to nazywamy zaćmieniem słońca; może ono tylko podczas nowiu nastąpić. Kiedy zaś ziemia w biegu swym około słońca wstąpi w prostej linii między słońce a księżyc, rzuci swój cień nań, wtedy przypada zaćmienie księżyca. Zaćmienie księżyca może tylko podczas pełni nastąpić.

Podczas zaćmienia słońca świeci słońce jak świeciło, lecz mając przed sobą księżyc, nie dochodzą promienie jego do wszystkich części ziemi. W krajach, leżących poza cieniem księżyca, jest słońce widzialne i jasne. Aczkolwiek zjawiska te we zwierzętach, a nawet i w ludziach nieświadomych obudzają trwogę i skruchę, to jednak w naturze nie zachodzi żadna zmiana ruchu ani siły — ciała niebieskie pilnują spokojnie dróg swoich i pełnią prawa odwieczne.

Ponieważ cień, który ziemia rzuca na księżyc, zawsze jest okrągły, wnioskuje się stąd, że ziemia jest okrągłą, bo tylko ciało okrągłe rzuca cień okrągły.

Jeżeli księżyc tylko część słońca zakryje, następuje częściowe zaćmienie słońca; jeżeli zaś zakryje całą tarczę słoneczną, wtenczas nastaje całkowite zaćmienie słońca. Równie bywają zaćmienia księżyca częściowe lub całkowite, według tego, czy cień ziemi pewną tylko część księżyca lub też całą tarczę jego pokryje.

Ziemia.

Ziemia, na której żyjemy, jest ogromną kulą, w dwóch przeciwległych końcach nieco tylko przyplaszczoną. Końce

te zowią się biegunami. Że ziemia jest okrągła, świadczą różne spostrzeżenia; do tych należą:

1. Że dzień w krajach wschodnich prędzej się zaczyna niż w zachodnich. Gdyby ziemia była płaska, oświeciłoby ją słońce od razu.

2. Że ziemię dokoła objechać a na to same miejsce powrócić można, z którego się wyjechało. Żeglarze Magellan i Drake pierwsi opłynęli ziemię dokoła; wypłynawszy z Europy postępowali ciągle ku zachodowi a przybyli z przeciwnej strony w te same miejsca skąd wypłynęli. Austriacka fregata „Nowara“ opłynęła ziemię od 1857.—1859.

3. Iż żeglarze, zbliżając się do kraju, spostrzegają najpierw najwyższe rzeczy n. p. wierzchołki gór, wieże a potem dopiero niższe.

4. Iż cień ziemi w czasie zaćmienia księżyca jest okrągły.

5. Że wszystkie ciała niebieskie są okrągłe.

Ziemia ma obrót dwojaki: obrót na okół swej osi, czyli około siebie samej, i obrót wkoło słońca. Obrót ziemi około jej osi trwa 24 godziny a jest przyczyną dnia i nocy. Ta bowiem strona ziemi, która ku słońcu się obraca, jest od niego oświeconą, ma dzień, druga połowa słońca nie widzi, ma noc. Obrót ziemi dzieje się od zachodu na wschód.

Drogę około słońca przebiega ziemia w przeciągu 365 dni 5-ciu godzin i 48 minut, a ten czas nazywamy rokiem. Przez ten obrót powstaje rok i cztery pory roku: wiosna, lato, jesień i zima. Dla łatwiejszego oznaczenia miejsca, lądu lub morza na kuli ziemskiej, podzielono ją wzdłuż i wszerz liniami czyli kołami. I tak: Osią ziemi nazywamy linię, którą sobie wyobrażamy przez środek ziemi od bieguna do bieguna. Przypłaszczone końce ziemi zowiemy biegunami; jeden z nich biegun północny, drugi biegun południowy. Oś ziemi od bieguna do bieguna wynosi 12.755 *km*. Równikiem czyli ekwatorem nazywamy linię środkiem pomiędzy obydwojma biegunami na około ziemi przeciągniętą, a dzielącą kulę ziemską na dwie równe części, na półkulę północną i półkulę południową. Równik ziemi wynosi 40.000 *km* a cała powierzchnia jej ma przeszło 510 milionów *km*² (5 mil. *μm*²).

Po obu stronach równika, w równej od niego odległości (o $23\frac{1}{2}^{\circ}$) wyobrażamy sobie na kuli ziemskiej dwie linie z wrotnikami nazwane; północny z nich zowie się zwrotnikiem Raka, południowy zaś zwrotnikiem Koziorożca. Nazwiska te stąd pochodzą, iż słońce zdaje się latem dochodzić na niebie do pierwszego, a zimą do drugiego.

Drugie dwie linie, okrążające ziemię bliżej biegunów (także o $23\frac{1}{2}^{\circ}$ oddalone) nazywamy kołami biegunowemi czyli polarnemi.

Południkami czyli merydyanami zowią się linie przeprowadzone od jednego bieguna przez równik do bieguna drugiego, dzielące ziemię na półkulę wschodnią i zachodnią. Wszystkie kraje leżące pod jednym południkiem, o jednym czasie mają południe. Krajom bardziej na wschód położonym rychlej słońce wschodzi i zachodzi, niż krajom bardziej na zachód leżącym.

Dnie i nocy nie są równe we wszystkich krajach. W krajach na równiku jest dzień prawie tak długi jak noc; w miejscach położonych między zwrotnikami a kołami biegunowemi bywa na przemian dzień dłuższy lub krótszy od nocy. A na biegunach, to jest przy końcu osi ziemi, trwa dzień pół roku a noc pół roku. Tam słońce w jednym półroku wcale nie zachodzi a w drugim wcale nie wschodzi. Jak nieszczęśliwi byliby ludzie w tych smutnych krajach, gdyby im miły Bóg tych długich nocy zimowych nie oświecał i nierozweselał. Lecz Opatrzność Boska nagotowała dla tych okolic oprócz światła księżyca i gwiazd jeszcze i zorzę północną, która rozpędza ciemności i umila mieszkańcom długą noc zimową. I tu z pismem wyznać należy: O jakoż wielkie są sprawy twoje Panie! te wszystkie mądrześ uczynił: a napełniona jest ziemia bogactwem twojem!

W krajach, gdzie promienie słońca prosto padają na ziemię, jest gorąco, tam gdzie ukośnie padają, jest zimno. Kraje leżące po obu stronach równika pomiędzy zwrotnikami zowiemy krajami gorącemi. Kraje te mają tylko dwie pory roku, suchą i dżdżystą. Te kraje, które leżą między zwrotnikami a kołami biegunowemi, mają ciepło umiarkowane, ani zbyt zimne ani zbyt

gorące. W tych krajach są cztery pory roku, wiosna, lato, jesień i zima. Zimne czyli lodowate kraje znajdują się pod biegunami i mają także dwie tylko pory roku, mianowicie lato i zimę. Jest zatem pięć pasów czyli stref na kuli ziemskiej: jeden gorący, dwa umiarkowane a dwa zimne.

Podział powierzchni ziemi.

Ląd.

Powierzchnia ziemi składa się z wody i łądu. Ląd leży głównie na północnej półkuli, gdy półkula południowa zalana jest przeważnie wodą. Woda zajmuje dwie trzecie, 373,406.000 km^2 , a ląd zaledwie trzecia część powierzchni ziemskiej, 132,802.900 km^2 .

Stały ląd, jeżeli zajmuje rozległe przestrzenie, zowie się częścią świata. Takich łądów czyli części świata znajduje się pięć na powierzchni ziemi i te są: Europa, Azja, Afryka, Ameryka i Australia. Pierwsze trzy zowią się starym światem, bo już oddawna były znane; dwie ostatnie, nazywają światem nowym, bo ich dopiero w nowszych czasach odkryto. Kraj ze wszech stron wodą oblany nazywa się wyspą. Kawał łądu z trzech stron wodą otoczony a czwartą do stałego łądu przytykający, zowie się półwyspem. Końce półwyspu lub w ogóle stałego łądu zachodzące w morze, zwią się przylądkiem. Wąskie pasmo łądu ścieśnione z dwu stron morzem a łączące dwa łądy zowie się przesmykiem.

Na łądzie znajdują się równiny, doliny, pagórki, góry i pasma gór. Kraj poprzerynany górami, zowie się krajem górzystym. Góry, których wierzchołki (szczyty) nawet i w lecie śniegami są pokryte, zowią się śnieżnymi górami. Góry, które zaś czasami dym i ogień z siebie miotają, zwią się wulkany czyli góry ogniem buchające. Na wierzchołku ich

znajduje się otwór lejkaty kraterem zwany, z którego od czasu do czasu dym, ogień, popiół, spalone kamienie i piasek wyrzucają, lub stopiona ognista masa, lawą zwana, wypływa. Częstość wyrzuty te połączone są z trzęsieniem ziemi, podczas którego nieraz runęło i zginęło na zawsze wiele miast, domów i ludzi.

Morze.

Wielki obszar wody, oblewający większą część powierzchni ziemi nazywa się oceanem, części oceanu zowią się morzami. Morze jest to ogromna, czasem na kilkaset *km* długa i szeroka przestrzeń zalana wodą. Dno morskie ma podobne góry i doliny jak ląd stały, a stąd też pochodzi, że głębokość wód morskich bardzo jest wielka, bywa na dołach tak niezmierną iż równa się wysokości najwyższych wierzchołków gór a nawet takowe przenosi. Woda morska nie jest przydatną do picia, bo jest gorzka i słona. Ma także niemiły zapach, pochodzący z gnijących na dnie morza ciał zwierzęcych i roślinnych. Z tej przyczyny zaopatrują każdy okręt wodą do picia i warzenia, gdy się w podróż na morze wybiera. Kolor wody morskiej jest zwykle niebieskawo-zielonawy, na głębinach przedstawia się ciemno-błękitny, na miejscach płytszych jasno-zielony. Przy ujściu rzek jest morze zwykle mętne, przybiera różną barwę, to od dna, to od roślin, to od ziem rozpuszczonych. Niekiedy czerwieni się morze, jakby krwią zafarbowane, czasem wieczorem i nocą świeci się, iskrzy i żarzy, a okręt porze ogniste brózdki i wlecze daleko za sobą pas ognisty, tak że widać przepływające wielkie ryby i płąsy delfinów. Innym razem przelatują tam i sam po morzu, to białawe to jaskrawe światła, lub toczą się kłęby ogniste na około okrętu. Wszystkie te cudowne zjawiska pochodzą od mnóstwa świecących robaczek, które się w nocy na powierzchni morza zbierają. Morze nigdy nie jest zupełnie spokojne, lecz w ciągłym znajduje się ruchu. Ruch ten widać podczas silnych wiatrów, kiedy fale morskie wznoszą

się jak góry wodne, na prądach morskich, płynących w różnych kierunkach po morzu jakby wielkie rzeki i w przyptywie i odpływie morza. Przyptyw i odpływ morza jest to regularne, co 6 godzin powtarzające się podnoszenie i opadanie wód morskich, co się najwidoczniej na wybrzeżach morskich okazuje. Ruch ten sprawia przyciąganie księżyca. W czasie pełni i nowiu bywają przyptywy zawsze największe. Kiedy morze spokojne, wiatr zwolna żagle rozdyma, miło wtedy płynąć po gładkiem wód zwierciadle. Ale kiedy czarne chmury okryją niebo, wiatry huczą, bałwany jak góry się toczą, biją o okręt i grożą mu zgubą: wtedy trwoga i strach największy na okręcie!

Wszystko morze otaczające ziemię, dzieli się na 5 części; te są: Północne morze Lodowate 2,240.000 km^2 , około bieguna północnego, 2. Ocean Atlantycki 90,000.000 km^2 , między Europą, Afryką, Ameryką, 3. Wielki ocean czyli Ciche morze 182,000.000 km^2 , między Ameryką i Australią, 4. Ocean Indyjski, 72,000.000 km^2 , między Azją, Afryką i Australią, i 5. Południowe morze Lodowate 224.000 km^2 około bieguna południowego.

Część morza, która się ciągnie do lądu zowie się odnogą morza, mniejsze odnogi zowią się zatokami. Zatoki, sporządzone do przyjmowania okrętów, nazywają się portami czyli przystaniami. Wąskie pasmo morza, które dwa lądy od siebie dzieli a dwa morza ze sobą łączy, zowie się cieśniną morską.

A. EUROPA.

Ogólny pogląd na Europę.

Powierzchnia Europy wynosi 10,000.000 km^2 a liczby ludności 360,000.000 mieszkańców. Jest to po Australii najmniejsza część świata, ale ma najwięcej uprawionej roli i naj-

gestszą ludność. Pięć razy większą jest Azja, cztery razy Ameryka a trzy razy Afryka. A przecież władają ludy Europy niemal wszystkimi innymi narodami.

Wprawdzie nie posiada Europa takich ogromnych drzew ani takich kosztownych owoców, w jakie ciepłe kraje Azji, Afryki i Ameryki obfitują, ale za to ma podostatkami zboża wszelkiego rodzaju, obfitość owocu, lnu, konopi, wina, ogrodnin i roślin lekarskich. Inne części świata trapienie są od mnóstwa zwierząt drapieżnych, gadów jadowitych i robactwa uciążliwego; w Europie zaś nader mało zwierzy szkodliwych, lecz na to miejsce rozmnożono wszędzie zwierzęta pożyteczne. Bez obawy zasypia Europejczyk w szczerem polu, na łące i w lesie; mieszkańcom cudzych części zewsząd grożą napady od zwierzy żarłocznych, węży ogromnych i owadów niebezpiecznych. Z tej przyczyny ginie tam w niektórych okolicach więcej ludzi od zwierzy drapieżnych, niż ich umiera śmiercią naturalną. Tamże rozciągają się niezmiernie pustynie piaszczyste bez ludzi i zwierząt, starożytne lasy nieprzebyte, bagna i jeziora, zaraźliwe pary wydające; w Europie nie znajdziesz prawie miejsce pustych i dzikich, ale wszystkie kończyny jej opatrzone są potrzebnymi dobrami do utrzymania i wygody człowieka. — Góry zarosłe lasami dostarczają drzewa na opał i na budowle, pola ziół wszelkiego rodzaju, a z łona ziemi wydobywają wszędzie pożyteczne kopaliny jako to: złoto, srebro, żelazo, miedź, cynę, ołów, węgiel, marmur itp. Źródła wydają obficie wody słodkiej i wód uzdrawiających, liczne rzeki i spławne strumienie i kanały przerzynają ziemię w różnych kierunkach, ułatwiają pracę w fabrykach i wspierają handel i kupiectwo.

Umiarkowany, łagodny klimat i zdrowe powietrze Europy pomnaża nietylko urodzajność ziemi, lecz sprzyja także urodzie i zdrowiu mieszkańców. Ludy europejskie przewyższają wszystkie inne narody pięknnością i siłą ciała, zdolnościami duszy, zręcznością i oświatą. A chociaż północne kraje Europy mają długą i przykrą zimę, a południowe długie i gorące lato, to nie jest przecie ani zimno sybiryjskie, ani gorąco afrykańskie. Wolni jesteście od nagłej zmiany zimna i gorąca, jaka się zdarza

w Azji i Ameryce; nieznane są nam nawałności i burze straszliwe, jakie w tamtych częściach świata panują. A co jeszcze więcej, wolni jesteśmy od zarazy powietrza morowego i od wielu straszliwie niszczących chorób, jakimi narody Azji, Afryki i Ameryki nawiedzane i morzone bywają.

W Europie rozkrzewiają się od dwóch tysięcy lat pożyteczne nauki, sztuki, rzemiosła i dobre obyczaje; słowem oświata i ukształcenie nieustannie się tu rozwija. Oprócz Żydów (7,000.000) rozproszonych po wszystkich krajach, a Turków wyznających religię mahometańską (6,000.000) wyznają prawie wszystkie narody europejskie religię chrześcijańską, a to albo rzymsko-katolicką (164,000.000) albo ewangelicką (96,000.000) albo grecko-katolicką (85,000.000). Z Europy rozchodzą się też posłowie ewangelii po całym okręgu ziemi, aby opowiadali zbawienie wszelkiemu narodowi.

Według języka i narodowości dzielą się mieszkańcy Europy na trzy główne szczepy, jako to: na 1. słowiański, 2. germański (niemiecki) i 3. romański. 1. Słowianie w liczbie 100,000.000 żyją w Austrii, Prusach, Rosyi, Bosnii, Serbii i Turcyi; 2. Germani 107,000.000 w Niemczech, Danii, Szwecyi, Szwajcaryi, Holandyi i Anglii; 3. Romani 103,000.000 we Włoszech, Szwajcaryi, Francyi, Belgii, Hiszpanii, Portugalii i Rumunii. Po tych następują Grecy, Madziarzy, Żydzi, Turcy, Lapończycy, Tatarzy, Cygany i inne mniejsze narody.

O EUROPIE

w szczególności.

Europa leży na wschodniej półkuli ziemskiej, po większej części w sferze umiarkowanej. Prawie z trzech stron oblana jest wodą a czwartą częścią styka z Azją.

Na północ graniczy Europa z morzem Lodowatym, na wschód z Azją, na południe z morzem Śródziemnym i z morzem Czarnym, na zachód z oceanem Atlantyckim.

Najważniejsze góry europejskie są: Góry Pirenejskie między Hiszpanią a Francją; Sewenny i Wogiezy we Francji; Alpy w Szwajcaryi, Tyrolu i Niemczech; Apeniny we Włoszech; Karpaty między Śląskiem, Galicyą, Węgrami i Siedmiogrodem; Sudety w Czechach; Hemus czyli Bałkan w Turcji; Kaukaz, między morzem Czarnem a Kaspijskiem; góry Kiölen w Szwecyi; góry Uralskie między Europą i Azją. Najwyższa góra w Europie jest: Biała Góra (Montblanc) w Szwajcaryi, (4800 *m* wysoka). Znaczniejsze wulkany są: Wezuwiusz (1150 *m*) we Włoszech przy Neapolu, Etna (3340 *m*) na wyspie Sycylii i Hekla (1560 *m*) na wyspie Islandyi.

Najważniejsze wyżyny są: Wyżyny Hiszpańskie i południowych Niemiec, między północnem odnóżem Alp a górami środkowych Niemiec.

Ciągłe niziny stanowią niż Europejski, zajmujący północno-wschodnią większą część Europy, ograniczona górami Niemieckimi, Karpatami, Kaukazem i Uralem, jako też morzami: Lodowatem, Bałtyckiem, Niemieckiem, Czarnem i Kaspijskiem. Wisła dzieli ten niż na niż Sarmacki i Niemiecki. Nizina Francuska, Węgierska, Lombardzko-Wenecka i Skandynewska.

Główne morza obiegające Europę są: Północne morze Lodowate z morzem Białem.

Ocean Atlantycki z morzem Północnem i odnogami Skagerak i Kategat; morze Wschodnie czyli Bałtyckie z odnogami: Botnicką, Fińską, Rygajską, Gdańską i Szczecińską. Morze Śródziemne z zatoką Lionską, Genueńską, Tarenką, morzem Toskańskim, morzem Adryatyckiem, Jońskim, morzem Egejskiem czyli Archipelagiem greckim. Morze Czarne i morze Azowskie.

Cieśnina Gibraltarska, między Hiszpanią a Afryką łączy ocean Atlantycki z morzem Śródziemnem; cieśniną Dardaneli wpływa się z morza Egejskiego do morza Marmora; cieśniną Konstantynopolitańską do morza Czarnego; cieśniną Kercz (Jaffa) do morza Azowskiego.

Wyspy około Europy są: Na północy: Nowaja Zemlia (nowa Ziemia), Spieberg i Kraj Franciszka Józefa, odkryty przez austriacką wyprawę polarną Payera i Weyprechta w latach 1872.—1874., Islandya, Färöer, Irlandya, Wielka Brytania, wyspy Szetlandzkie, Orkady, Helgoland, Rugia, Zelandya. Na morzu Śródziemnem Baleary (Malorka i Minorka), Korsyka, Elba, Sardynia, Sycylia, Malta, Korfu, Kandya czyli Kreta.

Półwyspy: Kanin, Kola, półwysep Skandynawski czyli Norwegia i Szwecya, Jütlandya, półwysep Pyrenejski czyli Hiszpania i Portugalia, półwysep Apeniński czyli Włoski, półwysep Grecko-Turecki i Krym przy morzu Czarnem w Rosyi.

Znakomitsze przylądki w Europie są: Nordkap na północy Laponii, kap Finisterre w Hiszpanii, Matapan na kończynach Grecyi.

Z najznacniejszych rzek europejskich uchodzą:

1. do morza Lodowatego północnego: Peczora (965 *km*), Dźwina północna (1190 *km*) i Onega (2040 *km*);

2. do morza Bałtyckiego: Nawa (65 *km*), Dźwina zachodnia (1090 *km*), Niemen (704 *km*), Wisła (1040 *km*) i Odra (890 *km*);

3. do morza Północnego czyli Niemieckiego: Łaba (1195 *km*), Wezera (520 *km*), Ren (1375 *km*) i Tamiza (350 *km*);

4. do kanału la Manche (Mansz): Sekwana (683 *km*);

5. do zatoki Biskajskiej: Loira (Loara 965 *km*), Garonna (594 *km*);

6. do Atlantyku: Duero (780 *km*), Tajo (888 *km*), Gwadiana (840 *km*) i Gwadalkiwir (570 *km*);

7. do morza Śródziemnego: Ebro (790 *km*), Rodan (810), Arno (230 *km*), Tyber (315 *km*); do morza Adryatyckiego: Pad (653 *km*) i Adyga (445 *km*);

8. do morza Czarnego: Dunaj (2875 *km*), wypływający z Czarnego Lasu w Badenach, Dniestr (825 *km*), Dniepr (2025 *km*) i Don (1926 *km*);

9. do morza Kaspijskiego: Wołga (3785 *km*) i Ural (1710 *km*).

Jeziora na stałym lądzie Europy są: jeziora Cerknickie (22 *km*²) w Krainie; Błotne czyli Balaton (690 *km*²) i Moszońskie (330 *km*²) w Węgrzech; Garda (360 *km*²) w Tyrolu i we

Włoszech, Lago Maggiore (206 km^2), Lago di Komo (220 km^2) we Włoszech; jez. Bodeńskie (540 km^2) w Niemczech; jez. Genewskie (616 km^2), Neuenburskie czyli Newszatelskie (238 km^2), Zurych (82 km^2) i Lucern (Vierwaldstädter See 275 km^2) w Szwajcaryi; jez. Ladoga (18120 km^2) Onega (9752 km^2), Ilmen (919 km^2) i Pejpus (3513 km^2) w Rosyi; Wener (5570 km^2), Wetter (1900 km^2) i Mälar 1113 km^2) w Szwecyi.

Państwa europejskie.

Główne państwa w Europie są: 1. Austria, 2. Niemce, 3. Szwajcarya, 4. Holandya, 5. Luksemburg, 6. Belgia, 7. Dania, 8. Szwecya i Norwegia, 9. Wielka Brytania. 10. Francya, 11. Hiszpania, 12. Portugalia, 13. Włochy, 14. Turcya, 15. Serbia, 16. Czarnogóra, 17. Grecya 18. Rumunia, 19. Rosya.

Ze wszystkich państw europejskich jest dla nas państwo Austryacko-węgierskie najważniejszym, ponieważ ojczyzna nasza do niego należy. Dlatego powinniśmy się też najprzód w niem dobrze obejrzeć i je bliżej poznać, bo tego nietylko wdzięczność wymaga, ale i miłość ojczyzny z tego się rodzi, bo skoro poznamy bogactwa jej, to też i przywiązanie nasze do niej wzrośnie.

Cesarstwo Austryackie.

Cała powierzchnia Cesarstwa wynosi 625.557 km^2 a ludność liczy 45,310.531 dusz. Cesarstwo to graniczy na północ z Saksonią, Prusami, Polską i Rosyą; na wschód z Rosyą, Rumunią (Mołdawią i Wołoszczyzną); Serbią i Turcyą z Czarnogórą,

morzem Adryatyckiem i Włochami; na zachód ze Szwajcaryą i Bawaryą.

Główne pasma gór, przerywające to państwo, są: Alpy, wypełniają Tyrol, południową część Rakus, Salcburg, górną Styryę, Karyntyę, Krainę i Pobrzeże; góry Czesko-Morawskie, wypełniające Czechy, Morawę i Śląsk i Karpaty, poczynające się od Przesburga i ciągną wielkim łukiem między Morawą, Śląskiem, Galicyą, Bukowiną, Węgrami i Siedmiogrodem, dochodząc aż do Orsowy. Najwyższe szczyty gór w Austrii są: Orteles w Alpach (3917 *m*), Turnia Gerlachowska (2659 *m*) i Łomnica w Karpatach (2646 *m*) i Śnieżka w górach Olbrzymich w Czechach (1601 *m*) wysokości mająca.

Największe wyżyny cesarstwa: Wyżyna morawska, czeska, siedmiogrodzka i uralsko-karpacka, zajmująca wschodnią stronę Galicyi i cały wschód Europy.

Równiny Austrii: 1. Kotlina Wiedeńska, 2. pole Morawskie, 3. równina w dorzeczu Wisły, 4. równina Górno i 5. Dolno-węgierska.

Główne rzeki są: Dunaj z dopływami na prawym brzegu: In z Salcą, Aniza, Litawa, Raba, Drawa z Murą i Sawą; na lewym brzegu: Morawa z Dyją, Wag, Hron, Cisa z Samoszem, Köröszem i Maroszem, Temesz, Aluta, Seret i Prut. Łaba z Mołdawą i Oherką. Odra z Opą, Ostrawicą i Olzą. Wisła przyjmuje: Białą, Solę, Skawę, Rabę, Dunajec z Popradem, Wisłokę, San z Wisłokiem i Bug. Dniestr. Dopływy jego są: Stryj, Świeca, Łomnica, Bystrzyca; Strwiąż, Wereszyca, Gniła Lipa, Złota Lipa, Strypa, Seret i Zbrucz. Ren tworzy zachodnią granicę Vorarlbergu.

Kraje cesarstwa Austriackiego mają bardzo urozmaicone wejście; znachodzą się w nich widoki dzikie, doliny powabne, równiny urodzajne, żyzne pastwiska, zarosłe pagórki, śnieżne góry i obszerne lasy. Do tego nie posiada prawie żadne państwo europejskie tak rozmaitych bogactw natury jak Austria. Klimat jej choć rozmaity ale zdrowy, ziemia lubo w niektórych krajach bardzo górzysta, jest w ogóle przecie niezmiernie urodzajna. Austria wydaje obficie zboża wszelkiego rodzaju, owoce, wyborne

i rozliczne wina, len, konopie, chmiel, tabakę, drzewa i t. p. Państwo to obfituje także w bydło wszelkiego gatunku, piękne rasy koni, wołów i owiec, zwierzyne, domowe i dzikie ptactwo, ryby rzeczne i morskie; ma także pszczoły, jedwabniki i t. p. Kopalnie dostarczają złota, srebra, miedzi, rudy żelaznej, cyny ołowiu, żywego srebra, oleju skalnego, a osobiwie soli kamiennej. Prawie żadne państwo w Europie nie posiada tak bogatych kopalń złota, srebra i soli jak Austria. Równie znajdują się tu obfite łomy kamienia wapiennego, piaskowca, marmuru, kamieni młyńskich i krzemienia. Nadto zachodzą się tu i owdzie także drogie kamienie. Austria posiada liczne źródła mineralne czyli wody uzdrawiające. Najśłynniejsze takie wody są w Czechach i we Węgrach. Rolnictwo i chów bydła zakwita coraz więcej; fabryki i rękodzielnie rozwijają się coraz bardziej. Wyrabiają w nich wiele sukna i innych materyi wełnianych, płótna, papieru, szkła, jedwabiu, skór, zegarów, porcelany, stali, mebli giętych i t. p. Prócz wielkich dróg kamiennych, posiada Austria wiele kolei żelaznych, rozchodzących się z Wiednia w różnych kierunkach do granic jej. Koleje te wspierają nie tylko handel, lecz ułatwiają także niezmiernie podróże, do czego się także i żegluga na Dunaju i innych spławnych rzekach i kanałach przyczynia.

Ludność cesarstwa Austriackiego dzieli się na pięć wielkich narodów. Między temi Słowianie, jako najliczniejsi (21,000.000), a po nich następują Niemcy (12,000.000), Madziary (8,000.000), Rumuni ($3\frac{1}{2}$ mil.), Włosi ($\frac{3}{4}$ mil.). Oprócz tych narodów są jeszcze inne pomniejszych szczepy, jakoto: Ormianie, Cyganie i t. p.

Słowianami są: Polacy w Galicyi i Śląsku, Czesi, Morawianie, Słowacy, Rusini, Chorwaci, Słoweńcy, Dalmatyńcy, Serbowie i Bułgarzy.

We względzie religii dzieli się cała ludność Austrii na katolików $\frac{3}{4}$, ewangelików 4,000.000, greków $3\frac{1}{2}$ mil, i żydów 2,000.000, a wyznawców innych religii reszta.

Ustrój monarchii Austriacko-węgierskiej.

Monarchia Austriacko-węgierska jest państwem konstytucyjnym*) na podstawie dualistycznej i składa się z krajów Niemiecko-Słowiańskich (Przedlitawii) i krajów korony Węgierskiej (Zalitawii), które oddziela rzeka Litawa. Tak Przedlitawia, jak Zalitawia mają własną odrębną organizację, odrębne ustawodawstwo i oddzielne rządy. Obie połowy mają własnych Ministrów. Na czele państwa stoi Cesarz, który nosi tytuł: „Cesarskiej i Królewskiej Apostolskiej Mości.“ Osoba cesarza jest uświęcona, nietykalna i nieodpowiedzialna.

Władzę prawodawczą w Przedlitawii wykonywa Rada Państwa, która się składa z Izby Panów i Izby Posłów, a odbywa narady w Wiedniu.

Członkami Izby Panów są: pełnoletni arcyksiężęta, pełnoletni reprezentanci arystokracji, arcybiskupi i biskupi, mający godność książęca, tudzież ci mężowie zasłużeni około państwa, kościoła, nauk, sztuk i przemysłu, których cesarz do Izby Panów powołuje. Liczba członków Izby Panów nie jest ściśle ograniczoną.

Izbę poselską tworzą posłowie, w liczbie 425, których ludność na 6 lat bezpośrednio wybiera. Wybierają zatem: 1. Właściciele większych posiadłości ziemskich; 2. mieszkańcy miast; 3. Izby handlowe i przemysłowe; 4. ludność włościańska; 5. wszyscy własnowolni obywatele państwa, którzy ukończyli 24. rok życia; głosują zatem w tej kuryi także i ci, którzy mają prawo głosowania w jednej z wyżej wymienianych pierwszych czterech kuryj.

Władzę prawodawczą w Zalitawii wykonywa Sejm węgierski, który się składa z Izby Magnatów i z Izby Posłów, a odbywa narady w Budapeszcie.

Sprawy wspólne obu połowom Monarchii załatwiają dwie Delegacje, każda złożona z 60 członków; je-

*) To znaczy, że cesarz nie może ani nowych praw stanowić, ani podatków nakładać bez wiedzy i zezwolenia narodów.

dną wybiera Rada Państwa austriacka, drugą Sejm węgierski z pośród swoich członków na rok jeden. Obrady tych delegacyi odbywają się naprzemian, raz w Wiedniu raz w Budapeszcie.

Dla wspólnych spraw państwa istnieje Ministeryum wspólne, na czele którego stoją 3 ministrowie (minister spraw wewnętrznych, wojny i finansów państwowych).

W sprawach czysto krajowych posiadają władzę prawodawczą :

Sejmy krajowe.

Sejmy krajowe składają się z posłów na 6 lat obieralnych z czterech pierwszych kuryj ludności, z których wybierają się posłowie do Rady Państwa, tudzież areybiskupów, biskupów i rektorów uniwersytetów. Prawo zwoływania Rady Państwa i Sejmów przysługuje jedynie cesarzowi.

Uchwały Rady Państwa i Sejmów przez sankcyę cesarza stają się prawem.

Na czele rządu w każdym kraju koronnym stoją namiestnicy lub prezydenci, w powiatach politycznych zaś starostowie.

Do cesarstwa Austriackiego należą następujące kraje.*)

Kraje Przedlitawii.

5147 km² Księstwo Śląskie. 756590 m

Śląsk Austriacki składa się z dwóch części, rozdzielonych od siebie klinem kraju morawskiego. Cała powierzchnia Śląska wynosi tylko 5147,46 km², na których żyje 680.529 mieszkańców. Z tych wyznaje większa część religię katolicką, 100.000 ewangelicką i 10.000 żydowską. W porównaniu jest to najbardziej

*) Stosownie do okoliczności można także zacząć od Galicyi a potem przejść sąsiednie kraje, jako to: Bukowinę, Śląsk, Morawę, Czechy, Rakusy i t. p.

zaludniona kraina Monarchii austryackiej, i nie zawsze zdolna wyżywić własnem zbożem wszystkich swoich mieszkańców. Na północ graniczy Śląsk z Pruskim Śląskiem, na wschód z Galicyą, na południe z Węgrami a na zachód z Morawą. W największej części jest Śląsk krainą górzystą i pagórczystą, ku północy cokolwiek równiejszą. Pasma gór, które się ciągnie wzdłuż granicy morawskiej, zowie się Sudetami, z których Dziadek (Altvater) 1487 *m* jest wysoki. Drugie pasmo gór, oddzielające Śląsk od Węgier są Karpaty, u ludu Beskidami zwane. Najwyższe szczyty w Beskidach śląskich są: Barania na granicy węgiersko-galicyskiej, gdzie Wisła wytryska, 1214 *m* wysokości mająca, Czantorya (995 *m*) i Równica (883 *m*), nad Ustroniem; Łysa Góra na granicy między Śląskiem, Morawą i Węgrami, do 1325 *m* wysoka; Trawny (1201 *m*), Jaworowy (1032 *m*), Ropica (1082 *m*), Sulów (943 *m*), Połom (1067 *m*), Uplar (950 *m*), Kieczory (989 *m*), Glebiec (829 *m*), Kotarz (965 *m*), Stołów (1035 *m*), Klimczok (1119 *m*) i kilka innych. Szczyty tychże gór zwiedziane bywają przez turystów. Góry te są rzesisto lasami porośłe i obfite w drzewo na opał i do budowania, w zwierzynę, rudę żelazną, kamienie młyńskie, ciosowe, brukowe i budowlane. Z szkodliwych zwierząt, prócz lisów i mniejszych drapieżnych zwierzy, pokazują się już tylko niekiedy wilki, nadchodzące z dalszych zarosli górskich. Na polanach i łąkach Beskidów śląskich utrzymują górale kilkanaście sałaszy, na których pielęgnują stada wełnę- i mlekodajnych owiec, kóz i krów. Z wełny owiec wyrabiają sukno wałaskie na spodnie i guńki, a z mleka żentycę i bryndzę.

Znakomitsze rzeki w Śląsku są: Wisła, Odra, Ostrawica i Opa.

a) Wisła*), główna rzeka Śląska i Polski, poczyna się z źródeł śląskich Karpat na górze Barania, płynie przez wieś

*) Nazwa Wisły pochodzi od zwisłej miejscowości, w której powstają źródła, dające tej rzece początek. Źródła te, wywijające się na górze Barania „z wykapu ze Smereku“, tworzą dwie strugi, z których lud jedną Białą a drugą Czarną Wiselką nazywa. Później schodzą się oba te potoki, i tworzą właściwą Wisłę.

Wisłę i Ustronń, dotyka Skoczowa, mija Strumień, przybywa na Kraków, gdzie zaczyna być spławna, płyną po niej tratwy, galary, stąd wstępuje do Królestwa Polskiego, zdąża na Warszawę, odkąd nawet statki parowe płyną, mija wiele miast polskich, a zabrawszy z sobą wody kilkudziesiąt rzek, wpływa trzema ujściami pod Gdańskiem do morza Bałtyckiego. W Śląsku przepływa Wisła przestrzeń 60 kilometrów, cały jej bieg zaś wynosi 1040 *km*. Z Wisłą łączy się w Śląsku: Brennica, Łownica i Białka. Tak w Wisle jak w jej pobocznych rzekach łowią pstragi, łososie, miętusy, okonie, szczupaki i inne smaczne ryby.

b) Odra powstaje w górach morawskich, płynie granicą Morawy a Śląska, zabiera Opę, Ostrawicę i Olzę i wchodzi pod Boguminem do Śląska Pruskiego. O kilka kilometrów od granicy austriacko-śląskiej, zwłaszcza pod Raciborzem staje się spławna dla mniejszych czołn, a od Wrocławia dla większych nawet statków. Przepłynąwszy następnie kraj pruski w całej jego szerokości, a zabrawszy wiele rzek mniejszych, wpada pod Szczecinem do morza Bałtyckiego. Odra ma jednak dla wielu miejsc miąklich w latach suchych często przerywaną żeglugę; w czasie zaś deszczów, szkodliwe po brzegach sprawia wylewy.

c) Olza powstaje także w Beskidach śląskich w południowej stronie od źródeł Wisły, płynie równie jak Wisła z południa na północ, mija Jabłonków, Cieszyn i Frysztat, a zwiększona Ropiczanką, Puńcówką, Bobrówką, Stonawką i Pietrówką, wpada pod Boguminem do Odry, a z nią do morza Bałtyckiego.

d) Ostrawica bierze swój początek w górach karpackich na granicy węgiersko-morawskiej, płynie brzegiem Morawy i Śląska aż na Ostrawę, zabiera wody kilkunastu potoków, i łączy się z Odrą.

e) Opa poczyna się w Sudetach z kilku źródeł, wywijających się z góry Dziadka. Z źródeł tych powstają naprzód cztery strugi, pod nazwą: mała, średnia, biała i czarna Opa. Strugi te łączą się i tworzą właściwą Opę. Opa kręci się w różne strony, zdąża na Opawę, zabiera Morę, Jaktarkę, Bielą i inne mniejsze rzeki, i uchodzi poniżej Strzebowic do Odry.

U spodu Dziadka znajduje się kilka zdrojowisk, mających wodę kwaśną, uzdrawiającą. W miejscach tych urządzono wy-

godne pomieszkania dla chorych, szukających pomocy w cierpieniach. Najcelniejsze z tych zdrojowisk są: Źródło Karolowe niedaleko Bruntalu, i wody Johannisbrunskie koło Melcza.

Orne grunta śląskie są po największej części miernej dobroci — mają ziemię lekką, chudą, wilgotną i zimną a przeto spojną, do obrobienia trudną a mało żyzną — lecz pracowity lud śląski polepsza ją pilną uprawą, nawozem i wapnem i czyni płodną i urodzajną. Z płodów roślinnych uprawiają zboże wszelkiego rodzaju, jako to: żyto, pszenicę, jęczmień, owies, tatarkę, len, groch, bób, fasole, ziemniaki, kapustę, rzepę, marchew i t. p. Gospodarstwo polne i chów bydła od czasu zniesienia pańszczyzny znacznie się podniosły. Jednakowoż zboże śląskie nie zawsze wystarcza na wyżywienie licznej ludności i prócz owsa nie może jednak być wywozonym towarem. Z ptaków domowych chowają dużo kur, kaczek, gęsi i gołębi, mniej zaś indyków. Pielęgnowanie drzew owocowych i pszczelnictwo, w porównaniu z dawniejszemi laty, jest także więcej uwzględnianem, lubo i teraz wiele do życzenia pozostawia. Przemysł fabryczny i rękodzielny rozwinął się w Śląsku wysoko, i podnosi się z roku do roku. Tkanie i bielenie płótna, wyrabianie sukna, wyprawa skór, kopanie rudy żelaznej i węgla kamiennych, wyrąb drzewa, wyrób mebli giętych, obrabianie kamieni ciosowych i t. p. jest dla ludu śląskiego głównym sposobem zarobkowania. Handel śląski głównie opiera się na wywożeniu sukna i płótna, żelaza kutego i odlewanego, węgla kamiennych i drzewa; ostatniego wywożą dosyć dużo, lubo go w hutach żelaznych i hamerniach bardzo wiele spłonie. Gdyby nie obfite kopalnie węgla kamiennego, z których corocznie wielką ilość tego użytecznego paliwa wydobywają, toby drzewo lasów śląskich zaledwie na krajowe potrzeby wystarczyło. Prócz tego ma Śląsk destylarnie nafty, fabryki cukru burakowego, młyny parowe, fabryki papieru, mydła, zapalek i t. d. Zasiłkiem handlu, ułatwieniem dowozu i podróży, są bite drogi powiatowe i krajowe, goścince czyli tak zwane drogi cesarskie i koleje żelazne, przeryzujące kraj w całej jego długości i szerokości, wreszcie poczty, telegrafy, telefony i drogi wodne. Główny gościniec prowadzi z Morawy przez Frydek, Cieszyn, Skoczów, Bielsko do Galicyi. Druga cesarska droga

wiedzie z Węgier na Jabłonków, Cieszyn, Ostrawę i Opawę aż prawie do granic czeskich. W tym samym kierunku idą także koleje żelazne, kolej północna cesarza Ferdynanda i miejska, bugomińsko-koszycka, opawska, morawsko-śląska i t. d.

Podług narodowości dzieli się ludność Śląska na Polaków, Morawców i Niemców. Polacy w liczbie 225.000 mieszkają głównie w obwodzie cieszyńskim, z wyjątkiem okolicy bielskiej. Morawianie liczący około 120.000 dusz, żyją w starostwie Frydeckim; zachodniej stronie opawskiego obwodu, a Niemcy, stanowiący resztę ludności śląskiej, zamieszkują Bielsko i okolice pozaopawskie. Polski język ludu śląskiego nie różni się tak bardzo od czysto polskiego języka, jak się to nieświadomym zdaje; wyjąwszy niektóre zmiany w pojedynczych słowach lub wyrażeniach, równa się on prawie książkowemu staropolskiemu językowi. Język zaś niemieckich osiedlonych mieszkańców, mieści wiele zepsutych wyrazów i zwrotów obcych, i zbacza daleko od książkowej niemieczyny. Źródło oświaty stanowią głównie szkoły. W nich czerpie każdy naukę i wiedzę potrzebną do swego zawodu. Dla podniesienia oświaty i nauki posiada Śląsk 512 szkół ludowych, różne szkoły fachowe, rękodzielnicze i przemysłowe, 12 szkół wydziałowych, 4 seminaria nauczycielskie, 7 gimnazjów, 4 szkoły realne, 2 szkoły rolnicze i kursa zimowe rolnicze.

Polityczną administracją Śląska kieruje pod przewodnictwem prezydenta krajowego Rząd krajowy w Opawie i 9 starostw. Starostwom podlegają gminy, którei zarządzają Rady gminne, wolnym wyborem ustanowione. Wykonawczym ich organem jest Zwierzchność gminna lub Magistrat, pod przewodnictwem burmistrza lub przełożonego gminy (wójta). Reprezentację kraju stanowi Sejm śląski, który się składa z 31 członków. Władzą wykonawczą dla uchwał sejmowych jest Wydział krajowy. Dla wymiaru sprawiedliwości istnieją na Śląsku: dwa sądy okręgowe i 24 sądów powiatowych. Zwierzchniczą władzę kościelną sprawują w kraju tym: Katolicy stoją pod zwierzchnictwem arcybiskupa wrocławskiego, ewangelicy zostają pod zwierzchnictwem superintendenta, żydzi mają rabinów. Śląsk liczy 25 miast, 9 wsi jarmarcznych, 671 wsi. Znakomitsze miasta w Śląsku są:

30.686 m.

Troppau

1. **Opawa**, główne miasto Śląska, położona w równej, urodzajnej okolicy, ma ulice i rynki szerokie, czyste i schludne, jest siedzibą prezydenta i Sejmu krajowego, jakoteż najwyższych urzędów i władz kraju. Mieści 24.571 mieszkańców, posiada kilka kościołów katolickich i nowy kościół ewangelicki, niemieckie i czeskie gimnazjum, wyższą szkołę realną, seminaria nauczycielskie męskie i żeńskie, kilkanaście szkół wydziałowych i ludowych, liczne zakłady dobroczynne. Opawa posiada fabrykę cukru, fabryki sukna i prowadzi handel wyrobami sukniennymi. Do celniejszych budowli tego miasta należy dom krajowy, w którym się obrady sejmu śląskiego odbywają; muzeum miejskie, seminarium nauczycielskie i t. p.

Odrawa, położona w bardzo pięknej okolicy nad rzeką Odrą, liczy 4191 mieszkańców, ma szkołę wydziałową; posiada starożytny zamek, fabrykę gumową.

Witków, (3563 m.) znany z wyrobów lnianych i bawełnianych.

2. **Bielowiec** (4555 m.) ze starożytnym zamkiem na wzgórzu i wyrobami sukniennymi.

Klimkowice, (2382 m.) posiadają stary zamek z grobami członków rodziny hrabiego Wilczka.

3. **Bruntal**, (7761 m.) **Beneszów**, (4362 m.) miasta przemysłowe, w których co rok wielką ilość płótna, drelichu i ćwilichu wyrabiają, a takowemi znacznym handel prowadzą.

Werbno, (3113 m.) nad Opą znane z wyrobów lnianych i bawełnianych, ma fabryki chemicznych produktów, szkła, drutu, machin, posiada kopalnie ołowiu, miedzi i żelaza.

Frywaldau

4. **Frywałd**, (6336 m.) ze starym zamkiem, ma wiele rękodzielnictwa, przedziałnie parowe, najważniejsze fabryki lniane. Niedaleko od Frywałdu leży wieś **Gräfenberg**, gdzie Prysnic kurację wodną założył. Zaś w **Lipowej** jest instytut leczenia żemłą.

Widnawa, (1881 m.) ma wyższe gimnazjum; mieszczanie trudnią się wyrobami lnianymi i półczosznictwem.

Cukmantel, (4597 m.) ma wielkie fabryki lniane i katunów.

Jawornik, (2135 m.) ma fabrykację harasu; w pobliżu zamek starodawny **Johannisberg**.

Lagerdorf

5. **Karniów**, (14.675 m.) nad Opą, posiada wyższą szkołę realną szkoły wydziałowe i ludowe; miasto przemysłowe prowadzi znaczny handel sukniem i machinami.

Albrechcice, (2355 m.) wyrabiają towary miedziane i żelazne.

Osobłaha, (3212 m.) blisko granicy pruskiej, odznacza się wyrobami koronków i fabrykacją zapalek.

Toschan
22.538
6. Miasto **Cieszyn**, jedno z najdawniejszych miast śląskich, leży w pięknej górzystej okolicy, na prawym brzegu Olzy, na wielkiej drodze kamiennej z Krakowa do Wiednia, liczy 19.142 mieszkańców, w większej części polskiego rodu, i jest pamiętne zawarciem pokoju w roku 1779. Ma Cieszyn 6 kościołów katolickich, ewangelicki kościół na wyższej bramie, pierwszy ze wszystkich kościołów ewangelickich na Śląsku, bożnicę żydowską, gimnazyum niemieckie, gimnazyum polskie, szkołę wyższo-realną, seminaryum nauczycielskie, szkoły wydziałowe i ludowe. Prócz tego są tu klasztory ze szpitalami Braci Miłosierdzia i Elżbietanek, szpital ewangelicki, ochronka dla sierót, zakład dla starców płci obojga, konwikt; bursa dla uczniów poświęcających się naukom, kasy oszczędności i inne zakłady dobroczynne. Cieszyn ma browar zamecki, mleczarnię arcyksiążęcą, 3 drukarnie, 5 księgarni, zakład gazowy, wodociąg, olbrzymie koszary, fabryki mebli giętych, tartak parowy. Miasto ma wiele rozmaitych sklepów, czytelnie, biblioteki, towarzystwa śpiewackie i gimnastyczne, strzelnicę i piękne przechadzki.

Niegdyś był Cieszyn stolicą książąt śląskich z rodu Piastów teraz jest siedzibą urzędu powiatowego, sądu okręgowego i powiatowego, urzędu podatkowego, cłowego i t. p.; siedzibą generalnego wikaryatu biskupiego dyecezyi wrocławskiej dla części austriackiej, siedziba superintendentury morawsko-śląskiej i probostwa ewangelickiego i rabinatu żydowskiego; nadto znajduje się w Cieszynie dyrekcya dóbr kameralnych i dyrekcya kolei żelaznej. Do starożytnych pamiątek Cieszyna należy zamecka wieża Piastów i kaplica niegdyś pogańska. Nowszymi czasy został Cieszyn ozdobiony posągiem cesarza Józefa II. i posągiem artysty muzycznego F. P. Szuberta.

Jabłonków, (3523 m.) nad Olzą u północno-zachodniej pochyłości gór karpackich, niedaleko węgierskiej granicy. Opodal miasta znajduje się przesmyk przez góry ze Śląska do Węgier. Przesmyk ten, wiodący wśród urwisk i gór wysokich, zarosłych krzewiną, dawniej wałami i okopami obwarowany, zowią szańcami Jabłonkowskimi.

• Trzyniec, (3212 m.) jest głównem siedliskiem przemysłu w wyrobach żelaznych na Śląsku. Ma piękne kościoły, katolicki i ewangelicki i 2 szkoły.

Ligotka kameralna w malowniczej okolicy górskiej jest dla mieszczan ulubioną latową rezydencją; ma kościół ewangelicki i katolicki i kąpiele.

Trjeders 7. Frydek, (9023 m.) nad Ostrawicą przy granicy morawskiej, stanowi osobny okręg polityczny ze sądem powiatowym. Ma piękne kościoły i arcyksiążęcy zamek ze starożytnymi pamiątkami, wyższe gimnazjum, szkoły wydziałowe i ludowe, przedsiębiorstwo parowe, browar, strzelnicę i t. d. Kolej żelazna rozchodzi się stąd do Cieszyna, do Ostrawy i do Frydlandu. Frydek odznacza się z całą okolicą wyrobieniem muślinów, których stamtąd corocznie nie mała ilość wywożą. W pobliżu Baszka i Lipina znane są z wyrobów żelaznych.

Morawka, u podnóża Łysej góry, mało mniejsza od Wisły (87 km²) liczy blisko 4.000 mieszkańców.

8. Frysztat, (3662 m.) położony na równinie dolnej Olzy, z pięknym zamkiem i zwierzyńcem hrabiego Larischa. Mieszkańcy trudnią się tkactwem i garbarstwem. Osobne ramię kolei łączy Frysztat z główną koleją żelazną wiedeńsko-galicyjską.

Oderby Bogumin, (1877 m.) przy samej granicy pruskiej, nad ujściem Olzy do Odry, która odtąd dla mniejszych czołn zaczyna być spławną. Bogumin jest obecnie środkowym punktem sieci kolei żelaznych na Śląsku; rozchodzi się tu kolej żelazna na cztery strony, do Wiednia, do Wrocławia, do Krakowa i do Koszyc. Liczy dwa kościoły, szkoły i różne fabryki.

Gruszów ma wielkie fabryki chemiczne.

Karwina, Orłowa, Dąbrowa, Michalkowice, Pietwałd i Polska Ostrawa mają największe kopalnie węgla na Śląsku. Karwina posiada także wielki browar.

Darków z źródłem jodowej wody.

Bielsko
18.579. 9. Bielsko, na granicy Galicji, oddzielone rzeką Białką od galicyjskiego miasta Białej, głośnie przemysłem i wyrobami sukna i ożywionym handlem. Liczy 16.554 mieszkańców, dwa kościoły, gimnazjum, seminarium, szkołę wyższą realną, szkoły wydziałowe i ludowe, szkołę przemysłową, znakomite fabryki i rękodzielnie sukna i innych materyi wełnianych. Przez miasto prowadzi kolej elektryczna.

Skoczów, (3241 m.) na lewym brzegu Wisły, na drodze i kolei żelaznej z Cieszyna do Bielska, z znaczną fabryką sukna i wałkownictwem w okolicy.

*Chwarsz-
masz* **Strumień**, (1491 m.) miasto po większej części o drewnianych domach przy ujściu Wisły do Galicyi; jest siedzibą sądu powiatowego.

Jaworze, w nadobnym położeniu podgórskim, z kuraczą żentycą owczą i kąpielami iglicowemi.

Chybi z arcyksiążęcą fabryką cukru burakowego.

Ustroń, (4684 m.) wieś jarmarczna, po obu brzegach Wisły rozłożona. Ma hutę żelazną, kilka hamerni, kotłarnię i obszerne warsztaty, w których różne przedmioty odlewane i kute wyrabiają. Do Ustronia zajeżdżają każdego lata goście dla zażywiania owczej żętycy, której górskie sałasze dostarczają, lub dla brania kąpieli mułowych.

Wisła największa i najludniejsza wieś w Śląsku ma domy na 110 kilometrowej przestrzeni w górach rozproszone. Liczy przeszło 4685 ludności, samych prawie ewangelików, odznaczających się prostotą obyczajów, przestawianiem na swem i spokojnością umysłu.

Królestwo Galicyjskie. *1870 r. ~ 1871 r. 10 ... ~ 1871 r.*

Powierzchnia Galicyi wynosi 78.497 km² a ludność 7,295.538 mieszkańców. Na południowej stronie tego kraju ciągną się góry Karpaty*); gałęzie ich, częścią nagie, częścią lasami pokryte, ciągną się wszereż Galicyi aż ku północnej granicy, gdzie się pomału zniżają i nikną. W północnej stronie rozciągają się wielkie urodzajne równiny poprzerzynane gdzieniegdzie rozległymi liściowymi i szpilkowymi lasami i stawami. Galicya ma powietrze dość ostre i niestałe, ale zdrowe i rolnictwu sprzyjające. Zgoła powiedzieć można, że w tym kraju jesień jest porą najpogodniejszą. Wiosna albowiem bywa długo trwałemi mrozami, lato częstymi deszczami, a zima wilgotnością przerywana.

*) Najważniejsze szczyty Karpat czyli Tatrów z galicyjskiej strony są: Babia Góra (1800 m), Magura (1789 m) i inne. Wyższe Karpaty zowią górale Holami, niższe skrajne Beskidami.

Rzeki Galicyi wypływają z gór karpackich. Najznacniejsze z nich są: Wisła przychodząca z Śląska, Sola, Bug, Dniester, Dunajec, Wisłoka, San, Stryj i Prut. Mając bieg w górach bystry, zrzadzają te rzeki w kraju podczas powodzi wielkie szkody i niekiedy całe osady unoszą.

Właściwych jezior niema w Galicyi; tylko w Tatrach znajdują się wysoko pomiędzy skałami, głębokie jeziora, morskimi okami zwane. Znakomitsze są: Morskie Oko czyli Rybie jezioro, największe między jeziorami karpackimi, mające blisko 4 km obwodu. Niedaleko od niego, ale wyżej pomiędzy skalistemi górami, leży tak zwany Czarny Staw, ponieważ tło wody jego prawie czarne się wydaje.

Grunt galicyjski jest w ogólności urodzajny, lasów jeszcze podostatkiem. Obfituje w bydło rogate, trwałe lubo niewielkie konie, owce, kozy, świnie, drób, pszczoły, rzeczne i stawowe ryby. Z zwierząt leśnych znachodzą się dzikie świnie, sarny, zające lisy, rysie, w górach karpackich bobaki, niedźwiedzie i wilki; ostatnie z lesistych kryjówek górskich wytepić trudno.

Z płodów roślinnych wydaje kraj zboże wszelkiego gatunku, zwłaszcza pszenicę, tatarkę, żyto, jęczmień, owies, groch, proso, len, konopie, tytoń, kapustę, rzepę, buraki, wyborne śliwki, gruszki, jabłka, trzecie i t. p., a kwieciste łąki i hreczane pola dostarczają dość pokarmu dla pszczół, które sownicie kraj miodem obdarzają.

Największem atoli bogactwem Galicyi jest sól kamienna, niewyczerpana w bogatych pokładach Bochni i Wieliczki. Inne płody mineralne tego kraju są: rudy żelazne, ołów, cynk, marmur, alabaster, węgle kamienne, asphalt, siarka, olej skalny czyli nafta i wody uzdrawiające t. j. źródła wody słonej, żelazistej, siarczanej i t. p. Najgłówniejsze i najliczniej odwiedzane są zdrojowiska w Szczawnicy, Krynicy, Żegiestowie, Iwoniczu, Rymanowie, Lubieniu i Truskawcu.

Co do narodowości dzieli się ludność galicyjska na dwa bratnie plemiona t. j. na Polaków i Rusinów. Polacy zamieszkują zachodnią a Rusini wschodnią Galicyę. Obok tych liczą jeszcze żydów, Ormian i niemieckich osadników. Polacy wy-

znają religię rzymsko-katolicką, Rusini grecko-katolicką, a osadnicy to katolicką to ewangelicką. Mieszkańcy gór nazywani góralami; jest to lud silny, wesoły, zręczny i gościnnie, na małym przestający, bo jałowe grunta górskie mało co rodzą, prócz owsa, tataraki i ziemniaków. Wyrabianie narzędzi gospodarskich i chów bydła, stanowią więc główne wyżywienie górali.

Przemysł Galicyi na niskim stoi jeszcze stopniu i znajduje się większą częścią w ręku żydów i innych przybylców, ponieważ Polacy najraczej oddają się życiu rolniczemu i hodowaniu bydła.

Na wzmiankę zasługują fabryki sukien, garbarnie, papierne, huty żelazne i szklane, cukrownie, fabryka fajansów, garncearnie i fabryki tytoniu. W zachodnich obwodach jest także tkactwo rozpowszechnione.

Najważniejszym przedmiotem sprzedaży i wywozu jest sól, bydło i zboże, które bądź Wisłą do Gdańska spławiają, bądź osią i koleją żelazną wywożą. Po zbożu największy odbył ma drzewo, po nim żelazo, olej skalny, skóry, wełna, воск i miód.

Lwów, miasto stołeczne całej Galicyi nad rzeką Pełtwią, liczy 159.618 mieszkańców, mówiących polskim, ruskim i niemieckim językiem. Połączony jest Lwów drogami kamiennymi na wszystkie strony, jako to: z Krakowem i Wiedniem, z Węgry, z Bukowiną i z Warszawą. Położony między wzgórzami, otoczony licznymi ogrodami, przedstawia oku nader przyjemny widok. Rzeka Pełtew przerywa miasto; po ulicach są zaprowadzone koleje żelazne, elektryczne i konne. Jako stolica Galicyi jest Lwów siedzibą Namiestnictwa i wyższych urzędów i sądów. We względzie zakładów naukowych jest w nim: uniwersytet, 4 gimnazya, szkoła realna, politechnika, seminarya nauczycielskie męskie i żeńskie, szkoły miejskie, zakład dla ciemnych i głuchoniemych i ochronki dla małych dzieci. Kościołów liczy 27; są kościoły rzymsko-katolickie i grecko-katolickie, kościół ormiański, kościół ewangelicki i dwie synagogi żydowskie. Lwów posiada znaczne księgozbiory, jako to: bibliotekę uniwersytecką o 50.000 tomach, i zakład naukowy imienia Ossolińskich, liczący przeszło 50.000 tomów, po większej części książek polskich. Krom tego jest Lwów siedzibą trzech biskupów.

O 7 *km* ode Lwowa leżą **Winniki**, z wielką fabryką tytoniu. Nazwa wsi tej powstała od winnic, jakie się tu dawniej znajdowały. **Dublany** posiadają wyższą szkołę rolniczą.

Żółkiew, (8.965 m.) 26 *km* ode Lwowa, niegdyś własność znakomitej rodziny Żółkiewskich. W kościele są obrazy przedstawiające bitwy Jana Sobieskiego pod Wiedniem 1683. i na innych miejscach. **Jarosław**, (22.614 m.) nad Sanem miasto bardzo przemysłowe, wyrabia sukna, płótna i inne materje wełniane, używane głównie przez żydów; prowadzi znaczny handel zbożem i drzewem; ma klasztor i wyższe gimnazjum.

Przemysł, nad Sanem, jedno z najdawniejszych miast Galicyi, ma 46,349 mieszkańców, zajmujących się garbarstwem, tkactwem i wyrobami drewnianymi. Przemysł jest dobrze zbudowany, a po Lwowie do najpiękniejszych miast Galicyi policzony. Liczy kilka kościołów, gimnazjum, szkołę dla dziewcząt i seminaryum duchowne. Do widzenia godny jest most murowany na Sanie, dachem pokryty. Okolice tego miasta ucierpiały niegdyś wiele przez napady Wołochów, Tatarów i Kozaków.

Drohobycz, (19.146 m.) miasto przemysłowe, obfite w wody słone, wydaje wiele warzonki (soli); okolica zaś bogata jest w liczne i wydane źródła nafty; ma wyższe gimnazjum realne, klasztor i cerkiew.

Stryj, (23.673 m.) na pięknej równinie, trudni się wyrobem i bielaniem płótna; ma wyższe gimnazjum.

Brody, blisko granicy rosyjskiej, miasto wolne handlowe, liczy 17,360 mieszkańców, z których dwie trzecie żydzi stanowią. Mieści trzy synagogi i wyższe gimnazjum realne. Nazwę tego miasta przypisują moczarom (brodom), które je otaczają. Mając przywilej wolnego handlu, są Brody najhandlowiejszym miastem Galicyi, przywożą z Rosyi wełnę, a wywożą bawełnę, wyroby jedwabne i jubilerskie, kosy, skóry, perły itp.

Złoczów, (12.209 m.) ma zamek króla Jana III, zbudowany przez jeńców tureckich i tatarskich, dziś obrócony na koszary, dalej ma wyższe gimnazjum i klasztor.

Brzeżany, (11.244 m.) miasto handlowe, wywozi zboże, wełnę, wosk, miód i przedziwo, mają wyższe gimnazjum i stary zamek.

Sambor, (4063 m.) nad Dniestrem, miasto dobrze zbudowane, słynie z wyrobów płuciennych, zwłaszcza obrusów, posiada wyższe gimnazyum.

Tarnopol, liczy 30,368 mieszkańców i prowadzi zwany handel miodem i woskiem, który wyrabia, ma zakład wychowawczy Jezuitów, wyższe gimnazyum, niższą szkołę realną i seminaryum nauczycielskie.

Zaleszczyki, (6.660 m.) w pięknem położeniu, z ładnym zamkiem i oranżeryami, prowadzi handel zbożem i drzewem.

Stanisławów, (29,628 m.) między złotą a czarną Bystrzycą; tu chodził do szkoły poeta Karpiński; ma wyższe gimnazyum, szkołę realną, seminaryum nauczycielskie, wydziałową szkołę żeńską.

Halicz, (4.809 m.) niegdyś siedziba książąt halickich i ruskich. Od tego miasta powstała nazwa Galicyi (Halicya). Za dawnych czasów był Halicz kilkakrotnemi napadami Tatarów zniszczony, dlatego dziś mało jest znaczący. Na wzgórzu przy mieście widać zwaliska zamku starodawnego.

Śniatyn, (11,500 m.) nad Prutem ma liczne garbarnie, wyrabia safiany i prowadzi handel kołmi, wołami i tytoniem.

Kołomyja, liczy 34,188 mieszkańców w połowie starozakonnych, trudni się wyrobami garncarskimi i płóciennymi, ma wyższe gimnazyum realne, liczne destylarnie nafty i szkołę garncarską.

Kraków, niegdyś stolica królów polskich, leży na lewym brzegu Wisły w pobliżu gór karpackich. Dawniej dokoła był otoczony warowniami i rowami; dziś są na tem miejscu wysadzone drzewami cieniste spacery czyli plantacye. Z którejkolwiek strony wjeżdża się do Krakowa, przedstawia on przychodniowi wspaniały widok. Liczba mieszkańców jego wynosi 91,310 dusz, z tych niemal trzecia część żydów, zamieszkałych na przedmieściu Kazimierzu. Najciekawsze w Krakowie gmachy są: Zamek starożytny na górze Wawel, murem i basztami opasany; kościół katedralny obok zamku z grobami królów i sławnych mężów, nadzwyczaj bogaty w pamiątki narodu polskiego; sławna wszechnica Jagiellońska z ogromną biblioteką, ogromne sukienice, czyli sklepy kupieckie. Prócz tego ma Kraków blisko 30 kościołów katolickich, kościół ewangelicki, synagogę żydowską, 3 gimnazya, szkoły realne, seminaria nauczycielskie, szkołę sztuk pięknych, szkołę muzyczną, szkoły miejskie

wyższe i niższe, ochronki dla dzieci, towarzystwo naukowe i towarzystwo ubezpieczeń od ognia. Na zachód Krakowa wznosi się wysoka mogiła Kościuszki, na cześć tego bohatera własnymi rękami Polaków usypana. Na wschód widać mogiłę Krakusa, a na północ mogiłę Wandy.

W okolicy Krakowa zasługują na wspomnienie:

Podgórze, połączone z Krakowem przez most na Wiśle. **Łobzów**, wieś ze szkołą kadetów. **Mogiła**, nosząca nazwę od mogiły Wandy, usypanej w tej okolicy. **Bielany**, na zachód od Krakowa, na wysokiej a skalistej górze gęstym lasem zarosłej. **Tęczyn** z ruinami zamku na wspaniałej górze. W okolicy znachodzą się porfiry, kwarcy, ametysty, chalcedony i kopalnie węgla. **Krzemionki**, skały z jaskinią w której lubił przesiadywać mistrz Twardowski.

Krzeszowice, o 20 *km* na zachód od Krakowa, miejsce przejazdów dla Krakowian, z pięknym pałacem, słyną z zachwycającego położenia, z kąpeli siarczanych i źródeł wody żelaznej.

Chrzanów, (10.176 m.) w okolicy bogatej w pokłady węgla marmuru i ołowiu.

Wadowice, (6.338 m.) ma wyższe gimnazjum i papiernię.

Kalwarya, słynne miejsce odpustowe.

Oświęcim (6.800 m.) i **Zator** niegdyś stolice udzielnych księstw tej samej nazwy, mają starożytny zamczyska.

Kęty, (5.500 m.) z fabrykami skór, sukna i płótna.

Biała, (8.265 m.) nad granicą, rzeką Białą, ważne miasto przemysłowe.

Wieliczka, (6.012 m.) 10 *km* na południe od Krakowa z najslawniejszymi w świecie kopalniami czyli żupami soli kamiennych. Rozciągają się one nietylko pod całym miastem, lecz daleko i poza jego obrębem. Jestto prawdziwy dziw podziemny! Wstąpiwszy w te kopalnie, ogarnia widza podziw, i zdaje się, że się wstąpiło w świątynię siłą natury zbudowaną, a przecie jestto dziełem ludzkiej ręki wykute. Widać tam pod ziemią obszerną kaplicę, której filary, ołtarz i kazalnica z brył przezroczystej soli są wykute,

i gdzie się w pewne dni nabożeństwo dla górników odbywa. Dalej widać ogromną sałę, w której się kilka tysięcy ludzi pomieścić może, potem staw słonej wody, wśród komór w sali wykutych, po którym na czółnie płynąć można. W kopalniach tych pracuje rok w rok przeszło 1000 robotników a wydobywają do 50 milionów *leg* soli.

Bochnia, (10.049 m.) ma główny urząd górniczy i kopalnie soli kamiennej. Żupy tutejszej mają na 2000 *m* długości, 160 *m* szerokości i 240 *m* głębokości i należą po wieliczkowskich do najznacześniejszych w Galicyi; posiada także wyższe gimnazjum.

Nowy-Sącz, (Sandec) nad Dunajcem, (15,724 m.) miasto obwodowe, dawniej bardzo kwitnące, ma wyższe gimnazjum. W powiecie sądeckim leżą zakłady zdrojowe i kąpielowe licznie zwiedzane w Krynicy i Szczawnicy i innych miejscach.

Bukowina, wieś blisko morskiego oka w Tatrach. **Gorlice**, trudniące się wyrobem płócien i handlem. **Zakopane**, wieś zamieszkała od wieków przez Tatarów, z wodospadem 40 *m* wysokim, i kopalniami i kuźnicami żelaza.

Tarnów, (31.548 m.) przy drodze żelaznej, dobrze zbudowany z obszernymi przedmieściami. Na górze wznosi się kościół drewniany z najdawniejszych czasów chrześcijaństwa. Ma seminaryum teologiczne, wyższe gimnazjum, seminaryum nauczycielskie i fabrykę machin rolniczych.

Brzesko (3.453 m.) przeważnie przez żydów zamieszkanę trudniących się przekupstwem.

Jasło, (6578 m.) ma wyższe gimnazjum.

Krosno, (4.411 m.) ma stary kościół. **Dukla**, (3000 m.) miasteczko w bliskości gór karpackich, na głównej drodze polsko-węgierskiej, wprowadza najwięcej wina z Węgier do Galicyi. **Sanok**, (6365 m.) ma wyższe gimnazjum, zamek starożytny i destylarnię nafty.

Iwonicz, z słynnymi zdrojowiskami jodowemi.

Rzeszów, (14.714 m.) nad Wisłoką, przy kolei galicyjskiej, zamieszkanę w połowie przez żydów, wyrabiających pierścienie, łańcuszki, śpilki i inne klejnoty i ozdoby z tak zwanego rzeszowskiego złota. Ma gimnazjum i seminaryum nauczycielskie.

Ulanów, nad Sanem, główny skład drzewa i zboża.

Łańcut, (4.843 m.) z ozdobnym pałacem i parkiem, ma cukrownię i fabrykę likierów.

Księstwo Bukowina.

Powierzchnia Bukowiny wynosi 1045 *km*², na której 729.921 mieszkańców żyje. Kraina ta leży między Galicyą, Węgrami i Mołdawą, a nosi nazwę od obfitych niegdyś bukowych lasów. Pastwiska zajmują także obszerne przestrzenie. W ogólności jest Bukowina lesista, górzysta, ale bardzo urodzajna, obfitująca w bydło i kukurydzę i wielorakie zboże, którem znaczny handel prowadzi. Ma także siłę płodów kopalnych, jako to: sól, ołów, żelazo, miedź i wiele źródeł mineralnych, a między temi przez dwadzieścia solnych.

Klimat częściowo ostry ale zdrowy, zimy bywają tegie a lata gorące.

Przemysł jeszcze na niskim stopniu. Handel przewozowy do Mołdawy i Besarabii nader jest ważny. Główne rzeki są: Prut, Seret i Złota Bystrzyca. Dniestr stanowi granicę północną. Mieszkańcy po większej części Rusini i Wołosi, niewiele żydów, Niemców i Ormian. Cyganie zamienili większą częścią życie tułaczę na stałe siedziby.

Czerniowce, miasto stołeczne nad Prutem, ma 69.619 mieszkańców, urząd krajowy, kilka kościołów greckich, wszechnicę, gimnazjum, szkołę realną i wiele rzemieślników. Żydzi prowadzą wielki handel do Mołdawy i Rosyi.

Sadagóra, (4512 m.) ma słynne jarmarki na bydło szczególniej przez Rosyan i Mołdawian zwiedzane.

Suczawa, (10.946 m.) miasto handlowe na sposób miast mołdawskich, szeroko zabudowane, ma wyższe gimnazjum i znaczne fabryki safianu i kordylanu.

Radauc, (14.343 m.) wielka cesarska stadnina koni rasy arabskiej, (około 2000 sztuk), i wyższe gimnazjum.

Kimpolung, (8024 m.) prowadzi stąd droga przez przebój Weleputna do doliny rzeki Bystrzyca, gdzie się znajduje kopalnia ołowiu Kirlibaba, (w ołowiu napotyka się i srebro).

Bystrzyca, nad rzeką tejże nazwy, w której złoty piasek znajdują.

Seret, (7610 m.) jedno z najstarszych miast na Bukowinie, znaczne jarmarki na konie.

Margrabstwo Morawskie.

Morawa zajmuje 22.240 km^2 a ludności liczy 2,435.081, po większej części rodu słowiańskiego. Mieszkańcy, żyjący w południowej a bardzo urodzajnej okolicy od Ołomuńca, zowią się Hanakami, i różnią się zwyczajami i obyczajami, a nawet ubiorem od innych Morawian.

Grunt Morawy jest z boków także dość górzisty; na północ szerzą się góry Sudety z Dziadkiem i górami Odrzańskimi a na wschód pasma gór Karpackich, na zachód wierzchońnica Czesko-Morawska; w środku kraju znajdują się jednak piękne urodzajne równiny. Znakomitsze rzeki w tym kraju są: Morwa z Dyją i Odra. Co do płodów ziemi, równa się Morawa niemal we wszystkim Czechom, wyjąwszy kopaliny, w które mniej jest bogata. Morawa słynie z wzorowego gospodarstwa wiejskiego, i chowu bydła rogatego, szczególnie owiec; Hanacy chowają wielkie stada gęsi, a w niektórych okolicach tego kraju, kwitnie pszczelnictwo i pielęgnowanie drzew owocowych, tu i owdzie wina. Morawa ma znaczne fabryki wyrobów płóciennych i wełnianych, tudzież liczne fabryki cukru i papierne. Do ożywienia handlu i rzemiosł pomagają niemało goścince i koleje żelazne.

125.006 m.
Berno, miasto stołeczne kraju, w powabnej okolicy, liczy 108.944 mieszkańców, zakład techniczny i wiele fabryk sukien, skór, mydła i t. p. Na skale za miastem leży warowny zamek Szpilberg zwany, do którego więźniów odsyłają.

Niedaleko Berna leży wieś Sławków (Austerlitz) pamiętna bitwą trzech cesarzów, stoczoną tam 2. grudnia 1805. między wojskiem austriackim, rosyjskim a francuskim.

W Sławkowicach widać słup kamienny, gdzie cesarz Józef II. 19. sierpnia 1769. za pługiem chodził.

Igława (24.387 m.) po Bernie najludniejsze miasto, wydaje znakomite wyroby sukna i tytoniu. **Blansko** ma wielkie huty żelazne i fabryki machin.

Prościejów, (24.054 m.) główne miasto żyznej Hany, ma targi na zboże i sukna.

Ołomuniec nad rzeką Morawicą, liczy 22.000 mieszkańców, ma seminaryum teologiczne obrządku łacińskiego, gimnazyum, i walne targi na bydło; nadto prowadzi znaczny handel płótnem i innymi wyrobami.

Kromierzyż (13.991 m.) pamiętne sejmem z Wiednia w r. 1848. (15. list. do 7. marca 1849.) do niego przeniesionym. Około tego miasta widać wspaniałe ogrody.

Znojmo (16.216 m.) niedaleko rakuskiej granicy, ma znaczne w okolicy winnice. Południowe niżyny wydawają wyborne buraki cukrowe.

Rożnów w nadobnej dolinie nad Beczwą u podnóża Radhoszcza, miejsce wygodnie urządzone dla leczących się owczą zentycą.

Sternberg (15.195 m.) targowica wyrobów bawełnianych.

Włoskie Międzyrzecze (Wal. Meseritsch 3463 m.) w pobliżu huta szklana Krasna.

Nowy Iczyn (11.891 m.) znany wyrób sukna, powozików i machin rolniczych.

Morawska Ostrawa (30.125 m.), **Przywóz** (10.800 m.) i **Witkowice** (19.128 m.) pokłady węgla i huty żelazne.

Do Morawy należą jeszcze małe obszary kraju wśród Śląska leżące i do zarządu śląskiego należące, jak n. p. powiat Osoblaski (217·89 *km*²) na pruskiej granicy.

Królestwo Czeskie.

Mające powierzchni 51.956 *km*², otoczone są do koła wysokimi górami, które się na podobę kotliny ku środkowi zni-

zają. Wzdłuż północnej granicy ciągną Kruszcowe i Olbrzymie góry ze szczytem Śnieżką; wzdłuż granicy wschodniej Morawskie, zwane Sudetami, a wzdłuż granicy zachodniej Las czeski z Szumową. Powietrze Czech jest w ogóle łagodne, tylko w górach jest ostrzejsze i burzliwe. Rzeka Łaba przepływa kraj, zabierając z sobą Mołdawę czyli Wełtawę i Oherkę (Eger) i staje się spławną dla okrętów. Lasy gór zaopatrują mieszkańców potrzebnem drzewem, a dobrze uprawiona rola wydaje obfitość zboża wszelkiego rodzaju, lnu, konopi i t. p. Nie wiele tu winnic, lecz za to dużo wybornych chmielników, dostarczających chmielu do warzenia piwa, wiele rozległych sadów i łąk wilgotnych. Chów bydła, osobliwie owiec, koni, świń i drobiu jest wzorowy; czeskie bażanty są cenione. W górach znajdują się kopalnie srebra, żelaza, cynku, ołowiu, węgla ziemnego i łomy marmuru. Czechy posiadają także drogie kamienie, mianowicie granaty, i liczne źródła wód uzdrawiających, do których się corocznie zjeżdża, z blizka i z daleka, mnóstwo chorych, szukających ulgi i pomocy w cierpieniach. Oprócz soli, której Czechy nie mają, wydaje ten kraj wszystkiego pod dostatkiem, czego człowiek do życia i wygody potrzebuje. Lud czeski jest pracowity i przemysłny. Widać tu wszędzie fabryki szkła, porcelany i warsztaty tkackie i sukiennicze, od najgrubszych do najcieńszych wyrobów, które mieszkańcom wielkie przynoszą dochody. Szkło, pochodzące z hut czeskich słynie po całym świecie i nie ma sobie równego. Ludność całego kraju wynosi 6,318.280 mieszkańców. Z tych jest właściwych Czechów $\frac{3}{5}$ a Czechoniemców $\frac{2}{5}$.

Stolica Praga, (7 przedmieściami) starożytne wielkie miasto, leży prawie w środku Czech i liczy 205.000 mieszkańców. Położona jest nad brzegami Mołdawy, która ją dzieli na stare i nowe miasto, Wyszehrad i Karlin a na małą stronę, Hradszyn i Smichów. Most kamienny (500 m długi) z pięknymi posągami, z którego 20. marca 1393. św. Jan Nepomucyn na rozkaz króla Wacława III. był wrzucony do Wełtawy. Żydzi mieszkają w Józefowie, osobnej części miasta. Ulice nowego miasta są szerokie i proste, wypełnione przepysznyymi gmachami; stare miasto o wązkich i krzywych ulicach, ma wiele domów i budowli starożytnych. Liczne i piękne kościoły,

mnogie pałace i inne wspaniałe budowle i zakłady, wspaniałym czynią widok tego miasta, i czynią je jednym z najznakomitszych i najokazalszych miast. Praga posiada sławny uniwersytet, założony r. 1348, politechnikę, gimnazyja, szkoły realne; ma także szkoły niższe, gwiazdarnię i bibliotekę publiczną, muzeum narodowe i liczne fabryki. Jest także składem przemysłu i środkiem handlu czeskiego. W roku 1618. zaczęła się tu 30-letnia wojna. Niedaleko miasta wznosi się na górze Hradszynie zamek królewski a dalej za nim pamiętna w dziejach bitwy Biała góra. Z drugiej strony miasta leży zamek starożytny Wyszehrad, tworzący osobną część miasta. Po za miastem rozciągają się wspaniałe ogrody, piękne chmielniki i winnice. O 20 km poniżej Pragi, pod Melnikiem, łączy się Mołdawa z Łabą.

Przybram (13.576 m.) z słynnymi kopalniami srebra, sięgające do 1000 m głębokości i akademią górniczą.

Lutomierzyce (13.075 m.) nad Łabą, wśród najżyźniejszej okolicy Czech, obfitującej w zboże, owoce i wino, a przytem bardzo ożywione życiem fabrycznym i handlowem. W pobliżkiem Tribicz są szeroko rozwinięte szlifiernie granatów.

Rumburg (10.381 m.) i miasta sąsiednie nadzwyczaj czynne, wydają najprzedniejsze tkaniny lniane i bawełniane, i prowadzą nimi obszerny handel.

Trutnów (Trautenau 14 777 m.) ma największe w Austrii maszyny do przedzenia lnu, do tkania bawełny i wełny, kopalnie węgla, huty szklane, papiernie i t. d.

Reichenberg (Liberzec) liczy 34.200 mieszkańców i jest główną siedzibą fabrykacji sukna i tkanin bawełnianych. Cała okolica niezmiernie przemysłowa, dostarcza corocznie za kilka milionów złotych towarów do handlu.

Haida główna siedziba udających się aż do Ameryki i Australii czeskich handlarzy szkłem.

Gablonec (21.086 m.) wyrabia drobne szkła i perełki, nieprawe drogic kamienie, tabakerki, papiery i t. p.

Neuwelt wieś u podnóża gór Olbrzymich, z fabryką najpiękniejszego i najbielszego szkła.

Kutenberg czyli Kutna Hora, ma kopalnie srebra, miedzi i ołowiu. Tu bito pierwsze srebrne grosze r. 1300.

Tabor (10.100 m.) dawniej główna Taborytów stolica, pamiętna z wojen husyckich.

Joachimstal ma kopalnie srebra, cyny i ołowiu.

Pilzno (68.292 m.) w urodzajnej kotlinie, posiada obfite kopalnie żelaza i węgla.

Kladno sławne jest w pokłady węgla i huty żelazne.

Zac (16.200 m.) czyli Zatec prowadzi uprawę i handel wyborowego chmielu na wielkie rozmiary.

Karolowe wary, czyli Karlsbad, (14.640 m.) miasto między wysokimi górami, w wąskiej ale wspaniałej dolinie, sławne z źródeł ciepłej wody, z których para kłębi się w górach. Woda tych źródeł jest tak gorąca, że w strumyczku jego kury parzyć można. Wrzucione w nią rzeczy powlekają się skorupą wapienną. Woda ta nie jest do picia ale do kąpieli przydatna i we wielu chorobach nader skuteczna. Dla tej przyczyny bywają te kąpiele w letniej porze bardzo licznie odwiedzane, a to nie tylko od chorych osób, które tu lekarstwa szukają, lecz także i od ludzi zdrowych, którzy rzytmu pragną. Podobne źródła znajdują się w **Cieplicach**, **Franzensbad**, **Marienbad** (Zdroje Maryackie), do których przybywa co rok do 10.000 gości leczących się. W okolicach znajdują się liczne źródła mineralne, to gorzkiej, to kwaśnej wody. Słynniejsze są: w **Bilin**, **Pilna**, **Sedlice** i **Saidszyce**.

Królewski Gradec, **Józefów** i **Terezyn**, silne warownie.

Arcyksięstwo Dolnych Rakus.

Kraj ten nazwany także Niższą Austryą, leży po obu brzegach Dunaju, do którego tam rzeki Aniza, (Ens) Morawa z Dyją i kilka mniejszych rzek wpada. Nad Dunajem rozpościera się urodzajna Kotlina Wiedeńska, zwana polem Morawy. Powierzchnia Dolnych Rakus wynosi 19.824 km^2 , na której 3,086.382 mieszkańców żyje. Jest to kraj przerznięty pagórkami i górami (Alpy Wapienne północne, Las Wiedeński, Łysa góra, Alpy Styryjskie i góry Litawskie) ale ma ziemię urodzajną i bardzo dobrze uprawioną. Wydaje ona wiele zboża, dobrego wina, szafranu, lnu, konopi, ogrodowin i wyborowego owocu. Niektóre

okolice winnicami i sadem zarosłe, nadają krajowi widok wielkiego ogrodu. Chów bydła i drobiu jest znaczny. Okolice górzyste bogate są w lasy i drzewo, w sól, wapno, żelazo, ołów, węgle ziemne, kamienie murowe, młyńskie i brukowe. Powietrze zdrowe, w równinach bardzo łagodne, w górach ostrzejsze. Lud silny, wesoly i pracowity, wyrabia płótna, materye bawełniane, jedwabne, papier, porcelanę i t. p. Fabryki i przemysł stoją na wysokim stopniu.

Wiedeń, główne miasto monarchii i stolica cesarza, leży w pięknej równinie nad Dunajem. Jest to jedno z najstarszych, największych i najślawniejszych miast w Europie. Niegdyś było ono obroną chrześcijaństwa przeciw napadom wojowniczych Turków. Właściwe miasto otoczone jest 19ma przedmieściami, ma wraz z nimi 40 *km* obwodu, 5540 *ha* powierzchni a liczy 1,662.269 mieszkańców. Owe przedmieścia daleko są piękniejsze od samego miasta, mając ulice szersze, prościejsze i przewiejniejsze, niżeli ono. W mieście wznosi się wielki pałac cesarski, w którym znajdują się skarbiec, cesarska biblioteka, licząca przeszło 400.000 książek i rękopisów. Posiada 5 kaplic i 58 kościołów, między którymi odznacza się kościół św. Szczepana z wieżą 137 *m* wysoką; największy dzwon tej wieży (ulany z dział tureckich waży 22.626 *kg*, a serce same 728 *kg*), kościół św. Karola, św. Piotra, św. Ruperta, kościół włoski, kościoły ewangeliczne i synagoga. Prócz tego widać tu mnóstwo wielkich budynków, pyszne pałace arcyksiążąt i różnych magnatów, muzeum historyczne i przyrodnicze, muzea cesarskie, operę, teatry, dworce kolejowe i olbrzymie koszary. W Wiedniu znajduje się wszelka władza i rząd najwyższy całego państwa, starożytny uniwersytet, seminaryum teologiczne obrządku łacińskiego, ewangelicki teologiczny fakultet, szkołę handlową i wojskową, szkoły muzyki, 10 gimnazyów, 12 szkół realnych, 2 gimnazya realne, 2 seminarya nauczycielskie, 5 seminaryj nauczycielskich żeńskich, 160 szkół ludowych, zakłady dobroczynne, obszerne szpitale dla chorych, domy sierót, domy dla głuchoniemych i ciemnych, publiczne biblioteki, bogate zbiory dzieł sztuki, obrazów i naturalistów, wielkie drukarnie, mnóstwo fabryk i rękodzielni. Place ozdobione są posągami n. p. posąg cesarza Karola VI., cesarzowej Maryi Terezy, Józefa II., Franciszka I., arcyksięcia Karola, hrabiego Radeckiego, Grillparcera,

Beethoven, Mozarta, Schuberta i t. d. Wspaniałem miejscem przechadzek jest Prater, w którym stoi wielka budowla, zwana rotunda, pozostawiona pamiątka międzynarodowej wystawy r. 1873.

Przemysł Wiednia wzniosł się w niektórych wyrobach na pierwszy stopień doskonałości. Oprócz wyrobów żelaznych znajdują się w Wiedniu i w okolicy fabryki wełny, jedwabiu, papieru, warsztaty stolarskie i kołodziejskie. Do Wiednia prowadzi 15 wodociągów, które miasto zaopatrują w bardzo dobrą wodę. Po ulicach zaprowadzone są koleje żelazne, elektryczne i konne.

W Wiedniu zbiegają się z całego państwa drogi główne i koleje żelazne, ułatwiają niezmiernie jego handel, i przyczyniły się do podniesienia Wiednia na stopień pierwszego miasta handlowego i przemysłowego, monarchii austriackiej.

Podróźni chwala uprzejmość i szczerość Wiedeńczyków, ogrody publiczne, dla ludu przystępne, zwierzyńiec cesarski, zabawy muzyczne, zajmujące przechadzki w Praterze i miłe okolice Wiednia.

W pobliżu Wiednia znajdują się wspaniałe cesarskie pałace letnie Schönbrun o 1000 izbach i Laksenburg. W ogrodzie Schönbruna widać wiele rzadkich roślin i zwierzyńiec cesarski.

Wiener-Neustadt (28.500 m.) z wielkimi fabrykami machin, lejownią dzwonów i akademię wojskową, zwaną Teresianum. **Baden**, (12.500 m.) ze sławnymi siarczystymi kąpielami i pięknymi zakładami. **Vöslau** ma kąpiele siarczane i wyborne wina. **Szwechat** i **Liesing** mają największe piwowarnie na stałym lądzie Europy. **Krems** (12.500 m.) miasto przemysłowe, dostarcza białej farby kromierzyckiej. **Glognic** u podnóża góry **Semering**, przez którą z wielką sztuką przeprowadzono kolej żelazną do Styryi; w okolicy wielkie kopalnie węgla kamiennego. **Aspern** pamiętne zwycięstwem arcyksięcia Karola nad francuzami r. 1809. **Klosterneuburg** (11.600 m.) sławny uprawą wina; piękny i wspaniały klasztor. **Hainbrng** wielka fabryka tytoniu i wyrób igieł.

Arcyksięstwo Rakus Górnych.

Zwane inaczej Wyższa Austrya, zajmują przestrzeni 11.997 km^2 z 810.000 mieszkańców. Grunta w tej krainie są prawie takie same jak w Dolnej Austryi, tylko są więcej górzyste.

(Alpy Wapienne północne i Dachstein) lesiste, pasami kamienniste i dla licznych jezior tu i owdzie bagniste. Klimat zimniejszy, ale zdrowy. Ziemia wydaje prócz zboża i rosłego bydła, wiele drzewa i żelaza, którego używają do budowy czółn, okrętów i wyrabiania noży, sierpów, kos, pił i t. p. Wielkie znaczenie ma także sól, warzona w tak zwanej komorze solnej, okolicy w sól i warzelnie bogatej.

Stolica **Linz** nad Dunajem, liczy 59.000 mieszkańców jest siedzibą namiestnictwa, leży on w pysznej kotlinie na prawym brzegu Dunaju, w okolicy nader uroczej. Posiada seminaryum duchowne, gimnazyum, szkołę realną, instytut dla głuchoniemych i ślepych. Wielki handel prowadzi wyrobami wełnianymi i bawełnianymi, barchanem i skórą, ma wielką fabrykę sukna i kołnierców.

Steier, główna siedziba kuźnic żelaznych, prowadzi znaczny handel wywozowy wyrobami żelaznymi, osobliwie kosami. **Gmunden** ma wielkie saliny i naczelny urząd i skład solny. **Hall** ma kąpiele jodowe. **Hallstadt** leży w komorze solnej nad jeziorem Gmundnersee, posiada warzelnie soli. Iszl znakomite kąpiele z zamkami magnatów austriackich, u podnóża gór w przyjemnej okolicy, nad jeziorem Traun.

Księstwo Salcburskie.

Piękna kraina alpejska, w której lodowiska, skały, bagna i trzęsawiska znaczne przestrzenie zajmują. Najważniejsze góry są **Wysokie Turnie** ze szczytami **Wenediger** (3675 m) i **Dreiherrnspitze** (3509 m). Urodzajne atoli pasy ziemi z wielką troskliwością uprawiane, dostarczają owsa, żyta i pszenicy. Powierzchnia kraju wynosi 7166 km² a liczy 193.000 mieszkańców z których jedni łamią marmur, drudzy warzą sól w Halein, inni pasą stada krów na górach, albo pielęgnują owoce w dolinach, lub kopią i wyrabiają żelazo, miedź, ołów, siarkę i t. p.

Salcburg czyli **Solnogród**, główne miasto kraju, położone między górami w najpowabniejszej okolicy. Mury i wały, otaczające to

starożytne miasto, nadają mu wspaniały widok. Liczy 33.000 mieszkańców.

Halein sławne z wielkich warzelní soli, które corocznie kilka set centnarów soli warzonej wydają. Na pobliskiej górze znajduje się wioska Rudników i kościół z czerwonego marmuru.

Wildbad Gastein z sławnymi ciepłymi kąpielami i wodospadami, w dzikiej przedcudnej okolicy.

Księstwo Styryjskie.

Wynosi 22.454 *km*² a liczy 1,356.000 mieszkańców ludu zdrowego, silnego i wesołego. Północna część tego kraju jest górzysta, ma powietrze ostre; południowa zaś równiejsza, ma klimat znacznie ciepły. Alpy Noryckie przeciągają kraj od zachodu na wschód, Alpy Wapienne północne poczawszy od gór Dachstein (3000 *m*) tworzą północną, zaś Alpy Wapienne południowe południową granicę tegoż kraju. Ważniejsza rzeka w Styrii: Drawa z Murą i Aniza. Kraina styryjska jest w ogóle bardzo urodzajną; wydaje wino, zboże wszelkiego gatunku, siano i drzewo. Chów bydła i drobiu jest znany. Góry zamykają w sobie kruszców co niemiąła, a osobliwie żelaza wybornego, z którego wyrabiają sławne kosy, sierpy, noże, piły i t. p. narzędzia. Lud styryjski dzieli się na Niemców i Wendów (ród słowiański) a trudni się rolnictwem, pielęgnowaniem owoców i winnic, chowem bydła, ogrodnictwem, górnictwem i hutnictwem, i wyrabianiem sławnych po całym świecie kos i sierpów styryjskich. Są one zwykle tak gibkie a przy tem tak trwałe, że je pewnie aż do samego tyła używać można. Ta trwałość ich pochodzi częścią od sprężystości żelaza styryjskiego, częścią od właściwego wykucia i przyrządzenia jego. Kowale kos są zwykle bogatemi ludźmi, tak iż niektórzy corocznie znaczne sumy pieniędzy dla ubogich lub na inne pożyteczne rzeczy ofiarują. A lubo są tak możni, przecie nie wynoszą się, ale żyją skromnie i pracują z swemi czeladnikami, których zawsze znaczną liczbę w kuźniach utrzymują. Kucie i bruszenie kos sprawia tak nieznośny trzask i tak preraźliwy

świerkot, iż wielka część tych kowali w późniejszym wieku znacznie lub wcale głuchnie.

Główne miasto **Gradec** (Grac) w bardzo pięknym położeniu liczy 138.370 mieszkańców, ma uniwersytet, akademię techniczną, znakomitą bibliotekę, ogród rozmaitych roślin, zbiór różnych zwierząt i kopalin zagranicznych. **Leoben** akademia górnicza. **Gleichenberg** znane kąpiele. **Eisenerz** z niewyczerpanymi kopalniami wybornej rudy żelaznej daje rocznie do 50.000 *kg* żelaza. **Marburg** z uprawą wina.

Księstwo Karyntyjskie.

Składa się z wysokich gór i długich dolin. Góry północne stanowią środkowy pas Alp wschodnich, wśród którego w paśmie Wysokich Turni wznosi się najwyższy szczyt **Großglockner** (Wielki dzwon 3800 *m*). Południowe góry, Alpy Wapienne południowe zwane są na granicy krańskiej Karawankami. Zajmuje 10.373 *km*² i 367.000 mieszkańców. Góry długo śniegiem okryte, czynią klimat ostrym i surowym, tylko w stronach południowych i zachodnich jest powietrze łagodne, sprzyjające uprawie wina i owoców. Na pastwiskach i łąkach gór tamtejszych chowa się wyborne bydło. Pod względem górnictwa i wyrobów żelaznych i ołowianych zajmuje Karyntya jedno z pierwszych miejsc w Austrii; prócz wybornego żelaza i węgla wydaje także wiele ołowiu. Najważniejszą rzeką jest **Drawa**. Jeziora znaczniejsze koło **Osiaku** (Bolesław Śmiały, król polski, tu umarł 1081 r.) i **Millstadt**.

Celowiec (Klagenfurt) główne miasto Karyntyi, liczy 24.300 mieszkańców. Pod tem miastem pokazują po dziś dzień marmurowy kamień, ksiązęcym stołcem zwany, na którym w starodawnych czasach jeden z kmieci karyntyjskich siedząc, odbierał przysięgę od książąt, że sprawiedliwie rządzić będą. Posiada znakomite fabryki bieli ołowianej (bleiweisu).

Hüttenberg ma bogate pokłady rudy żelaznej. Wieś **Bleiberg** w pobliżu **Wilach** z najobfitszemi kopalniami ołowiu w cesarstwie.

Księstwo Krainkie.

Powierzchnia Krainy zajmuje 9988 km^2 a liczy przeszło $\frac{1}{2}$ miliona mieszkańców, rodu przeważnie słowiańskiego. Grunt Krainy jest mieszaniną wysokich gór, gołych skał, lesistych pagórków, rozległych pastwisk, żyznych dolin, piaszczystych nieurodzajnych równin, cudownych jezior i jaskiń. Karawanki północy i Alpy Julijskie ze szczytem Trzygłów (3126 m) należą do Alp Wapiennych południowych, które w południowej części zniżają się i przechodzą w wyżynę Krasu. Klimat jest surowy, tylko na dolinach panują ciepła i dojrzewają owoce i wino. Góry wydają żywe srebro i rudę żelazną.

Z pomiędzy jezior zasługuje na uwagę jezioro Cerknickie (22 km^2), które ma tę własność, że na wiosnę wysycha a w jesieni znowu wodą się napęlnia, tak że na niem można ryby łowić, ziemię uprawiać, żąć i polować.

Największa z jaskiń jest Adelsberg czyli Postojna w pobliżu miasta tegoż imienia. Jaskinia ta 7 km długa, ma wiele zakrętów, otechłań i ogromnych pieczar, których słupy i dziwne utwory przyrody wzrok zdumiewają. W głębi tej jaskini huczy potok straszliwym hałasem.

Lublana (Lajbach), miasto główne w Krainie, położone w pięknej górskiej okolicy ma 36.500 mieszkańców, fabryki jedwabiu, skór, i prowadzi ożywiony handel zbożem i winem.

Idrya, ważna kopalniami żywego srebra i znakomitą fabryką cynobru. Kopalnie te należą do najbogatszych w świecie. Wydobywają tu co rok 2 do 4000 metrowych centnarów żywego srebra, które puszczają w handel po całej Europie.

Gotschee, kolonia niemiecka wśród słowian, której mieszkańcy trudnią się po miastach handlem owoców południowych.

Pobrzeże

składające się z miasta portowego Tryestu, margrabstwa Istrii i księżęconego hrabstwa Goryeyi i Gradyski wynosi 7988 km^2 i liczy 755.183 mieszkańców.

Obszar tego kraju miejscami górzysty i skalisty — góry Alpy Julijskie i wyżyny Krasu — miejscami zaś płaski, nizki i bagnisty, ma w środku urodzajne równiny, wydające podostatkami zboża, wina, owoców, ryżu, kukurydzy i morwy. Winnice bardzo są upowszechnione; część kraju zajmują lasy, część leży odłogiem. Nad morzem trudnią się mieszkańcy rybołówstwem, warzeniem soli z wody morskiej i budową okrętów. Wiatr Bora straszliwą tu zimą wieje.

Tryest, główne miasto obwodu tryesteńskiego, położone nad brzegami odnogi morza Adryatyckiego, liczy 133.000 mieszkańców. Jest to najhandlowiejsze miasto w cesarstwie austriackim i oraz najważniejsze miasto portowe dla przywozu i wywozu towarów. Do wolnego i bezpiecznego portu tutejszego zawija rocznie około 14.000 okrętów handlowych. Tryest posiada 25 rynków, piękne kościoły różnych wyznań, bibliotekę publiczną i warsztat okrętów, różne fabryki i rękodzielnie. Okolice tutejsze wydają cenione wino białe.

Capo, d'Istria (10.700 m.) ma port z cytadelą.

Pirano, (13.400 m.) z warzelniami soli z wody morskiej.

Pola, (45.000 m.) ma najważniejszy port dla wojennych okrętów austriackich.

Tutaj należą wyspy istrijskie czyli Kwarnerskie, z których najznakomitsze są Veglia (mów Welia) Cherzo i Lusyn z miastami tegoż nazwiska; Wyspy Cherzo i Lusyn są mostem z sobą połączone.

Gradyska, (3843 m.) stare miasto wałami obwarowane.

Gorycya, (Görz 25.400 m.) w pięknym położeniu, dostarcza jedwabiu i wina.

Wieś Aquileja zburzona przez Atyle, leży pośród bagien, ma liczne starożytności z czasów rzymskich. Cesarz August rzymski często tu gościł.

Uksiążęczone hrabstwo Tyrol i Vorarlberg.

Jestto kraina najgórzystsza Monarchii austriackiej, ma 29.326 *km*² a około 980.000 mieszkańców. Góry tyrolskie nazywają się Alpami czyli Holami, a najwyższe szczyty ich po-

kryte są wiecznym śniegiem. Zachodnią i środkową część kraju po przełęcz Brenner zapełniają Alpy centralne, które składają się z Alp Retyckich i Alp Ortleskich ze szczytem Ortles (3917 m). Na północy ciągną się Alpy Wapienne północne, południową granicę tworzą Alpy Wapienne południowe. Niebotyczne śnieżne góry, bory u spodku granitowych skał lodowatych, bystre rzeki, grzmiące potoki, śliczne wodospady, zielone pagórki, kwieciste pastwiska i urodzajne doliny, przedstawiają śliczne widoki tej krainy. Powietrze jest tu wszędzie czyste i zdrowe. W dolinach panują często wielkie upały a na górach mrozy. Główna rzeka w Tyrolu jest In, który ten kraj na 100 km wzdłuż przepływa. Część jeziora Bodeńskiego na granicy szwajcarskiej należy do Tyrolu; jego największa głębia wynosi do 300 m. — Tyrol nie wydaje podostatkiem zboża na wyżywienie swoich mieszkańców. Wydaje jednak len, konopie, tytoń, wyborne drzewa owocowe, orzechy i kasztany; na południu rodzą się słodkie wina, cytryny, pomarańcze i t. p. Lud tamtejszy hoduje liczne stada pięknego bydła rogatego (czerwonej maści), które nabiąłem wynagradza pilne o nie staranie. Hodują także owce, kozy, konie i jedwabniki. Na górach polują dzikie kozy (gjemzy), sarny, świszczce alpejskie i inną dziczyznę. W górach kopią rudy żelazne i łamią marmury.

Tyrołczycy są ludem pracowitym i przemysłnym. Tkają oni płótna, muśliny, kobierce i materye jedwabne; robią także pończochy, pletą kapelusze słomiane, wyprawiają skóry i robią rękawiczki z skór kóz dzikich, i handlują temi wyrobami daleko, szeroko po okolicznych krajach; w niektórych dolinach struganiem figurek z drzewa i innemi wyrobami stolarskiemi. Tyrołczyk niemal każdy sam sobie miele zboże, wyciska olej, tka odzież i buduje mieszkanie. Często wynoszą roślinną ziemię na szczyty nagich gór i gołych skał, aby z nich uczynić miejsca urodzajne. Ubodzy Tyrołczycy wychodzą już w dzieciństwie do sąsiednich krajów, gdzie zostają pasterzami, a następnie cieślami, mularzami lub górnikami. Uzbierawszy jednak cokolwiek grosiwa, wracają do swoich ulubionych gór i zakładają w nich swoją siedzibę. Tyrołczycy słyną z celnego strzelania i niebezpiecznego polowania na dzikie kozy, które licznie przebywają

w ich górach. Z trudną do uwierzenia zwinnością, z strzelbą i torbą na ramieniu zawieszoną, wdrapują się na strome skały i urwiska, aby ubić które z tych chyżych i płochych zwierząt.

Innspruk, miasto stołeczne Tyrolu, nad In, między wysokimi górami, które jeszcze w maju śniegiem bywają okryte; ma 37.000 mieszkańców, uniwersytet, fabryki sukien i materyi jedwabnej i prowadzi znaczny handel.

Meran w rozkosznem położeniu i łagodnym klimacie, zwabiającym licznych cudzoziemców w cierpieniach piersiowych na pobyt zimowy do tego miasta. Okolica obfituje w wyborne owoce i wina.

Bocen wśród ciepłej kotliny, gdzie pod otwartem niebem rosną kaktusy i jabłka granatowe.

Hall, z kopalnią soli kamiennej.

Trydent, (25.000 m.) pamiętne soborem biskupów, który tu odbywali od roku 1545—1563. Trydent leży wśród urodzajnej doliny, otoczonej stromemi, łysemi górami i jest miastem bardzo przemysłowem i fabrycznem.

Bregenc, (7600 m.) nad jeziorem Bodeńskim w Vorarlbergu z portem austriackim.

Dornbirn, (13.000 m.) i **Hohenems** z kwitającymi zakładami przemysłowymi.

Królestwo Dalmacya.

Jestto wązki pasek kraju, ciągnący się nad morzem Adryatyckiem i stykający się z jednej strony z temże morzem a z drugiej z Turcyą europejską. Powierzchnia Dalmacyi obejmuje 12.792 *km*², liczy 591.579 mieszkańców, Dalmatyńców, pochodzenia serbskiego, rodu słowiańskiego, religii katolickiej. Do nich należą także Morlacy, górale dalmatyńscy. Ziemia tego kraju jest górzysta, skalista, bezwodna i porozpadana, dlatego też mało urodzajna. Skały nagie i grzbiety wapiennych gór Alp Dynarskich, pokrywają miejscami całe okolice, które dla braku wody i ziemi urodzajnej nader mało płodów wydają. Gdzie zaś są trawą porośłe, służą na pastwiska kóz, których tu jest wielkie mnóstwo. Tylko część kraju ma grunta wydające

kukurydzę i jęczmień — w dolinach i na pobrażach udają się południowe owoce, oliwy, migdały, wino i figi, tudzież wiśnia maraskino, z której wyrabiają rosolis.

Co do płodów mineralnych, jest Dalmacya najuboższym krajem monarchii. Na wspomnienie zasługują zaledwie łomy marmuru i bazaltu.

Ciepłe powietrze chłodzi wiatry morskie, i przeto staje się ono łagodnem jak we Włoszech. Prócz kilku rzeczek nadbrzeżnych, nie ma w Dalmacyi rzek znakomitszych. Mieszkańcy nadmorscy trudnią się rybołostwem, budowaniem okrętów, wywarzaniem soli z wody morskiej i handlem szczególnie sardeli i innych ryb morskich, które w Adryatyku łowią. Przemysł i oświata stoją tu niżej, niż w innych krajach Monarchii.

Zadar (Zara) warowne miasto stołeczne Dalmacyi, położone nad morzem Adryatyckiem, mające warowny port dla okrętów. Jest siedzibą namiestnictwa i urzędów krajowych. Dla braku wody źródlanej ma 3 wielkie cysterny podziemne, podobne wielkiemu kościołowi sklepionemu. Liczba mieszkańców jego wynosi do 32,500 trudniących się uprawą wina, drzewa oliwnego, rybołostwem, budowaniem okrętów i handlem. **Spalato** w uroczem położeniu na półwyspie, jest bardzo handlowne. **Kotor** (Kataro) otoczone wysokimi górami, ma wielką i bezpieczną przystań (port) na morzu Adryatyckiem. **Dobrownik** (Ragusa 13.000 m.) blisko morza, ma wielkie warsztaty okrętów i przodkuje naukami w Dalmacyi. **Kurczola** jestto mała wyspa, na której wyborne drzewo do budowania okrętów rośnie. Na wyspie **Meleda** jest wiele żmij, na **Lissie**, ważny port wojenny. Wyspa ta pamiętna zwycięstwem, odniesionem nad Włochami przez Tegetthofa 1866.¹

Kraje Zalicawii.

Królestwo węgierskie wraz z Siedmiogrodem.*)

Cała rozległość Węgier obejmuje 225.461 km^2 a ludności 14,570.000 mieszkańców. Jestto kraj największy całego ce-

*) Węgry z Siedmiogrodem, Kroacya i Sławonia i wolne miasto Rjeka stanowią kraje korony Węgierskiej.

sarstwa austriackiego, a bezwątpienia najurodzajniejszy i najbogatszy w Europie. Obfituje osobliwie w zboże rozmaitego gatunku, mianowicie pszenicę i kukurydzę, w przednie wina, w tabakę, konopie, melony, dynie, jarzyny, paprykę czyli pieprz turecki, niezbędną węgierską przyprawę potraw, miód i t. p. Często widać całe przestrzenie pokryte rozległymi winnicami, lasami kasztanowymi i śliwkowymi. Wzdłuż rzek i na pochyłościach gór ciągną się nieprzebyte pastwiska, na których się ogromne stada koni, rogatego bydła i owiec napotyka. Lasy i pola obfitują w dziczyznę a jeziora i rzeki w ryby, żółwie i t. p. Jednym z największych bogactw tego kraju są konie, woły, owce i świnie, które co rok wielkie dochody przynoszą. Z gór wydobywają sól, nadewszystko w Marmaroszy; w Szemnicy i Kremnicy są bogate kopalnie srebra i złota, indziej zaś znajdują się kopalnie miedzi, ołowiu, rud żelaznych, łomy marmuru, gipsu i t. p. Niziny nad rzeką Cisą wydają znaczną ilość saletry i sody.

Bardzo liczne są także źródła wód uzdrawiających, gdzieśniedzie znajdują się źródła oleju skalnego. Jednym słowem: kraj węgierski wydaje wszystkiego podostatkiem, czego tylko człowiek do życia i wygody potrzebuje, lubo jeszcze obszerne pasy najlepszych gruntów zbożowych leżą odłogiem albo służą tylko na pastwiska, a rolnictwo i gospodarstwo tak jeszcze nizko stoi, że zboża nawet pod dach nie zwożą.

Pasma Tatrów*) zasłaniają Węgry wielkiem półkołem od północy i rozchodzą się w liczne odnogi i rozgałęzienia ku Dunajowi. W głębi kraju rozciągają się niezmiernie urodzajne równiny, piaszczyste, bezleśne puszcze, i rozległe trudne do przebycia bagniska. Od Pesztu rozciąga się między Dunajem a Cisą równina 300 *km* długości a w niej nieprzejrzana puszcza Kec-kemecka, koło Debreczyna, puszcza Debreczyńska, a koło Temeszwaru puszcza Temeszwarska, przedstawiające obraz pustyni afrykańskich. Żadna droga, żaden rów nieprzerzyna równiny;

*) Znakomitsze szczyty Tatrów węgierskich są: Turnia Gerlachowska 2659 *m*, Łomnica 2646 *m* wysoka, Turnia Lodowa 2628 *m* i Krywań 2500 *m* dosięgający.

ożywiają ją tylko wielkie stada koni ze swoimi Czikosami, tudzież trzody wołów i owiec, których pasterze zimą i latem w kożuch odziani, wiodą prawie koczujące życie.

Na zachodzie ciągnie się równina Bakońska, 180 *km* długa a 110 *km* szeroka, a w niej las tegoż nazwiska, mający 100 *km* długości i do 40 *km* szerokości.

Wielkie i liczne rzeki przerzynają Węgry w rozmaitym kierunku. Najznakomitsze z nich są Dunaj i Cisa przepływające w dolnym swym biegu niezmierne moczary i niziny. Do Dunaju wpadają z prawej strony: Litawa, Raba, Sarwica i Drawa, z lewej strony t. j. od Tatrów: Waga, Nitra, Gran czyli Hron i Cisa, najrybniejsza z rzek europejskich.

I jezior nie brak w Węgrzech. Znaczniejsze są: jezioro Moszońskie (Neusiedler 330 *km*²) zajmujące, i jezioro Błotne 690 *km*² pokrywające. W jeziorach tych łowią smaczne ryby, żółwie i bobry. Oba jeziora otoczone są nieprzystępnymi bagnami, które powoli osuszają.

Powietrze wogóle łagodne i zdrowe; na południu panują wszelako latem wielkie gorąca i upały; w okolicach błotnistych bywa powietrze ciepło-wilgotne, zjadliwe i niezdrowe.

Mieszkańcy Węgier składają się z różnych narodów; najliczniejsi są Węgrzy czyli Uhrzy, po nich następują Słowacy, Rumuni, Serbowie, Niemcy, Żydzi i Cygany. Węgrzy nazywają się w swoim rodowym języku Madziarami: jestto lud silny, poważny, zuchwały i wojowniczy, namiętny, wytrwały i do kraju nader przywiązany, mający bardzo pyszny strój narodowy. Mają jednak tę wadę, że są dumni i pogardzają wszystkim, co obce. Jedni Cyganie żyją w stałych siedliskach, posiadają znaczne dobra i wyznają zwyczajnie religię tej gminy, do której należą; drudzy znów, mianowicie ubożsi wiodą życie tułaczce i utrzymują się z muzyki, kowalki lub kotlarstwa.

Wyznania równie są różne w Węgrzech, jak różni są ich mieszkańcy. Obok katolików żyje wiele ewangelików, szczególnie reformowanych (kalwinów), potem są grecy, ormianie i żydzi.

Uprawa ziemi i przemysł mało są udoskonalone, drogi niedogodne, domy po większych nawet miastach słomą pokryte,

i całe przestrzenie nieuprawne i mało zaludnione; fabryk niewiele, największy handel zasadza się na winach, zbożu i wełnie. Jakoż gdzie natura człowiekowi sama z siebie wszystko wydaje, tam jemu brak pobudki do przemysłu i łożenia sił własnych koło swego utrzymania.

Całe Węgry dzielą się na 49 komitatów czyli żupaństw i 3 powiaty.

Buda albo **Budzin**, warownia i stolica kraju węgierskiego, położona jest w nader przyjemnej, w winnice bogatej okolicy na prawym brzegu Dunaju. Liczy do 100.000 mieszkańców, jest siedzibą rządu całych Węgier, ma znakomite zakłady naukowe, gwiazdarnię, zamek królewski na wierzchołku góry, znaczne fabryki, ciepłe kąpiele i prowadzi ożywiony handel, osobliwie winem, którego okoliczne winnice dostarczają. Jest to miasto w całym znaczeniu węgierskie. Po moście łańcuchowym przechodzi się do **Pesztu**, na lewej stronie Dunaju położonego. Buda i **Peszt** stanowią jedną gminę miejską.

Peszt największe, najpiękniejsze i najhandlowniejsze miasto w Węgrzech, ma 400.000 mieszkańców, uniwersytet, 5 gimnazyów i wiele innych zakładów naukowych, dom inwalidów, towarzystwo parowej żeglugi na Dunaju, warsztaty okrętowe, fabryki, cztery walne jarmarki sprowadzające tu wiele cudzoziemców, szczególnie Greców, Turków, Żydów i kupców węgierskich. **Peszt** bywa zwykle cały w ruchu i hałasie, jest bowiem miastem czynnym, przemysłnym i pracowitem. Ma piękne ulice, wspaniałe domy i obszerne wybrzeża czyli bulwary około Dunaju. Handel tego miasta z każdym dniem się powiększa, do czego się niemało przyczyniają statki (okręty) parowe krzątające się po Dunaju między **Buda-Pesztem** a **Wiedniem**. Na pobliskiej równinie **Rakosz** zwanej, odbywały się dawniej sejmy węgierskie pod gołym niebem.

Wacow (**Waitzen**) nad **Dunajem**, wśród bogatej w wino okolicy. W pobliżu widać ruiny zamku.

Komarno (15.000 m.) na wyspie **Szüt**, przy ujściu **Wagu** do **Dunaju** w bagnistej okolicy, warownia bardzo silna, dotąd jeszcze nie zdobyta. Na południu ciągnie się **Las Bakoński**.

Piszczyany licznie zwiedziana kąpiel mułowa.

Preszburg (Poszony) nad Dunajem niedaleko Wiednia, liczy 53.000 mieszkańców, ma królewski zamek, akademię i inne wyższe i niższe zakłady naukowe, liczne fabryki i prowadzi znaczny handel. Tu odbywały się sejmy i koronacje królów węgierskich. Niedaleko stąd zaczynają się Małe Karpaty. Na Dunaju leży wyspa Sziit, 80 *km* długa, 53 *km* szeroka i nadzwyczajnie urodzajna.

Trenczyn nad Wagą z ciepłymi kąpielami, tak zwane cieplice Trenczyńskie, licznie odwiedzanemi. **Rowne**, wieś, ojczyzna słowackich druciarzy. **Kremnice**, w głębokiej dolinie między wysokimi górami, z sławnymi kopalniami złota, srebra i miedzi, oraz mennicą, w której biją kremnickie dukaty i większe koronówki; jest tu i urząd górniczy. **Szemnice** (Szczaownica), blisko Kremnic w dolinie otoczonej skałami, z akademią górniczą, gimnazjum i najbogatszymi w Austrii kopalniami złota i srebra. **Bańska Bystrzyca** (Neusohl) ma wielkie kopalnie żelaza i miedzi. **Liptau**, słynne z fabrykami sera (bryndza liptawska).

Koszyce (Kaschau, 30.000 m.) główne i najpiękniejsze miasto górnych Węgier, prowadzi handel zbożem, winem i tytoniem.

Preszow (Eperies) wyrabia płótna, sukna i prowadzi znaczny handel z Galicyą.

Bardjów na południu od Dukli ma kąpiele szczawiste.

Tokaj w nader malowniczym położeniu, wśród żyznej równiny blisko Cisy, słynie wybornem tokajskim winem, jakie okolica wydaje.

Jagier (Erlau) w okolicy obfitującej w wino. **Debreczyn** (58.000 m.) zaludniony przez samych Węgrów mówiących najczystszym językiem węgierskim, trudniących się mydlarstwem, rymarstwem i rzeźnictwem, warzeniem saletry, wyrobem ciżem i kozuchów. Słynie wielkimi jarmarkami.

Wielka Bania (Nagy Bania) miasto górnicze z bogatemi kopalniami złota, srebra i ołowiu. **Wielki Waradzyn** (Grosswardein) ma liczne kościoły, akademię praw, gimnazjum, wiele przemysłu ożywiony handel, chów bydła i uprawę zboża i wina.

Solnok nad Cisą prawie w pośrodku Węgier, ma główny skład soli z Marmoroszy spławianej Cisą na galarach. **Keczkemet**

(50.000 m.), wśród piaszczysto-stepowej równiny, której mieszkańcy trudnią się najwięcej chowem i handlem bydła. Słynie mydłem, skórami i największym targiem. Niegdyś była tu stolica Atyli.

Białogród, (Stuhlweissenburg) z grobami dawnych królów węgierskich.

Czaba, największa i najludniejsza wieś w Węgrzech, mająca 40.000 mieszkańców samych prawie Słowaków; dostarcza obficie zboża, konopi, wina; słynie także chowem bydła.

Węgierski Starogród (Ung. Altenburg) z słynną akademią rolniczo-gospodarczą.

Szoproń (Oedenburg) na zachód jeziora Moszońskiego, słynie winami i obfitością owoców suszonych. **Rust** znane z dobrych win. **Pecz** (po słow. Petkostely, Fünfkirchen) jedno z najdawniejszych miast węgierskich z okazałą katedrą i bardzo obfitymi pokładami węgla.

Mohacz nad Dunajem, ma żeglugę parową i jest pamiętny bitwami przeciw Turkom 1526. i 1687.

Część Węgier na południu między Dunajem, Cisą i Siedmiogrodem zowią Wojwodiną serbską i Banatem temeskim. Kraj to nadzwyczaj urodzajny, ale ma klimat z powodu długich i szerokich bagien niezdrowy.

Temeszwar w bagnistej okolicy, liczy 40.000 mieszkańców. Ma fabryki sukien, oleju i tytoniu, a w okolicy hodowanie wina i jedwabiu, jest silną twierdzą. **Wielki Beczkerek** połączony kanałem z Temeszwarem, prowadzi znaczny handel płodami surowymi.

Nowy Sad po większej części przez Serbów zaludniony. **Orawica**, na południu Banatu w okolicy bogatej w kopalnie: złota, srebra, miedzi i węgla kamiennego.

Wielkie Księstwo Siedmiogrodzkie.

Siedmiogród ma rozległości 54.948 km^2 , a 2,500.000 mieszkańców Rumunów, Madziarów, Szeklerów i Sasów. Ostatni są to dawni osadnicy Niemcecy. Rumuni czyli Romani pochodzący od Rzymian, mówią językiem z łaciny i słowiańszczyzny utworzonym. Chociaż Siedmiogród otoczony i poprzerynany

jest górami, Karpatami Siedmiogrodzkimi, Alpami Siedmiogrodzkimi czyli Transylwańskimi, ma przecie grunta urodzajne, aczkolwiek uprawa ich na niskim znajduje się stopniu, iż zboże nie wystarcza na potrzeby krajowe. Główne rzeki są: Samosz, Marosz, Bystrzyca, Aluta i wielki Kokel. Klimat wogóle zdrowy, w zimie surowy, w lecie zaś nader gorący. Ze względu na postać, górzystość i urodzajność gruntu, jest Siedmiogród bardzo podobny do Czech, oświatą ludu nie może iść z nimi w porównanie, bo ta w Siedmiogrodzie nisko jeszcze stoi. W płody kopalne Siedmiogród nader jest zamożny, a co do złota pierwsze w Austrii zajmuje miejsce; potem następuje srebro, sól, miedź, żywe srebro i żelazo.

Wielka część kraju pokrytą jest dębowymi i bukowymi lasami, na pochyłościach i u podnóża gór i w dolinach uprawiają kukurydzę, pszenicę, wino i tytoń. Chów bydła doznaje więcej opieki, niż uprawa roli, mianowicie hodują bawoły, owce, nierogaciznę i wyborne konie, najlepsze w całej Austrii. W górach i lasach znajduje się wiele zwierzyny, wilków i niedźwiedzi. Przemysł nierozwinięty, wyjąwszy garbarstwo, które wspierają lasy dębowe. Tkactwo i sukiennictwo jest tylko pobocznem zatrudnieniem domowem. Handel ogranicza się na wywozie płodów surowych i przywozie gotowych wyrobów; wogóle mało jest znaczący.

Dzieli się Siedmiogród na trzy kraje, któremi są: kraj Madziarów, Szeklerów i Sasów. Trzy też religie głównie są tam wyznawane, mianowicie: grecko-katolicka, ewangelicka i rzymsko-katolicka.

Sybiń (Hermannstadt 30.000 m.) w kraju Sasów, miasto stoleczne Siedmiogrodu, ma akademię prawniczą, katolickie i ewangelickie gimnazjum, luteriański i reformowany konsystorz siedmiogrodzki, ważne fabryki sukien, skór, prochu do strzelania, kotlarnie i t. p. Na południu znajduje się przesmyk „Czerwonej Wieży“ pamiętny z wojen tureckich. Na północnowschodzie od miasta Sybinia rozciągają się długie przestrzenie gruntów, to lasami zarosłe, to solnemi skałami najeżone. **Korona** (31.000 m. czyli Braszów, Kronstadt) największe miasto fabryczne w tym kraju, prowadzące ożywiony handel. **Kołoszwar** (32.000 m. Klausenburg) w kraju Madziarów

nad Samoszem, ma szkołę akademicką z publiczną biblioteką, gimnazjum reform., warowny zamek na skale, fabryki i walne targi na konie. Maruski Nowy targ (Marosz Waszarheli) w kraju Szeklerów, w najurodzajniejszej okolicy odznacza się uprawą wina, owoców i tabaki. Torda (Torenbug) z bogatemi kopalniami soli. Abrudbanya, Werespatak i Szekerem, miasta górnicze, mają znakomite kopalnie złota i srebra w Siedmiogrodzie.

Królestwo Kroacya i Sławonia.

Powierzchnia tych krajów obejmuje 43.445 km^2 i 2.000.000 mieszkańców, Kroatów czyli Chorwatów, Słoweńców i innych mniejszych szczepów. Obok większości katolików żyją grecy, ewangelicy i żydzi. Grunt Kroacyi jest górzysty i pagórczysty; pomiędzy Drawą a Sawą ciągnie się łańcuch gór Kroacko-Sławońskich. W Sławonii rozciągają się płaszczyny i równiny, miejscami błotami poprzerywane. Klimat i płody podobne są jak w południowych Węgrzech. Kroacya rodzi po większej części kukurydzę i wino, Sławonia pszenicę i żyto, obfite owoców, szczególnie śliwek, które w właściwych suszarniach suszą i do handlu wprowadzają. Posiada także piękne lasy kasztanowe i dębowe, które chów licznych trzód nierogacizny mocno wspierają; chów innego bydła stoi nisko.

Główne rzeki są Sawa i Drawa. Ostatnia sprawia na brzegach swoich szkodliwe wylewy i rozległe tworzy bagna. Kroaci mają obyczaje pełne prostoty, są pracowici lecz nieoświeceni. Wogóle oświata ludu znajduje się na niskim szczeblu, dzieci zdolnych do nauki, mało uczęszcza do szkół. Wszelakoż pracują od kilku lat mężowie oświeceni gorliwie nad ukształceniem języka i podniesieniem piśmiennictwa narodowego.

O Sławonii jest uwagi godne: że tam każda gmina ma wspólny piec piekarski, który zazwyczaj w środku osady stoi, i całej gminie do pieczenia chleba służy. Znane są też tam prządki, t. j. schodzenie się dziewcząt zimowemi wieczorami do poufnych domów na przedzenie kądzieli, poczem sobie różne zdarzenia narodowe opowiadają lub pieśni ojczyste śpiewają.

Zagrzeb (Agram 38.000 m.), miasto stołeczne Krocacji, jest siedzibą bana czyli namiestnika sławońsko-kroackiego. Zagrzeb ma akademię, gimnazyum, szkołę realną, towarzystwo oświaty i historii narodowej, fabrykę tytoniu i rękodzielnię jedwabniczą.

Warazdyn nad rzeką Drawą, uprawia wino.

Osiek (Essek 22.000 m.), główne miasto Sławonii w bagnistej i niezdrowej okolicy nad Drawą, jedna z najsilniejszych twierdz monarchii Austryackiej, z zbrojownią, koszarami, kazamatami i znacznym handlem pijawkami.

Požeg zajmuje się uprawą winnej latorośli, tabaki i jedwabnictwem.

Wukowar prowadzi ożywiony handel za pomocą żeglugi parowej. Na pobliskiej górze rośnie czerwone wino.

Seń (Zengg, 5000 m.) wolny port.

Piotrowarazdyn (3000 m.) w pięknej okolicy nad Dunajem jedna z najwarowniejszych twierdz austryackich, mury jej wznoszą się nad murami, i czynią ją nader silną i groźną.

Zemuń (Semlin 12.000 m.) jest środkiem handlu między Wiedniem a Konstantynopolem; jestto dom kontumacyalny, w którym czyszcza wschodnie (tureckie) towary od zaraźliwych chorób. Pod murami tego miasta łączą się wody Sawy z Dunajem, wydającym się tutaj jakby rozległe jezioro, którego brzegi zaledwie okiem doścignąć można.

Karlowiec z licznymi w okolicy winnicami, wydającemi wino czerwone.

Mehadia słynie kąpielami Herkulesa, znanymi już za czasów rzymskich. Glina, Petrynia, Gradyska.

Orszowa, twierdza nad samą granicą turecką przy ujściu Dunaju z Austrii do Turcji. Na przeciw Orszowy leży miasto serbskie Belgrad.

Królewskie wolne miasto Rjeka, (Fiume 30,000 m.) przy morzu Adryatyckiem nad odnogą Kwarnerską, ma warsztaty okrętowe, najlepszy port węgierski, i główny skład towarów, przeznaczonych do wywozu za morze.

Bośnia i Hercegowina.

Od kongresu berlińskiego, który się odbył 1878 r. zostają te dwa kraje, będące częścią Turcyi, pod zarządem Austryacko-węgierskim. Krainy te obejmują 31.100 km^2 a liczą 1,300.000 mieszkańców; są to przeważnie Słowianie, narodowości serbskiej, wyznający religię grecko- i rzymsko-katolicką i Mahometanie. Jest to kraj górzysty (szczyty gór dochodzą do 2000 m wysokości), obfitujący w lasy i dzikie zwierzęta, ziemia tylko w części uprawna, mimo to jest tu podostatkiem kukurydzy, jarzyn, owoców i wina. Mieszkańcy zajmują się głównie chowem owiec, świń i drobiu; przemysł stanowią wyroby skórzane i wełniane, zaś handel cały spoczywa w ręku Greków i Ormian, od nowszego czasu w ręku Austrii.

Głównem miastem Bośni jest **Serajewo** u źródeł Bosny, która wpływa do Savy, ma 20,000 mieszkańców, mnóstwo smukłych wieżyc (minaretów), tureckich świątnic (meczetów), do tego grecko- i rzymsko-katolickie kościoły i klasztory. W urodzajnej dolinie rzeki Wrbas leży **Banjaluka**, miasto powiatowe, ma dużo starożytnych pamiątek, fabryki prochu strzelniczego i sukna, a w pobliżu kopalnie żelaza i srebra. W Hercegowinie jest głównem miastem **Mostar** nad Narentą wpadającą do Adryatyku, liczy przeszło 10.000 mieszkańców.

Niemce.

Cesarstwo Niemieckie ma rząd konstytucyjny i tworzy od roku 1871. państwo związkowe, w którego skład wchodzi 25 samoistnych państw a mianowicie 4 królestwa (pruskie, saskie, bawarskie i wirtemburskie), 6 wielkich księstw, 12 księstw, 3 wolne miasta (Brama, Hamburg, Lubeka) i Alzacya z Lotarynią, które stanowią kraj stojący bezpośrednio pod władzą cesarza. Kraje te leżą prawie w środku Europy i zajmują 540.525 km^2 a ludności 52,000.000 mieszkańców, z których więk-

sza część ewangelickiego a nieco mniejsza katolickiego jest wyznania. Południowa część Niemiec jest górzysta, północna równa i urodzajna. Główne góry są: Las Turyński, Góry Rudne, Czarny Las i wzgórze Westfalskie. Powietrze wogóle umiarkowane i zdrowe. Rzeki przecinają kraj niemiecki we wszystkich kierunkach. Najgłówniejsze są: Dunaj, Ren z Menem, Odra z Wartą, Elba, Wezera, Wisła, w które kilkadziesiąt pobocznych rzek wpada. Na równinach i u stóp gór oddają się Niemcy rolnictwu, w okolicach górskich trudnią się chowem bydła, a mieszkańcy wybrzeży morskich zajmują się rybołóstwem i żegluga. Wielki przemysł i kopalnie żywią wielu ludzi. Handel lądowy, tak płodami i wyrobami, jak i przewozowy jest znaczny. Atoli nieznajduje wielka część ludu, szczególnie w właściwych Niemczech, dosyć pracy i chleba na swe wyżywienie, i całe rodziny do innych krajów europejskich i zaeuropejskich przenosić się muszą, aby znaleźć utrzymanie. Co do rozwoju umysłowego są Niemcy jednym z najwyżej wykształconych narodów.

W skład Niemiec wchodzi następujące kraje:

1. Królestwo Pruskie.

Cały kraj ma 348.337 km^2 a 30,000.000 mieszkańców, Niemców i Polaków. Większa połowa ich wyznaje wiarę ewangelicką, a mniejsza katolicką. Ziemia wszędzie równa i dość urodzajna; płody rozmaite, szczególnie zboże, tytoń, drzewo, bydło, żelazo, węgle, bursztyn i wiele ryb i psów morskich. Przemysł, fabryki i rękodziela kwitną — handel lądowy i morski coraz więcej się wzmaga. Liczne porty na morzu Bałtyckim sprzyjają żegludze i handlowi morskiemu i lądowemu. Prusy składają się z następujących prowincyj i krajów:

a) Brandenburgia.

40.000 km^2 i 4·5 mil. m.

Prowincya ta jest kolebką królestwa pruskiego. Najznakomitszym płodem tego kraju jest wełna, tak zwana berlińska,

miana za najprzedniejszą w całym świecie. Głównem miastem Prus i rezydencyą państwa niemieckiego jest Berlin, nad Spreją.

Berlin, ma 25 *km* obwodu, liczy 1,700.000 mieszkańców i należy do najpiękniejszych miast Europy; jest środkiem umiejętności, kolei żelaznych i przemysłu pruskiego, posiada uniwersytet liczne zakłady naukowe, fabryczne i rękodzielnicze. **Poczdám** druga rezydencya królewska z pięknymi zamkami i ogrodami.

b) Prowincya Saska.

25.300 *km*² i 2·7 mil. m.

Większa część tej prowincyi leży na nizinie Łabańskiej i odznacza się wielką urodzajnością. Mieści w sobie wielką ilość soli i miedzi, hoduje wiele owiec i świu, wyrabia wiele cukru i spirytusu.

Magdeburg (Dziwin 200.000 m.) należy do najmocniejszych miast obronnych, pamiętny w dziejach 30letniej wojny, ma znakomite fabryki i prowadzi żwawy handel. **Halla** z sławną wszechnicą i żupami soli.

Eisleben z kopalniami miedzi i szkołą sierót w domu Dr. Marcina Lutra. **Wittenberg** pamiętne rozpoczęcie reformacyi przez Lutra, gdzie ma wielki pomnik spiżowy wystawiono. W kościele zamkowym są groby Lutra i przyjaciela jego Melanchtona. **Lützen**, gdzie zginął Gustaw Adolf, król szwedzki w pamiętnej bitwie 1632 r. **Altranstadt** pamiętne zawarciem pokoju r. 1706. między cesarzem austryackim Józefem I. a królem szwedzkim Karolem XII. **Erfurt** twierdza, ze sławnym kościołem katedralnym, licznymi fabrykami, uprawą ogrodowin i kwiatów.

c) Prowincya Śląska.

40.000 *km*² i 4·4 mil. m.

Kraina Śląska jest jedną z najważniejszych, najurodzajniejszych, a w płody ziemi, jako to w żelazo, miedź, cynk a. osobliwie węgle kamienne najbogatszych prowincyj Prus. Do roku

1742. należała ona pod berło austryackie i stanowiła z teraźniejszym Śląskiem austryackim jeden kraj, którego Wrocław był głównem miastem. Dziś podzielony jest Śląsk pruski na trzy obwody: wrocławski, lignicki i opolski. Mieszkańcy jego są częścią niemieckiego, częścią polskiego rodu; jedna połowa wyznawa religię katolicką druga ewangelicką. Polacy stanowią coś więcej jak 3 część ludności, żyją po większej części w górnym Śląsku a Niemcy w dolnym. Do znaczniejszych miast pruskiego Śląska należy policzyć:

Wrocław nad Odrą, miasto stołeczne Śląska pruskiego, liczy 335.000 mieszk. najwięcej ewangelików, ma 20 kościołów katol. 12 ewang. 1 reformowany, biskupstwo, wszechnicę, 3 gimnazyja, fabryki i prowadzi znaczny handel. Na Odrze widać tu liczne łodzie o ogromnych żaglach.

Głogów (wielki) nad Odrą, silna twierdza z dwoma gimnazyjami, ewangelickiem i katolickiem. **Lignica**, pamiętna bitwą z Tatarami, stoczoną blisko tego miasta w r. 1241, w której zginął Henryk Pobożny, książę śląski i polski, ale Tatarzy się cofnęli. **Świdnica**, nad rzeką Ślezą, od której miało pójść nazwisko Śląska. Opodal tego miasta znajduje się góra Sobótkka, na której dawni Słowianie bałwochwalcze ofiary odprawiali. Lud zwykł palić tam sobótki czyli tak zwane ognie święto Jańskie. **Strzelno** nad rzeką Olawą z kościołem husyckim. Tu i w okolicy mieszkają potomkowie wychodźców husyckich. **Brzeg** nad Odrą, ma 25.000 mieszkańców, gimnazyum, dom roboczy dla więźniów i drukarnię, z której oddawna wychodzą polskie książki religijne dla ludu śląskiego. **Opole** także nad Odrą, ma gimnazyum katol. **Koźle**, warownia niezdojta, pamiętna oblężeniem i bombardowaniem przez wojska francuskie w r. 1807. **Pawłowiczki** (Gnadenfeld) osada czyli kolonia hernhucka. **Gliwice** i **Bytom** z hutami żelaznemi. **Raciborz**, blisko Opawy, ma gimnazyum i wielki dom poprawy, w którym więźniowie do pracy są zniewoleni. **Nisa**, ważna twierdza. **Pszczyna** w bliskości Strumienia z pięknym ogrodem. **Goczałkowice** z źródłem jodowej wody.

d) Wielkie Księstwo Poznańskie.

29.000 km^2 i 1·8 mil. m.

Jestto część dawnej Polski, zajmuje obszar 23.500 km^2 na których żyje 2,000.000 ludności, głównie Polaków. Cały kraj jest równiną, na której tylko gdzieniegdzie pasma lekkich pagórków widzieć się dają. Warta i Woteć (dopływ Warty) płynący przez jezioro Gopło są tu najważniejszymi rzekami. Wyborny grunt piaszczysty rodzi zboża więcej każdorocznie niż kraj wypotrzebowuje. Sady są liczne i piękne. Miejscami uprawiają wino, len, konopie, tytoń i chmiel. Klimat wszędzie zdrowy. Chów bydła i koni dość znaczy.

Poznań (70.000 m.), silna twierdza, miasto stołeczne Wielkiego Księstwa Poznańskiego, należy do najpiękniejszych miast dawnej Polski. Ma piękny ratusz, bibliotekę, 3 gimnazya, seminaryum nauczycielskie, szkołę realną i prowadzi znaczny handel zbożem, wełną i skórami.

Leszno (Lissa) ma gimnazyum, fabryki sukien i prowadzi żwawy handel. **Kurnik** ze znakomitą biblioteką ksiąg polskich. **Bydgoszcz** (Bromberg), 8 km od Wisły miasto ludne, przemysłowe i handlowe.

Kruszwica starożytna Piastów stolica, nad jeziorem Gopłem, gdzie widać szczątki tak zwanej myszej wieży. **Gniezno** starodawne miasto polskie.

e) i f) Prusy Wschodnie i Zachodnie.

37.000 km^2 2 mil. m. i 25.500 km^2 1·5 mil. m.

Obszerna równina z piaszczystymi wzgórzami, bogata w urodzajne grunta, bujne łąki, rozległe bory i jeziora. Bardzo są urodzajne okolice ujścia Wisły i Niemna. Na bokach krainy od strony morza, znajdują się wielkie tamy, któremi są nizko położone łąki zabezpieczone od wylewów. Mieszkańcy przeważnie Polacy, trudnią się rolnictwem, uprawą drzew owocowych, chowem bydła i koni, u wybrzeży zaś morskich rybołostwem i łowieniem bursztynu.

Królewiec (w Prusach Wschodnich), silna twierdza, miasto przemysłowe i handlowe, ma 160.000 mieszkańców, uniwersytet, znaczną żeglugę. **Memel** (Kłajpeda), miasto portowe nad zatoką Kurońską, prowadzi wielki handel drzewem i zbożem. **Frauenburg**, gdzie żył i umarł astronom polski Mikołaj Kopernik roku 1543. **Tylża** (Tilsit) nad Niemnem, prowadzi handel zbożem i siemieniem lnianem. **Gdańsk** (120.000 m.), główne miasto Prus Zachodnich, niedaleko ujścia Wisły do morza Bałtyckiego, sławne i potężnie obwarowane, prowadzi nader rozległy handel zbożem i drzewem, które Wisłą z Polski do niego spławiają. Gdańsk posiada wiele wspaniałych budynków, gimnazjum, szkołę techniczną, handlową i marynarską, liczne fabryki, warsztaty okrętów, parowe młyny i przeszło 130 okrętów żaglowych i parowych. Na półwyspie Hela, wznosi się latarnia morska. **Elbląg** (Ubing), miasto handlowe fabryczne i rybołówskie z warsztatami statków. **Malborg** (Marienburg), dawna stolica Krzyżaków z pozostałym po nich zamkiem. **Kwidzyn** (Marienwerder), 4 km od Wisły w malowniczym położeniu dostarcza obficie owoców.

Toruń (Thorn), miejsce urodzenia sławnego astronoma Polaka Mikołaja Kopernika. **Chełmno** (Kulm) i **Grudziądz** (Graudenz), dość silne twierdze.

g) Pomorze.

30.000 km^2 i 1·5 mil. m.

Kraj nadmorski, od dawnych słowiańskich mieszkańców swoich Pomorzem nazwany, ma powierzchnię płaską, miejscami tylko pagórzystą. Grunt po części piaszczysty, lecz są także okolice bardzo urodzajne. Ludność żyje z rolnictwa, chowu bydła, rybołówstwa i żeglarstwa: wyrób płócien głównem jest zajęciem.

Szczecin (Stettin), zbudowany na wzgórzach niedaleko ujścia Odry do morza, liczy 120.000 mieszkańców, wiele fabryk i jest silną twierdzą i bardzo ważnym miastem handlowym. Posiada więcej niż 200 okrętów i 24 statki parowe. **Stralsund**, miasto warowne zewsząd wodą oblane. Ma port wojenny, warsztaty okrętowe, żeglugę i handel morski.

h) Westfalia.

20.000 *km*² i 2·7 mil. m.

Kraj w części górzysty, ma jednak wiele płaszczyzn żyznych, ale też piaski i bagna; klimat w ogólności zdrowy. Między płodami stoją w pierwszym rzędzie żelazo i węgle kamienne, obok nich używa płótno westfalskie słusznej sławy.

Monaster (Münster 40.000 m.), miasto starożytne, niedaleko wód lekarskich w Ems. Na ratuszu monasterskim podpisano pokój westfalski roku 1648.

Minden, twierdza, jedno z najdawniejszych miast niemieckich, nierówno i ciasno zbudowane, prowadzi znaczny handel. **Bielefeld**, najważniejsze miasto pod względem wyrobów lnianych w Niemczech. **Dortmund**, miasto starożytne, posiada kopalnie węgla i żelaza. **Izerlon** wydała wiele towarów żelaznych, mosiężnych i machin.

i) Prowincja Nadreńska.

27.000 *km*² i 5·1 mil. m.

Kraj ten po większej części górzysty nabiera dziwnego uroku przez to, iż go przerywna wspaniały Ren; prowincja ta jest najludniejszą i najbardziej przemysłową.

Kolonia (280.000 m.), nad Renem wielkie miasto handlowe z wspaniałym, na całą Europę sławnym kościołem. **Bonn**, sławny uniwersytet. **Akwisgran** (Aachen), niegdyś miasto koronacyjne cesarzy niemieckich i rezydencja Karola Wielkiego, który tu zmarł i pochowany został. **Koblencya** najsilniejsza twierdza w Niemczech. **Essen** (79.000 m.) z znacznymi fabrykami machin.

Trewir (Trier) najstarożytniejsze miasto niemieckie ma jeszcze wiele zabytków z czasów rzymskich.

k) Szleswig-Holsztyn.

18.900 *km*² i 1·3 mil. m.

Księstwa te zajmują południową część półwyspu Jutlandzkiego, obfitują w bursztyn i ryby. Wielka obfitość trawy ułatwia chów dobrego i liczego bydła.

Szleswik, miasto bardzo starożytne z duńską i niemiecką ludnością. **Kiel** (70.000 m.), ma uniwersytet, obszerny port, który stanowi główną stację wojennej floty niemieckiej, ma i kąpiele morskie. **Rendsburg**, warownia. **Altona** (150.000 m.) nad Łabą, która ma 8 km szerokości, wolne miasto portowe, zajmuje się budową okrętów, rybołostwem (także śledzi i wielorybów) i ożywionym handlem z Ameryką.

l) Hanower.

38.500 km² i 2·4 mil. m.

Kraj ten (do roku 1866 samoistnem królestwem) bardziej równy niż górzysty; góry hercyńskie z obfitymi szybami srebra, żelaza, ołowiu i miedzi. Głównymi płodami są wyżej wymienione kruszce, sól warzona, dobre mydło, konie, zboże i wiele lnu.

Miasta: **Hanower** (170.000 m.), niegdyś stolica królestwa, ma akademię techniczną. **Getynga**, sławna wszechnicą, wielkim księgozbiorem i wieżą gwiazdarską. **Lineburg** w równej i pustej okolicy z żupami solnemi. Osobliwością jest w tej równinie pagórek gipsowych, z którego słone źródła wytryskają. **Emden** nad morzem, wysła okręty na półow śledzi. **Osnabruk** pamiętne religijnym pokojem westfalskim, zawartym w roku 1648.

m) Hessen-Nassau.

15.700 km² i 1·7 mil. m.

Kraj po większej części górzysty i leśny, klimat bardziej zimny niż ciepły, grunt tylko w dolinach większych rzek dobry i urodzajny. Płody najznamienitsze ziemniaki i len. Nassauskie szczyty się wodami mineralnemi.

Kassel (72.000 m.), dawniej główne miasto kraju, posiada muzeum, bibliotekę, politechnikę i prowadzi ożywiony przemysł i handel. **Fulda** w rozkosznej okolicy wzgórzystej.

Wiesbaden (74.000 m.), i **Ems** słynne oddawna mineralnemi gorącemi kąpielami. **Frankfurt** (229.000 m.) nad Menem niegdyś

wolne miasto handlowe, zasłynęło 1848 r. sejmem, który miał nadać nowe prawa Niemcom, ale skończył się na niczem. **Homburg** miasto osławione grą w karty.

n) Kraje Hohencollernów.

1142 *km*² i 74.000 m.

Z miastami: **Zigmaringen** i **Hechingen**, nieopodal na południu stąd zamek Hohencollern, kolebka domu panującego w Niemczech.

2. Królestwo Saskie.

15.000 *km*² i 3·8 mil. m.

Kraj po największej części górzysty, po równinach bardzo pilnie uprawiony. Lecz zboże nie wystarcza zawsze na potrzebę, a na owocach wcale nie zbywa. Górale sascy żyją z hodowli owiec, rękodziel, fabryk i górnictwa. Przemysł i handel stoją wysoko. Klimat łagodny, w górach cokolwiek ostrzejszy. Sasi są po większej części wyznania ewangelickiego. Szkoły ludowe bardzo dobrze są w Saksonii urządzone, obok których istnieje także wiele zakładów naukowych i przemysłowych.

Drezno (334.000 m.), stołeczne miasto, leży w rozległej dolinie na obudwóch brzegach Łaby, nad którą wznoszą się piękne długie mosty. Posiada liczne i bogate zbiory naukowe pięknych sztuk, wspaniałe budowle i jest do najpiękniejszych miast policzone. **Lipsk** (398.000 m.), ognisko handlu i księgarstwa niemieckiego, ma sławny uniwersytet, gwiazdarnię, wielką szkołę realną, miejską szkołę handlową, liczne zakłady dobroczynne, biblioteki publiczne, przeszło 500 księgarni, do 100 drukarni, gisernie czcionek, 3 walne jarmarki księgarskie i t. p. Pamiętne także wielkimi bitwami z r. 1631. i 1813. **Hernhut** główne siedlisko sekty religijnej **Hernhutów**.

Budyszyn (**Bautzen**) główne miasto Łużyc, zaludnionych przez 70.000 słowian.

3. Królestwo Bawarskie.

76.000 *km*² i 5·8 mil. m.

Niemal połowę tego kraju zajmują góry, obfite w kruszce i marmur. Nizkie części kraju mają grunt wyborny, dobrze uprawiony i nader urodzajny. Rolnictwo i hodowanie bydła są głównymi źródłami dochodu; prócz tego uprawa chmielu, piwowarstwo, wyrób ołówków, kamieni do rytowania i narzędzi optycznych. Powietrze zdrowe, wyjąwszy nizkie i bagniste okolice na południu. Mieszkańcy są po większej części katolicy, w mniejszej ewangelicy i hernhuci. Nauka i sztuki rozwijają się powoli.

Monachium (München), stolica Bawaryi i siedziba króla, ma 407.000 mieszkańców, uniwersytet, bibliotekę, wiele pysznych pałaców i główna siedziba niemieckiego malarstwa. **Augsburg** (76.000 m.), znakomite miasto fabryczne i handlowe o ważnych zakładach naukowych i dobroczynnych. Pamiętne Konfesyą augsburską i zawarciem pokoju religijnego r. 1555. **Spira** (Speier), nad Renem z grobami niemieckich cesarzów, pamiętne sejmem z roku 1529., na którym ewangelicy protestowali i protestantami nazwani zostali. **Norymberga** (162.000 m.), miasto starożytne, w którym wiele poczyniono wynalazków, wyrób poszukiwanych drobiazgów drewnianych. **Ratyzbona** (Regensburg), starożytne miasto, od którego Dunaj staje się spławnym dla małych czółn, a od Pasawy, nawet dla większych już statków. **Pasawa** (Passau), pięknie położona na wązkim przesmyku utworzonym przez Dunaj; ma twierdzę i jest pamiętna ugodą r. 1552. na mocy której protestanci mieli używać zupełnej wolności religijnej.

4. Królestwo Wirtemberskie.

19.500 *km*² i 2·1 mil. m.

Kraj ten, leżący w dawnej Szwabii, ma ziemię górzystą ale bardzo urodzajną. W wielu miejscach hodują tyle wina i drzew owocowych wybornego gatunku, że całe okolice są niemi zarosłe na podobieństwo lasu. Mieszkańcy Niemcy,

Szwabami zwani, są w dwóch częściach ewangelicy, w jednej katolicy.

Stuttgart (158.000 m.), w żyznej dolinie, stolica i siedziba króla, z wielkim księgozbiorem, pięknym pałacem królewskim i licznymi fabrykami. **Ulm** (39.000 m.), twierdza nad Dunajem z najwyższym kościołem w Niemczech. Mieszkańcy trudnią się znacznie ogrodnictwem, żegluga i handlem ślimakami. **Tybingen** (14.000 m.), miasto uniwersyteckie. **Heilbron** (33.000 m.), ważne miejsce handlowe i fabryczne.

5. Wielkie księstwo Badeńskie.

15.000 *km*² i 1·7 mil. m.

Kraj górzysty, obejmujący stoki Czarnego lasu, mający jednak piękne zimne niziny, należy do najurodzajniejszych i najludniejszych prowincyj niemieckich. Bogata jest w zboże, sady, winnice i drzewo. Z produktów przemysłu najwięcej znane są drewniane zegary ściennie. Oświatę popierają dwa uniwersytety i inne zakłady naukowe. Większa część mieszkańców jest katolickiego, mniejsza ewangelickiego wyznania.

Karlsruhe (84.000 m.), stolica Badenów, na pięknej równinie założona, ma akademię ewangelicką, seminarium nauczycielskie, księgozbiór i instytut dla głuchoniemych. **Heidelberg**, uniwersytet.

Kostnice (19.000 m.), pamiętne zgromadzeniem biskupów, na którym Jana Husa i Hieronima z Pragi na śmierć osądzono i na stosie spalono 1415. i 1416. roku.

6. Wielkie księstwo Heskie.

7700 *km*² i 1 mil. m.

Kraj ten składa się z dwóch części, z których północna rozłożona jest na około góry Vogelsberg, południowa zawiera zaś pasmo Odenwald bardzo ściśle zaludnione. Okolice wydają pyszne jarzyny i najcenniejsze wina reńskie.

Stolica Darmstadt (64.000 m). Wormacya (29.000 m.), jedno z najstarszych i najslawniejszych miast niemieckich, znana ze sejmu odbytego tu r. 1521. Moguncya (77.000 m.), silna twierdza, juz za czasow rzymskich glowna zbrojownia nad Renem, wyrabiaja tu wiele skór. Offenbach (33.000 m.), miasto przemyslowe i handlowe, slawne tutejsze wyroby kolodziejskie. Giessen (23.000 m.), wszechnica, znaczna fabrykacya tytoniu, cygar i tabaki.

Oprócz wyżej wzmiankowanych, należy jeszcze kilka drobnych krajów do rzeszy niemieckiej, jako to:

7. Wielkie księstwo Sasko-Wejmarsko-Eisenachskie (3600 km^2 , 339.000 m.) z stolicą Wejmar (27.000 m.), Eisenach (24.000 m.) z Wartburgiem; Jena (15.000 m.) uniwersytet, zwycięstwo Napoleona I. nad Prusakami 1806 r.

8. Księstwo Saskie-Koburg-Gota (2000 km^2 , 217.000 m.) stolica Gota (32.000 m) i Koburg (19.000 m.) oba miasta w pięknym położeniu.

9. Księstwo Sasko-Majningskie (2500 km^2 , 234.000 m.) Majningen (13.000 m.); Sonneberg (12.000 m.) wyrób poszukiwanych drobiazgów drewnianych.

10. Księstwo Sasko-Altenburskie (1300 km^2 , 180.000 m.) stolica Altenburg (33.000 m.)

11. Księstwo Szwarzburg-Sonderhausen (900 km^2 , 78.000 m.) Sonderhausen (7000 m.)

12. Księstwo Szwarzburg-Rudolsztat (900 km^2 , 8000 m.) Rudolsztat (12.000 m.)

13. Księstwo Reuss (Greic 300 km^2 67.000 m.) i

14. Księstwo Reuss (Gera 800 km^2 131.000 m.) miasta Greic (22.000 m.) i Gera (43.000 m.), Szeic (5000 m.)

15. Księstwo Brunświckie (3700 km^2 , 434.000 m.) Brunświk (115.000 m.) w urodzajnej okolicy położone, prowadzi żwawy handel.

16. Księstwo Anhalt (2300 km^2 , 293.000 m.) bardzo urodzajny i bogaty kraj. Dessau (42.000 m.), Bernburg (32.000 m.) ze zamkiem na skale; Koeten (20.000 m) ważne stacje kolejowe.

17. Księstwo Lippe (1200 km^2 , 134.000 m.) miasto Detmold (11.000 m.)

18. Księstwo Szaumburg-Lippe (300 km^2 , 41.000 m.)

19. Księstwo **Waldeck i Pyrmont** (1100 km^2 , 58.000 m.) Arolsen (3000 m.) i Pyrmont z kąpielami.

20. Wielkie księstwo **Meklenburg-Szweryn** (13.000 km^2 , 597.000 m.) hoduje doskonałe konie. Szweryn (36.000 m.) w pięknym położeniu nad morzem. Rostoka (50.000 m.) uniwersytet, miasto wendyjskie. Wismar (18.000 m.) z doskonałą przysłaniają.

21. Wielkie księstwo **Meklenburg-Strelitz** (3000 km^2 , 101.000 m.) także szczątkami Słowiańszczyzny. Nowe Strzelce (Neu-Strelitz 10.000 m.)

22. Wielkie księstwo **Oldenburskie** (6400 km^2 , 374.000 m.) obejmuje kraj nadmorski bardzo urodzajny mianowicie nad zatoką Jahde. Oldenburg (25.000 m.)

23. Wolne miasto **Hamburg** (414 km^2 , 681.000 m.) największe miasto handlowe w Niemczech z dwoma portami o 600 własnych zawijających okrętach. Pod tem miastem jest Łaba na 8 km szeroka i unosi największe okręty, tak, że podczas przypływu morza nawet do środka miasta zawijają.

24. Wolne miasto **Brema** (255 km^2 , 196.000 m.) miasto handlu morskiego z wielkim portem, do którego rocznie do 3000—3500 okrętów zawija; własnych okrętów ma 350. Handluje prawie z całym światem tak wyrobami własnego przemysłu jako też i towarami z całego Niemiec.

25. Wolne miasto **Lubeka** (298 km^2 , 83.000 m.) niegdyś bardzo handlowa i zamożna, później znacznie podupadła. Handluje przeważnie z miastami nad morzem Bałtyckiem. Ma 50 własnych okrętów, przyjeżdżających do 2000.

26. **Alzacya i Lotaryngia** (14.500 km^2 , 1,600.000 m.) Kraje te odstąpiła Francya Niemcom w roku 1871. a stoją bezpośrednio pod władzą cesarza. Kraje te zatrudniają bardzo wielką liczbę fabryk wyrabianie towarów bawełnianych i wełnianych, jako też i cukru burakowego. W Alzacyi główne miasto Strassburg (135.000 m.) nad Renem, jedno z najwarowniejszych i wielce handlowych, przemysłowych i naukowych miast Niemiec. Wieża katedralna tutejsza należy do najwyższych w świecie, ma 142 m . Tu robił Jan Gutenberg pierwsze próby sztuki drukarskiej około r. 1439. a w r. 1466. wyszła tu pierwsza biblia niemiecka drukiem. M e c w Lotaryngii ma silne twierdze.

Niemieckie kolonie są: a) Kraj Togo nad Wybrz. niewolników; b) części w Kamerunie; c) część między rzekami Kuszene i Oranie; d) na wschodnim nadbrzeżu od Zanzýbaru aż do jezior. Wyspy w Polinezyi i Wielowysyp Bismarcka i kraj cesarza Wilhelma na Nowej Gwinei. Razem kolonij: 2,500.000 km^2 i 6,000.000 ludności.

Rzeczpospolita Szwajcarska.

Przeźrzeń 41.000 km^2 i 3 miliony ludności.

Szwajcarya leży między Francją, Włochami i Niemcami. Jestto kraj najbardziej górzysty w Europie, i słynie pięknosciami natury i rozmaitością widoków. Niebotyczne śnieżne góry, urwiste skały, głębokie przepaście, grzmiące potoki, huczące wodospady, bystre rzeki, ciemne bory u spodu gór lodowatych, zieleniejące się pagórki, kwieciste trawodajne pastwiska, urodzajne, ruchu i życia pełne doliny, bujne łąki, dobrze uprawiona rola, owoc i winorođne ogrody, rozległe jeziora, piękne wsie i miasta zamożne: to widoki, przyrody i przemysłu, jakie się w tym kraju przed oczyma stawiają. Najważniejszymi górami jej są Alpy Środkowe czyli Centralne z najwyższym szczytem Monte-Rosa (4638 m), który obok góry Mont-Blank (4800 m) najwyższy punkt Alp stanowi. Przez Górę św. Gottharda (2120 m) prowadzi tunel (15 km) do Włoch. Góry te pokryte są wiecznym, mało co topniejącym śniegiem i lodem. Często atoli staczają się z nich ogromne bryły śniegu czyli lawiny, które zrzadzają wielkie szkody, druzgocząc i przywalając nie tylko pojedyncze drzewa i domy, ale i całe lasy a nawet i wsie. Klimat bardzo tu różny — w górach ciągle chłodno, w dolinach zaś panują często nieznośne upały; zresztą powietrze wszędzie jest czyste i zdrowe. Dla wielu gór, mało w Szwajcaryi ornej roli, a przeto też i niedostatek zboża na wyżywienie wszystkich mieszkańców, z których część do innych krajów na zarobek wychodzi. Soli także niewiele, bo tylko jedna mierna

kopalnia w całej Szwajcaryi. Natomiast chowają tu wiele najpiękniejszych krów szwajcarskich, owiec i kóz, które na pochyłościach gór obfitą znajdują paszę. Z mleka ich robią sławne sery szwajcarskie. Górale polują na dzikie kozy i koziorożce, z wielką zręcznością i śmiałością, częstokroć z niebezpieczeństwem życia po przepaścistych górach alpejskich. Krom dzikich kóz i smukłych koziorożców, żyją tam świszczce alpejskie, niedźwiedzie i orły. W południowych okolicach udaje się wybornie wino, figi, włoskie orzechy, kasztany, śliwki i inny owoc. Przemysłu panuje wiele w kraju, bo mieszkańcy odznaczają się zamięłowaniem pracy; wyrabiają szczególnie doskonałe płótna, materye bawełniane i jedwabne, koronki, papier, drewniane naczynia, osobliwie wiele zegarów, któremi Szwajcarya wszystkie inne kraje prześcignęła. Większa część mieszkańców wyznaje religię ewangelicką. W zachodnich stronach kraju mówią po francusku, w północnych po niemiecku, w południowych po włosku, podług tego, jak do którego z sąsiednich krajów Francyi, Niemiec lub Włoch zbliżeni są, a na wycho-dzie po słowiańsku. Szwajcarzy są ludem pracowitym, poczciwym, trzeźwym, odważnym i oszczędnym; ojczyznę i wolność gorliwie miłują. Cały kraj dzieli się na 22 kantonów, z których każdy osobnem jest państwem i własnemi rządzi się prawami. Wszystkie zaś kantony połączone są wspólnym związkiem i stanowią rzeczpospolitą, czyli Związek Szwajcarski. Sprawy całego kraju dotyczące urządzają na wspólnym sejmie związkowym, na który każdy kanton swoich posłów wysyła. Sejmy te odbywają się co dwa lata kolejno w miastach: Zürich, Bern i Lucern. Burmistrz albo wójt tego miasta, w którym się sejm odbywa, przewodniczy zgromadzeniu, i jest niejako głową całego związku. Znaczniejsze miasta w Szwajcaryi są:

Bern (47.000 m.), najpiękniejsze miasto w całym kraju, jest siedzibą najwyższej rady związkowej i posłów zagranicznych. Posiada znakomity uniwersytet. Opodal widać rozwaliny zamku Habsburg, który był siedzibą przodków cesarskiego domu austriackiego. **Zurych** (Zürich 97.000 m.), ma liczne fabryki jedwabne i wiele towarzystw i zakładów naukowych. Pamiętne jest reformacją Zwinglego r. 1520. **Genewa** (Genf 78.000 m.), najprzemysłniejsze

i najbogatsze miasto w Szwajcaryi, sławne z zegarmistrzów, którzy rocznie przeszło 100.000 zegarków wyrabiają. Liczy nadto bardzo wiele zakładów naukowych i wielkie fabryki. W mieście tem nauczał i umarł reformator Kalwin około roku 1531.

Bazylea (82.000 m.), jedno z największych i najpiękniejszych miast szwajcarskich, z wszechnicą. **Szaфуza** z sławnym wodospadem Renu 25 m wysokim.

Księstwo Lichtenstein.

Powierzchnia 150 km^2 i 10.000 ludności.

Leży na prawym brzegu Renu między Vorarlbergiem i szwajcarskim kantonem St. Gallen. Monety, miary i wagi są austryackie, sąd apelacyjny w Insbruku. Stolica Waduc.

Królestwo Holandyi czyli Niderlandy.

Rozległość 33.000 km^2 i 4.6 miliona ludności.

Jestto kraina nadmorska, położona po większej części niżej od powierzchni morza, skąd zowie się Niżoziemią (Niderlandy). Od wylewów morskich osłoniąta jest wałami i groblami sypalnemi nad brzegiem morza. Wewnątrz przedstawia równinę bez pagórków, kamieni, lasów i źródeł, przetrzętą mnóstwem kanałów (przekopów), które służą do spławu i osuszania miejsc błotnistych. Klimat morski, lato bez wielkich upałów, zimy bez silnych mrozów, powietrze często mgliste i wilgotne, a dla tego niezdrowe. Ziemia urodzajna, jest najlepiej uprawiona. Obfite, wyborne pastwiska sprzyjają wielce chowu dobrego bydła. Sławne są krowy i sery, śledzie, sukna, bielizna stołowa i kwiaty holenderskie. Holandczycy są z natury powolni, pracowici, wytrwali, porządni, oszczędni i oświe-

ceni; lubią przedewszystkiem handel i uprawę kwiatów, które drogo sprzedają. W domach ich panuje największa czystość i ochędóstwo; wsie holenderskie są najpiękniejsze na całym świecie. Wszyscy niemal wyznają religię ewangelicką, innowiercy używają zupełnej wolności wiary.

Amsterdam przy ujściu rzeki Ei (Y), jedno z największych miast handlowych na świecie, a co do handlu morskiego drugie po Londynie; zbudowane jest po większej części na palach i licznymi kanałami poprzerywane. Ma Amsterdam 437.000 mieszkańców, najwspanialszą synagogę (bożnicę żydowską) na świecie, wiele fabryk, obszerny port handlowy i warsztaty okrętowe. Wody słodkiej (do picia) wielki w tem mieście niedostatek, a mieszkańcy zmuszeni bywają do zbierania wody deszczowej. Haga (160.000 m.), stolica i rezydencya króla. Harlem słynie z najpiękniejszych kwiatów cebulowych na świecie. W roku 1639. płacono tu za jeden tulipan osobliwy 25.000 K. Broek, wieś bogata, w której wszystkie kamienice, wszystko drzewo, nawet i słupy na łąkach powbijane, pokostną farbą są pomalowane. Ulice, brukowane cegłą, myją codzień mieszkańcy i szcotkami chędożą. Domy są tak czysto utrzymywane, że cudzemu do żadnego wejść nie wolno w obuwiu własnym, tylko w pantoflach umyślnie na to przy progu postawionych.

Holandya ma znaczne kolonie w innych częściach świata, w Azji: Sumatra, Jawa, Tymor i Borneo w połowie i inne, w Polinezyi, Indyach zachodnich i w Południowej Ameryce; razem 20,000.000 *km*² 32,000.000 ludności.

Wielkie księstwo Luksemburg.

Powierzchnia 25 88 *km*² i 220.000 ludności.

Luksemburg jest od roku 1890. samoistnem księstwem, które od Holandyi odłączonem zostało. Leży między prowincją nadreńską, Belgią i Francją. Mieszkańcy należą do plemienia germańskiego i wyznają religię katolicką. Oświatę mają wysoką. Bogactwo kraju polega na obfitości lasów, pastwisk i żelaza.

Stolica **Luksemburg** (18.000 m.), jest bardzo przemysłowa. (wyrabia płótna, rękawiczki, cukier i klej); liczy 7 kościołów katolickich, ewangelicki i synagogę.

Królestwo Belgijskie.

Powierzchnia 30.000 *km*² i 6,000.000 ludności.

Belgia należała dawniej do królestwa holenderskiego, a stanowi dopiero od roku 1831. osobne królestwo. Kraj to najstaranniej uprawiony i najbardziej zaludniony na całym lądzie Europy. Rolnictwo stoi bardzo wysoko, a przemysł wyrównywa prawie angielskiemu. Liczne kanały i koleje żelazne, obfitość węgla kamiennego i żelaza ułatwiają wielce wzrost przemysłu; fabryki wyrabiają sukno, batyst, płótna, skóry, szkło i strzelby. Mieszkańcy mówią po francusku i niemiecku; większa część ich wyznaje religię katolicką. Inne wyznania mają nieograniczoną wolność religijną i równe prawa z katolikami. Belgijczycy zamierzali bardzo malarstwo i muzykę, i porobili wiele wynalazków.

Bruksela (Brüssel 477.000 m.) stolica i rezydencya, piękne i ludne miasto, słynie z koronek brukselskich, któremi ożywiony handel prowadzi. Niedaleko stąd leży wieś **Waterloo**, pamiętna wielką bitwą w r. 1815. gdzie Napoleon przez Anglików i Prusaków pobity został. **Antwerpia** (233.000 m.), wielkie miasto handlowe, ważny port wojenny, mocna twierdza i warsztaty okrętowe. Jest tu kościół z najwyższą w świecie wieżą, zwłaszcza 150 m wysoką. **Ostende**, warowny port handlowy, kąpiele morskie i miejsca przejazdu do Anglii. **Lutych** (153.000 m.), znakomite fabryki maszyn parowych i lokomotyw.

Królestwo Duńskie.

Powierzchnia 38.000 km^2 i 2·3 miliona ludności.

Dania obejmuje półwysep Jütlandyę czyli właściwą Danię, wyspę Islandyę i kilka mniejszych wysp. Powierzchnia właściwej Danii jest w ogólności równa i płaska, w środku lesista i bagnista, bez gór i rzek znacznych. Grunt niezbyt urodzajny, powietrze wilgotne, a dla braku gór, cały kraj na ciągle działania silnych wiatrów zachodnich wystawiony. Zboże piękne, bydło rogate, doskonałe konie, bursztyn i ryby są głównymi płodami kraju. W niektórych stronach napotkać się tutaj dają obszerne lasy, szczególnie bukowe. Mieszkańcy, trudnią się gospodarstwem wiejskiem, rybołostwem i handlem. Duńczycy są znani jako śmiali żeglarze i jako ludzie rozważni, wytrwali, otwarci, oszczędni i pracowici; wszyscy prawie wyznają religię ewangelicką.

Kopenhaga (376.000 m.), miasto stołeczne i rezydencya królewska, jedno z najpiękniejszych miast w Europie, z wszechnicą, portem wojennym i handlowym. Zniszczone zostało kilkakrotnie srogim pożarem.

Do Danii należą też wyspy Faröer, w liczbie 25, z których tylko 17 zaludnionych. Również należą do Danii wyspa:

Islandya czyli Ziemia Lodów

100.000 km^2 i 70.000 ludności.

na morzu Północnem, kraj zimny, nieurodzajny, pełen skalistych gór, okrytych wiecznym śniegiem i lodem. Strone skały, ziemię porozpadaną, rozpadliny gór i jaskinie, głębokie bagniska i jeziora wszędzie tam widać, ale rzadko ucieszy oko widok trawnego pastwiska, bujnej łąki i pola urodzajnego. Zimne źródła obok gorących, huczne strumienie obok jezior zamarzłych, wulkany wśród najcięższych mrozów buchające ogniem, źródła (wodotryski, geizery) wśród lodów i śniegów, wyrzucające wy-

soko wrzącą wodę, kłęby dymu, miotane z rozpadlin gór, wyziewy szkodliwe, wychodzące gdzieniegdzie z bagnisk i błót, grzmoty podziemne i zorze północne: oto są cudowne widoki tej smutnej i odludnej krainy. Lawą zalane okolice przypominają częste trzęsienia ziemi i pustoszące wybuchy gór ogniomiotnych. Ważniejsze góry wulkaniczne wyspy są: Hekla (1560 m.) i Krabla, największy wodotrysk czyli geizer, wyrzuca wodę wrzącą do 30 m wysokości. Islandya jest bardzo uboga, nie wydaje bowiem żadnego zboża. Po małych tylko ogrodach, przy domach, widać cokolwiek ziemniaków, rzepy, jarmużu i lnu. Siano jest całym żniwem mieszkańców. Najważniejszym płodem ziemi jest mech islandzki, którego u nas za lekarstwo a tam za pokarm używają. Drzewa także mało kraj wydaje, bo tylko gdzieniegdzie napotkać można nędzne krzaki zgarbaciątych brzezin i jodeł, które ledwie na 2 m są wysokie. Do opalania służy torf i węgle kamienne, znajdujące się w dostatku na wyspie. Oprócz tego wyrzuca morze wałami co rok wiele drzewa na brzegi, które sprowadza z innych stron świata, a które mieszkańcy pilnie na potrzeby zbierają. Lud żywi się najwięcej suszonymi rybami, mchem islandzkim, mlekiem i piactwem wodnym; chleb tam do największych osobliwości należy. Wielki zysk przynoszą mieszkańcom gęsi edredonowe, gnieżdzące się na wybrzeżu morskiem, których bardzo miękki puch (kwap) zbierają i drogo sprzedają. Bydło tamtejsze jest bez rogów, lecz owce mają zwyczajnie po 4 rogi. Domy są tam małe i niskie, z kamienia lub lawy zbudowane, mchem pozatykane i darnią pokryte; zwyczajnie stoją pojedynczo i rozproszone przy łąkach i pastwiskach. Mieszkańcy są obyczajów prostych i skromnych, a choć ubodzy, przecie na swoim przestający, pracowici, szczerzy i dobroduszni. Pomimo wielkiego ubóstwa i bardzo rzadkich szkół, umie tam nawet prosty człowiek czytać i posiada trochę nauki, gdyż rodzice sami zajmują się uczeniem swych dzieci. Rzadko znaleźć Islandczyka, któryby czytać nie umiał. Jasny jest to dowód, że wyéwika przy troskliwości rodziców, nawet w najuboższych chatkach znajdować się może. Największe miasteczko:

Rejkiawik, ma zaledwie 2000 mieszkańców, niższe szkoły, gwiazdarnię, i kilka rękodzielni; jest oraz siedzibą namiestnika, ewangelickiego biskupa, sejmu i towarzystwa naukowego.

Dania posiada także osady w innych stronach świata: Nadbrzeża Grenlandyi i 3 wyspy Indyj Zachodnich; z Islandyą osad razem 200.000 km^2 i 127,000.000 ludności.

Królestwo Szwecya i Norwegia.

Rozległość 776.000 km^2 i 6,800.000 ludności.

Kraje te połączone w jedno królestwo, stykają się na wschód z Rosyą, z innych stron oblانة są wodami oceanu. Przyroda tego kraju jest przeważnie dzika i ostra, największą część jego zalegają strome, porozrywane góry, jeziora i bagniska. Najwyższe pasmo gór, zwane Kiölen (szczyty Snehätten 2320 *m*, Skagastöl 2500 *m* i Imes 2600 *m*) ciągnie się między Norwégią a Szwecyą, i rozpościera na obie strony częścią urwiste i spadziste, częścią zaś ciemną jedliną i sosniną porośłe ramiona swoje. Brzegi morskie postrzępione są urwistymi skałami, skalistymi wyspami, rafami, zatokami, odnogami morskimi, i okropnymi wirami, utrudzając wszelką żeglugę. Tylko w południowej stronie kraju widać rozległe równiny, ale po największej części piaszczyste, kamieniste i błotniste. Roli urodzajnej mało, zboża niedostaje. Szwecya ma zimę długą i ostrą, lecz jednostajną i pogodną; lato krótkie ale gorące, tak, że rośliny bujno i prędko rosną.

W Norwegii jest klimat morski i wiele deszczu: żyto i pszenicę sieją tylko w południowych okolicach półwyspu; dalej rośnie już tylko owies i jęczmień, len i konopie, a wyżej ku północy żadne się już zboże nie udaje. Lasów brzozowych i sosnowych bardzo wiele, drzewa jest podostatkiem. W cieplejszych stronach widać i lasy bukowe. Łosie, niedźwiedzie, rysie, wilki, jelenie, rosomaki, mnóstwo ptactwa, gęsi edredenowe i ryby — drzewo, żelazo szwedzkie, magnet, miedz i sól czerwona są głównymi

plodami kraju. Mieszkańcy trudnią się głównie chowem bydła, rolnictwem, rybołówstwem, górnictwem i handlem; wszyscy wyznają religię ewangelicką i słyną jako lud udatny, silny, gościnnie, wesoły, rzetelny, oświecony i pracowity. Nauka szkolna znajduje się we wszystkich warstwach ludności.

Północną część Szwecyi zajmuje:

Laponia.

Na północy góry Lapońskie połączone z poprzednimi pasmami gór Nordlandzkich.

Kraj dziki, mroźny i bardzo ubogi. W nim to mieszkają Lapończycy, naród małego wzrostu, dobroduszny, ale bardzo wytrwały, utrzymujący się jedynie hodowaniem renów, z którymi latem z miejsca na miejsce przechodzą, a zimę w nędznych chatkach w ziemi zrobionych przepędzają. Ren, jest to zwierze podobne do jelenia, żywiące się mchem, który sobie z pod śniegu wygrzebuje, a stanowiące cały majątek Lapończyków. Z niego mają wszystko: mleko, mięso, odzienie, nici, postronki, rzemienie i dery. Również służy do zaprzęgu w sankach, jakich Lapończycy w podróżach używają. W tych okolicach nie wschodzi słońce przez kilka tygodni, a potem zostaje znowu tak długo na widnokręgu, i sprawia często nieznośne upały. Tutaj powstają też często gwałtowne zawieruchy, uciążliwsze daleko od najsilniejszych mrozów.

Sztokholm, główne miasto Szwecyi, zbudowane na wyspach połączonych mostami, ma 251.000 ludności, wiele pięknych gmachów liczne i dobre zakłady naukowe, kościół z wielu pamiątkami, wielki port i prowadzi znaczny handel. Upsala, słynne z nauk miasto z sławną wszechnicą. Chrystiania, stolica Norwegii, miasto uniwersyteckie i portowe, prowadzi obszerny handel deskami. W Laponii miast nie ma. Hammerfest (1800 m.), miasteczko położone najwyżej na północy na całej kuli ziemskiej, prowadzi handel rybami i tranem do Rosyi.

Wyspy Oelandya i Gotlandya należą do Szwecyi.

Królestwo Wielkiej Brytanii czyli Anglia.

Przestrzeń 315.000 *km*² i 38,000.000 ludności.

Wielka Brytania składa się z trzech części: Anglii, Szkocyi i Irlandyi, oblanych dokoła morzem. Ziemia Anglii ma tylko góry Kambryjskie, szczyt Snodów (1100 *m*), zresztą jest równa i urodzajna. Szkocyę przeryniają góry Grampian (Ben Newis 1300 *m*) Irlandya ma tylko kilka pagórków a gdzie indziej jeziora i bagna. Powietrze wogóle łagodne, ale po większej części wilgotne i tak mgliste, że miasto Londyn często wśród dnia oświecać trzeba. Wielkie góry Szkocyi, gdzie nawet w dolinach ledwie owies rośnie, mają powietrze ostre i niebo ciągle mgłą zaćmione. Lasów i zboża jest w Anglii mało, a w niektórych latach niedojrzewa owoc zupełnie, za to są ogrodowiny wyborne, pastwiska i łąki trawne, i dostarczają obfitej paszy dla bydła rogatego i owiec z długą i delikatną wełną. Chów bydła i rolnictwo starannie są pielęgnowane. Konie angielskie, wysoko cenione, należą do najslawniejszych w Europie. Wilków w Anglii już od dawna nie ma; całkiem je wytepliono. Rybołówstwo zatrudnia wiele ludzi; połów wielorybów osobliwie śledzi jest znaczny. Kopalnie obfitują w żelazo, w wyborną cynę (najlepszą w Europie), węgiel kamienny, który zastępuje niedostatek drzewa opałowego i niezmiernie użyteczny jest w tak licznych fabrykach angielskich. U żadnego narodu nie wygorowały tak handel, marynarka i fabryki jak u Anglików. Towary i wyroby angielskie, szczególnie żelazne, stalowe, wełniane, bawełniane i skórzane, tudzież maszyny parowe, słyną i krążą po całym świecie. Handel morski Anglików rozciąga się prawie po całym okręgu ziemi, a siła morska ich jest większa niż wszystkich państw razem. Wygodne przystanie i porty na wybrzeżu morskiem, rzeki daleko w głąb kraju spławne, liczne kanały i koleje żelazne, łączą z sobą wszystkie większe miasta krajowe i nadmorskie, ułatwiają i podnoszą niezmiernie wysoko rozwinięte rękodzielnictwo, przemysł fabryczny i obrót handlowy i wszelki związek w kraju.

Mieszkańcy Anglii wyznają religię ewangelicką czyli tak zwaną anglikańską, Szkocyci presbyteryjańską a Irlandyci katolicką. Panujący język jest angielski. Anglicy są ludzie poważni, pracowici, wytrwali, przemyślni, nawet i dumni, ale przytem dobroczynni, wspaniałomyślni, kochający wolność i kraj rodzinny. Główna ich praca jest przemysł i handel, a rozmaite szczęśliwe wynalazki zjednały im szacunek i podziwienie innych narodów. Machiny parowe i koleje żelazne są ich wynalazkiem. Słowem, w przemyśle, handlu, żeglarstwie i wynalazkach maszyn fabrycznych i rękodzielniczych są niedoścignieni. W stanach wyższych panuje wielka nauka, oświata ludu jest zaniedbana, o szkoły ludowe źle dbają.

Najmilsze zabawy ich są: wyścigi konne, walki kogutów, gry w szachy, zapaśnictwo (boksowanie), przyczem zwykli czynić wielkie zakłady. W Anglii nakoniec, obok największego bogactwa tak zwanych lordów, panuje u liczniejszej części narodu najokropniejsza nędza i ubóstwo. Stąd też tysiące ludzi, zwłaszcza robotników fabrycznych, umiera z głodu, podczas gdy bogacze posiadają miliony.

Londyn, stolica Anglii, jest największem, najhandlowniejszem i najbogatszem miastem na całej kuli ziemskiej, ma 5·6 miliona ludności, bardzo wiele zakładów naukowych i dobroczynnych, towarzystw przyjaciół cierpiącej ludzkości, i mnóstwo fabryk, zatrudniających kilkadziesiąt tysięcy robotników. Londyn leży po obu brzegach rzeki Tamizy, która nawet dla największych okrętów jest spławną. Okrety podpływają też pod same domy i wyładują towary. Do portu zawija tu co rok do 40.000 okrętów, a niezliczony poczet wozów przewozi i odwozi nieustannie towary. Siedem mostów łączy brzegi Tamizy, a oprócz nich owa sławna sklepiona droga podziemna, Tunelem zwana, która idzie pod Tamizą, a którą tysiące tysięcy ludzi wówczas bezpiecznie przejeżdża i przechodzi, podczas gdy nad nimi rzeka toczy swoje wały. Ulice Londynu są szerokie, mają bruk wygodny, chodniki wyborne, i wszystkie są w niesłychanej czystości utrzymywane. Domy z cegły, są po części okopcone dymem węgla kamiennych, których tu powszechnie na opał używają; lecz wewnątrz panuje wszędzie przepych i okazałość. Trudno znaleźć coś okazalszego, a oko bardziej zadziwiającego, jak

tutejsze sklepy, w których sprzedają srebro, złoto, stal, kość słoniową, perłową macię, wyrobioną z zadziwiającą sztuką i zręcznością. Z pomiędzy gmachów znakomity jest kościół św. Pawła, z pyszną kopułą, opactwo westminsterskie, w którym się królowie angielscy koronują i chowają, pałac królewski i wiele innych budowli. Na uwagę zasługują także rozkoszne parki, czyli wielkie ogrody panów, służące na przechadzkę i przejażdżkę publiczności. Z Londynu rozchodzi się 18 dróg żelaznych, łączących to miasto ze wszystkimi większymi nadmorskimi i krajowymi miastami.

Manchester, (czytaj Mānczestr) bardzo handlowe miasto z największymi i najliczniejszymi w świecie fabrykami tkanin bawełnianych, liczy 500.000 mieszkańców.

Liwerpool, (Liwrpul 520.000 m.) po Londynie prowadzi najobszerniejszy handel morski, i jest punkt środkowy handlu bawełną Anglii z Ameryką; ma warsztaty okrętowe i ogromny port handlowy. **Newcastle** (Niukestl 150.000 m.) ma najogromniejsze i najobfitsze kopalnie węgla kamiennego, w których codziennie kilka tysięcy ludzi pracuje. **Oxford**, sławne z najdawniejszym w Anglii uniwersytetem, pamiętnym na całym świecie z nauki Wilełfa.

Birmigham, (Bormingam 450.000 m.) największe miasto fabryczne na ziemi, dostarczające najprzedniejszych wyrobów stalowych, mosiężnych i machin parowych. W okolicach miasta widać mnóstwo fabryk żelaznych; w bliskości jest mennica, wybijająca w ciągu godziny 40 tysięcy sztuk monety. Prócz tego posiada jeszcze Anglia wielką liczbę miast, napełnionych fabrykami i rękodzielniami, lub trudniących się handlem, łowieniem wielorybów i sprzedażą śledzi i tranu. **Dower**, miejsce przeprawy z Anglii do Francji.

Edynburg, stolica Szkocji, zbudowana na wzgórzach, z portem i sławnym uniwersytetem, liczy 260.000 mieszkańców.

Dublin stołeczne miasto Irlandyi, niedaleko morza, rezydencja wicekróla, ma uniwersytet, port wyborny i 353.000 mieszkańców.

Prócz tych krajów posiada jeszcze Anglia bardzo rozległe osady w drugich częściach świata, a w Europie dzierży twierdzę Gibraltar, wyspę Malte, Helgoland i niektóre inne. Zaeuropejskie kolonie angielskie wynoszą razem 26,000.000 km^2 z 350,000.000 ludności, te są: w Afryce: Kraj Przylądkowy, afrykańskie wyspy

(Św. Helena i inne); w Australii: Państwa kolonialne i wyspy Polinezyi (Nowa Zelandya i inne); w Ameryce: Ameryka północna angielska, do której należy półwysep Labrador, kraje hudsonskie, angielska Kolumbia i Kanada; wyspę Jamajkę; Honduras w środkowej Ameryce, część Gujany i wyspy sokolskie.

Rzeczpospolita Francuska.

Rozległość 536.000 km^2 i 38·6 mil. ludność.

Francya należy do najpiękniejszych krajów w Europie. Południowe części przerzynają odnogi gór Pyrenejskich, wschodnie zaś i północne Sewenny i Ardeny. Cztery główne rzeki Garona, Sekwana, Loara, Rodan z pobocznymi i liczne kanały ułatwiają wielce handel i żeglugę. Oprócz licznych dróg kamiennych posiada Francya bardzo rozgałęzione koleje żelazne łączące z sobą w rozmaitych kierunkach, najodleglejsze części jej krajów. Ziemia po większej części urodzajna i dobrze uprawiona; klimat łagodny i zdrowy, zimy niedługie i umiarkowane. Francuzi są żywi, czynni, grzeczni, zawsze weseli, odważni i chepliwi. Kraj wielce kochają. Nadto odznaczają się bystrością rozumu i dowcipem; w przemyśle, w naukach i sztukach ubiegają się o pierwszeństwo z Anglikami i Niemcami. Religia po większej części katolicka, inne wyznania są licznie rozszerzone. Postęp i oświata mają swoje źródło w stolicy, gdzie się znajduje bardzo wiele zakładów i towarzystw naukowych. Język francuski po całej Europie jest rozszerzony. Francya wydaje ziarno wszelkiego rodzaju, najslawniejsze wina, (Bordo, burgundzkie i szampańskie) wyborne owoce, wiele jedwabiu, który w swoich fabrykach wyrabiają. Wiele okolic zajmuje się hodowaniem pomarańcz, oliwek i innych kosztownych krzewów. Chów bydła wysoko się podniósł. Utworzenie łąk sztucznych, użycie machin i narzędzi udoskonalonych, wzmogło niezmiernie rozwój rolnictwa i gospodarstwa. Z płodów kruszcowych obfituje Francya w ołów, miedź, żelazo, obszerne kopalnie węgla kamiennego, łomy marmuru i innych pożytecznych

kamieni. Na południu posiada znaczne pokłady soli kamiennej, źródła słone i ciepłe wody uzdrawiające. Fabryki francuskie stoją na wysokim stopniu doskonałości; francuskie wyroby słyną po całym świecie, a zwłaszcza: materye jedwabne i bawełniane, sukna, szale, papier, porcelana, zegary, skóry i inne modne towary.

Paryż, stolica Francyi ma 40 *km* obwodu i 2·5 miliona mieszkańców; leży po obu stronach Sekwany, spojonej widzenia godnymi mostami. Środek miasta otaczają przepyszne ulice (bulwary) wysadzone drzewami, za któremi rozlegają się liczne przedmieścia. Na około Paryża wznoszą się silne warownie. Co do piękności gmachów, przepychu i sztuk, jest Paryż pierwszym miastem w świecie, a po Londynie najludniejszym w Europie. Ma sławny uniwersytet francuski, politechnikę, szkołę muzyki i wiele innych zakładów naukowych. Do gmachów publicznych należą: starożytny kościół Noter Dam zwany i Panteon, gdzie chowają ciała wielkich i sławnych mężów, dawny pałac cesarski Tuilerie, ratusz, biblioteka, licząca do miliona książek, dom inwalidów, gmach służący na przytułek dla 5000 wysłużonych wojowników z grobem Napoleona I. Paryż posiada bardzo wiele przepysznych pałaców i innych wspaniałych gmachów, w których się mieszczą wszelkiego rodzaju towary, rozliczne skarby sztuki, obrazy i inne pamiątki starożytności. Liczy także wielkie fabryki i rękodzielnie, między któremi najcelniejsze są porcelanowe i zwierciadeł; pokazują tu jeszcze i budynek, z którego król Karol strzelał do nieszczęśliwych protestantów 1572. Przy mieście widać rozległe ogrody, ogród botaniczny i rozkoszne przechadzki, z których najsłynniejsze są pola elizejskie. Pod Paryżem zaś ukrywają się katakomby, czyli podziemne drogi, ganki i sale w których spoczywają nagromadzone kości blisko dwóch milionów zmarłych ludzi. Pomimo, że Paryż w ostatniej wojnie wiele ucierpiał, nie postradał jednak swej potężnej okazałości. **Wersal**, dawna rezydencya królów francuskich.

Lijon, czyli Lugdun drugie miasto po Paryżu, pod względem przemysłu i handlu, ma 416.000 mieszkańców i wielkie rękodzielnie jedwabne, aksamitne i srebrne. Jedwabne wyroby tutejsze są najślawniejsze na całym świecie. **Marsylia**, (376.000 m.) największe nadmorskie miasto, ma szkołę żeglarską, warsztaty okrętowe

i ogromny port kupiecki, do którego zawija rocznie na 10.000 okrętów. Wyrabia wysoko cenione materye jedwabne i prowadzi rozległy handel z Włochami, Turcyą i Afryką. Dawniej ulegało często zniszczeniu od morowego powietrza, czemu teraz kwarantana zapobiega.

Bordo (Bordeaux 240.000 m.) z akademią, wielu fabrykami i obszernym portem, należy do najhandlowniejszych miast francuskich. Jest także środkiem handlu sławnem winem tegoż nazwiska, które w jego okolicach rośnie. Na morza całego świata wyprawia corocznie do 300 okrętów na połów śledzi i wielorybów.

Nant (Nantes), nad Loarą wielkie i piękne miasto fabryczne i handlowe. Tu wyszedł r. 1598. edykt nadający wolność religijną kalwinom, nazwanym w tym kraju Hugonotami. Gdy roku 1685. został cofnięty, wszczęły się dla Hugonotów niewypowiedziane prześladowania.

Kale (Calais), nad kanałem tegoż nazwiska, miejsce przejazdu z Francji do Anglii.

Ruan (Rouen 15.000 m.), posiada znaczne rękodzielnie i prowadzi obszerny handel morski. Pomnik spalenia dziewicy orleańskiej przez Anglików r. 1431. **Orleans**, miasto bardzo przemysłowe. **Hawr** (Havre), miasto portowe, prowadzi ożywiony handel z Ameryką. **Szerburg** (Cherbourg), warowna przystań wojenna i zbrojownia morska. **Eperne** wydaje szampańskie wino. **Tuluza**, (150.000 m.) wielkie miasto z akademią, gwiazdarnią, ogrodem botanicznym i licznymi fabrykami wyrobów żelaznych i stalowych. **Tulon**, przystań wojenna. **Awinion**, w pięknej okolicy. Od r. 1309. do 1378. przemieszkiwali tutaj papierze.

Nicea (Nizza) w Sabaudyi nad morzem Śródziemnem w bardzo łagodnem powietrzu, dla którego licznie bywa przez chorych zwiedzana.

Do Francji należy wyspa **Korsyka** z miastem Ajaccio, gdzie się Napoleon I. urodził 15. sierpnia 1769.

Monako,

21 km² i 12.000 mieszkańców.

Pod opieką Francji stoi niezależne Księstwo Monako (nad zatoką Genuęską); wydaje wiele cytryn, pomarańczy, oliwy, likie-

rów, perfumy i t. p. Miasto tegoż imienia liczy (3.000 m.) z pałacami nie tyle sławnymi jak osławionymi jako stek graczy niepoprawnych.

Francya posiada krom tego rozległe kolonie czyli osady we wszystkich częściach świata, wynoszące 2,800.000 km^2 z 35 milionami ludności; te są: w Afryce: Algerya, Tunis, części na Senegalu i w Sudanie, Madagaskar i sąsiednie wyspy; w Azji: części w Indjach Przedgangesowych i Zagangesowych; w Ameryce: wyspy przy Nowej Fundlandyi i w Indjach Zachodnich i trzecią część Gujany; w Polinezyi: Nową Kaledonię i inne wyspy.

Królestwo Hiszpańskie.

Rozległość 497.000 km^2 i 17·2 mil. ludności.

Hiszpania otoczona jest morzem Atlantyckiem i Śródziemnem, od Francyi zaś dzieli ją długie pasmo gór Pyrenejskich, ze szczytami Mont Perdu (3352 *m*) i Maladetta (3482 *m*). Kraj ten jest wyżyną, pokrytą znacznymi pasmami gór jak Asturyjsto-Kantabryjskimi; równolegle z temi górami ciągną pasma Sierra Estrella, Sierra Gwadarama, Sierra Morena i Sierra Newada ze szczytem Mulhacem (3570 *m*). Główne rzeki są: Minho, Tajo, Gudiana, Guadalquivir i Ebro. Cieśnina morska Gibraltar dzieli Europę od Afryki. Hiszpania jest wszędzie górzysta, ziemia nadzwyczajnie urodzajna, ale uprawa jej bardzo zaniedbana, dlatego też tam wielki brak zboża. Wiele jest w tym pięknym kraju duchowieństwa i szlachty, ale mało handlu, przemysłu, rolnictwa i oświaty. Hiszpanie lubią zapamiętałe walki byków, taniec i muzykę. W ogóle są leniwi i dumni, pokładają wiele na tytułach i pięknym stroju, cenią wysoko wolność i odwagę. Wszyscy wyznają religię katolicką i niechęć cierpieć u siebie innego wyznania. Z płodów najznaczniejsze są: dobre konie, osły, owce hiszpańskie, zwane merynosy, z najdelikatniejszą wełną, przednie wina, dęby korkowe, oliwa, która zastępuje brak

masła, jedwab, ryż, trzcina cukrowa, bawełna, chleb świętojański, owoce południowe, muchy hiszpańskie, z których robią wezykatorye, żelazo, ołów, żywe srebro i wiele soli; nakoniec liczne źródła słone i mineralne.

Madryt, (472.000 m.) miasto stołeczne Hiszpanii, prawie w środku kraju położone, ma wszechnicę, wiele kościołów, wspinały pałac królewski, liczne zbiory obrazów, pyszny most i wielki wodociąg. Okolice tego miasta są to gołe równiny bez wody i zieleności, bez gajów, wiosek i folwarków. Dopiero w dali widać góry, a tam w zaciszu stoi sławny zamek królewski Eskurial, w którym się znajdują groby królów hiszpańskich. **Sevilla** (143.000 m.) z grobem Krysztofa Kolumba, odkryciela Ameryki. **Barcellona**, (272.000 m.) najpiękniejsze i najbogatsze miasto w Hiszpanii, z portem handlowym, i wielkimi fabrykami broni, narzędzi żelaznych, towarów bawełnianych i jedwabnych. **Kadyks**, silna twierdza nadmorska. **Granada**, **Walencya** w pięknej i żyznej okolicy. **Malaga** (134.000 m.), słynna z słodkiego jak miód wina, które tu w wielu winnicach uprawiają. **Gibraltar** nieprzystępna warownia nadmorska, założona na skale, do Anglików należąca, w której wypoczywają okręty płynące na morzu Śródziemnem.

Poza Europą posiada Hiszpania *a*) w Afryce: mniejsze obszary w północno-zachodniej części, wyspy Kanaryjskie i inne; wyspy w zatoce gwinejskiej; *b*) w Azji: wyspy Filipiny i inne; *c*) w Ameryce: wyspy Kuba, Portoryko i inne; razem 1,100.000 km^2 z 10,000.000 mieszkańcami.

Królestwo Portugalskie.

Powierzchnia 92.000 km^2 i 5,000.000 ludności.

Jestto kraj nadmorski, oblany z dwóch stron wodami oceanu, a stykający się od wschodu i północy z suchym lądem Hiszpanii. Ziemia koło morza piaszczysta, w innych stronach górzysta, a raczej skalista, bo góry tamtejsze po większej części są nagie i nieplodne; zresztą kraj bardzo urodzajny, ale źle

uprawiany. Bory obfitują w dęby korkowe, które grubą korę swoją, używaną na korki do butelek, same z siebie zrzucają; owocem ich tuczą się dobrze świnie. Klimat jest zdrowy i bardzo przyjemny. Na południu spada tylko mało co śniegu, tak iż tam prawie żadnej nie znają zimy. Główne rzeki są: Tago czyli Tajo, Duero i Minho, które powstają w Hiszpanii. Portugalczycy wyznają religię katolicką, są leniwi, ale przytem dumni i próżni; oświata, przemysł i handel znajdują się jeszcze na niskim stopniu. Płody, które ten kraj wydaje są: konie, muły, osły, owce z bardzo cienką wełną, świnie, ryby, pszczoły, jedwabniki, wysmienite wino, oliwa, owoce południowe, jako to: cytryny, pomarańcze, figi, migdały, kasztany i orzechy włoskie. Rozmaitość roślinności jest zadziwiająca, obok ogromnych dębów rosną myrty, drzewa cytrynowe i pomarańczowe. Zbiory wina są nadzwyczaj obfite. Przy brzegach morskich znajduje się sól w wielkiej ilości.

Lizbona, (243.000 m.) główne miasto Portugalii w nader pięknem położeniu nad morzem przy ujściu rzeki Tagu, który tu na 8 km jest szeroki, mocnemi basztami opatrzony i wielkie unosi okręty. W dali widać wierzchołki gór, a w pobliżu rozkoszne zielenieją ogrody i dwory. W roku 1755. zniszczyło trzęsienie ziemi do szczytu większą część tego miasta, przy czem 24,000 ludzi zginęło od ognia, od walących się murów i wylewu morskiego. **Oporto**, prowadzi znaczny handel wybornem winem, zwanem „Oporto“, które rośnie w tej okolicy. **Koimbra** z najznaczniejszemi szkołami w kraju.

Obce posiadłości są: a) w Afryce: Wyspy Zielonego przyl. i w zatoce gwinejskiej, obszary na zachodnich nadbrzeżach Afryki i nadbrzeże mozambickie; b) w Azji: Anam półwyspy, Tymor i wyspę Makao. Razem 2,200.000 km² z 15,000.000 ludności.

Królestwo Włoskie wraz z Sycylią i Sardynią.

Powierzchnia 287.000 km² i 30.4 mil. ludności.

Włochy są wielkim półwyspem a graniczą z Austryją, Szwajcaryą, Francją, morzem Śródziemnem i Adryatykiem. Alpy południowe i Apeniny, to główne góry Włoch; najwyższy

szczyt Gran-Sasso (2995 *m*). Apeniny ciągną się przez całą długość półwyspu. Prócz tego znajdują się na ziemi włoskiej dwa potężne wulkany: Wezuwiusz (1150 *m*) i Etna (3340 *m*). Pierwszy spustoszył w r. 79. po Chrystusie wielką część kraju z miastami Herkulanum i Pompei, i groźny jest bez przerwy dla okolicznych mieszkańców. Drugiego krater ciągle dymiący, otaczają wiecznie śniegi. Główne rzeki są: Po (Pad), Adyga (Etsch) i Tyber. Grunt Włoch jest nader żyzny i bardzo urodzajny, szczególnie urodzajne są równiny, któremi rzeki przepływają. Klimat włoski uważają za najprzyjemniejszy w całej Europie; ziemia pokryta przez cały rok piękną zielonością, ma powietrze łagodne, lekkie i zdrowe, niebo czyste i błękitne. Dla miłego klimatu i urodzajności ziemi zowią też Włochy ogrodem Europy. Urodzaje tego kraju są bardzo obfite. W wielu miejscach żną trzy razy do roku zboże, a pięć razy koszą trawę. Pszenica, kukurydza i ryż są w tym kraju najpospolitsze gatunki zboża. Drzewa oliwne, migdałowe, kasztanowe i w inne latorośle wydają wyborne owoce. Pomarańcze, cytryny, granaty, słodkie kasztany i figi rosną w południowych stronach dziko po lasach. Wogóle rodzi ziemia wszelkie owoce ciepłych krajów i obfituje w zwierzynę wszelkiego gatunku, kamienie i kopaliny. W Sardynii kwitnie rolnictwo, chów bydła, jedwabnictwo, przemysł i nauki; inne części kraju są z przyczyny dawniejszych złych rządów dość zaniedbane i opuszczone. Włosi są potomkami Rzymian, Greków, Longobardów i różnych innych narodów, które niegdyś w tym kraju mieszkaly. Ich język najwięcej jest podobny do łacińskiego, religia katolicka. Atoli żyje we Włoszech znaczna liczba Ewangelików i Waldeńczyków, (ostatni szczególnie w Sardynii i Sabaudyi), używających od niedawna dość swobodnego wiary wyznania. W ogólności był kraj włoski od bardzo dawnych czasów bogaty i oświecony; dziś znajduje się w nim wielka liczba wspaniałych miast, pałaców i kościołów, a prócz tego mnóstwo zwalisk po starodawnych miastach, świątyniach i gmachach. Sztuki piękne, t. j. muzyka, malarstwo, rzeźbiarstwo i budownictwo doprowadzili Włosi do pierwszego stopnia udoskonalenia, tak, że mistrzom ich nikt dotąd nie wyrównał. Celują także w śpiewie nad

wszystkie inne narody; ich pieśni są sławne w całej Europie. Równie odznaczają się w niektórych rękodzielach n. p. w jedwabnych, aksamitnych, zwierciadeł, przedmiotów marmuru i alabastru, któremi znaczny handel prowadzą. Do nieprzyjemności Włoch liczą długie, niezdolne upały letnie, zimne nocy, które po gorących dniach następują, duszący wiatr Siroko, i szkodliwe wyiewy, jakie w niektórych błotnistych okolicach powstają i przyczyną różnych zaraźliwych chorób się stają. W większych miastach włoskich, mianowicie w Neapolu, żyje wiele żebractwa (lazaroni), i bandytów, pędzących życie w próżniactwie i nędzy. Nic nie robić jest dla tych ludzi największą przyjemnością. Mieszkaniem ich są we dnie i w nocy chłodne cienie drzew, przysionki pałaców i kościołów. Ciepłe powietrze dozwala im spędzać i noc na ulicy.

Rzym, (470.000 m.) nad rzeką Tybrem na siedmiu pagórkach zbudowany, stolica królestwa i oraz siedziba papieża. Dawniej był stolicą ogromnego państwa rzymskiego i miał 10 razy liczniejszą ludność niżeli dziś. Do największych gmachów liczy się kościół św. Piotra, zbudowany w formie krzyża, watykan czyli pałac papieski obejmujący 11.000 pokojów i sławny w starożytności kapitol. Rzym jest cały napełniony szczątkami starodawnymi i pomnikami przepychu i sztuki. Starodawni Rzymianie podbiwszy sobie niemal połowę świata, sprowadzili niezmierne łupy do Rzymu, który się odtąd napełnił świątyniami, marmurem, złotem i drogiemi kamieniami. Okolice tego miasta są puste, błotniste i niezdrowe, i dlatego przez ludzi opuszczone.

Neapol u podnóża Wezuwiusza w przecudnej okolicy, nad zatoką morską, pod niebem wiecznie błękitnem, policzony jest do najpiękniejszych miast na całym świecie. Ma 530.000 mieszkańców, między którymi jest do 80.000 żebraków i wyrobników nazwanych lazaroni, żyjących tylko z żebraniny i robienia małych usług. Domy w Neapolu mają płaskie dachy, na których się wieczorem rodziny schodzą, aby używać chłodu i miłego powietrza. Niedaleko Neapolu stały dawnymi latami dwa miasta Herkulanum i Pompei, które w r. 79. po narodzeniu Pańskim popiołem Wezuwiusza i roztopioną materią (lawą) do szczytu zasypane i zalane zostały. Pod tem pokryciem spoczywały one przez długie wieki, tak, że zapomniano

o nich, a na ziemi, która je pokrywała, założyli ludzie nowe wsie i pobudowali na nowo domy i pałace. Dopiero w r. 1711. kopiąc ziemię, natrafiono na te nieszczęśliwe grody i zaczęto je odkopywać. Znalaziono tam wiele sprzętów domowych, malowideł, suszone owoce, pieniądze, ciała ludzkie, które zaschły w takiej postawie w jakiej je nagła śmierć zaskoczyła. Jedni z nich trzymali w ręku srebrne naczynia, pieniądze i t. p., drudzy prowadzili dziatki lub krewnych, z którymi przed zniszczeniem ująć chcieli. Rozpalone powietrze, zaćmione gęstym gorącym popiołem wszystkich zadusiło. Spojrzanie na Wezuwiusz, gdy w ciemnej nocy wysoko ogniem wybucha, i łuną jego niebiosą płoną, sprawia nader wspaniały, ale zarazem okropny i przerażający widok.

Florencya (191.000 m.), w dziwnej okolicy, jedno z najpiękniejszych miast w świecie, ma akademię rzeźbiarstwa i malarstwa, nader bogate zbiory obrazów, posągów i mnóstwo arcydzieł, bo jest od dawna siedzibą sztuk pięknych i dla tego ją piękną Florencją zowią. **Livorne** najhandlowiejsze miasto we Włoszech mające wolny port handlowy. W pobliżu leży wyspa Elba, pamiętna krótkim pobytom Napoleona I. w r. 1814.

Turyń, dawna stolica królów sardyńskich nad rzeką Po, najregularniejsze miasto w Europie, liczy 321.000 mieszkańców, wspaniałe gmachy, wszechnicę, bogate zbiory i wielkie fabryki aksamitu i matery jedwabnych.

Genua, (138.000 m.) zbudowana na pochyłości gór nad zatoką morską, ma liczne zakłady naukowe, fabryki aksamitu i jedwabiów, warowny port wojenny i kupiecki, warsztaty okrętowe i prowadzi obszerny handel. W Genui urodził się w r. 1442. Krzysztof Kolumb, odkryciel Ameryki. Dawniej była Genua stolicą znakomitej Rzeczypospolitej, utrzymującej wielką marynarkę.

Opodal leży wyspa **Sardynia**, górzysta i bardzo urodzajna, z głównem miastem **Kagliari**.

Medyolan (Mailand), w Lombardyi należy do największych i najpiękniejszych miast we Włoszech, liczy 315.000 mieszkańców, wielką mnogość pałaców, kościołów i innych wspaniałych budowli, ma uniwersytet, największą akademię malarstwa, bogatą bibliotekę największy we Włoszech szpital i liczne fabryki. **Pawia**, z sławnym niedgdyś uniwersytetem. **Breścia** wyrabia broń.

Wenecya, odznaczająca się tem od wszystkich na świecie miast, że jest zbudowana wśród lagun na 136 wyspach morza Adryatyckiego, połączonych mostami i niezliczonymi ławami. Założono ją, kiedy dzikie hordy, walące się z Azji do Europy, wdarły się do Włoch; wtedy lud uciekając przed zniszczeniem, schronił się na owych wysepkach i tam osiadł. Ulice tego miasta są kanały, które je we wszystkich kierunkach przeryniają, tak, że prawie nie masz miejsca, do którego niemożnaby się dostać wodą. Kanały te mają po jednej stronie ścieżkę kamieniem ciosowym wysadzoną dla przechodzących. Właściwe ulice dla pieszych ludzi są wązkie i kręte i mało kto niemi chodzi. Większa część ludności kanałami tylko i w gondolach *) krąży po mieście. Głównego kanału brzegi połączone są pięknym mostem marmurowym o jednym łuku sklepionym, mającym 60 m otworu. We Wenecyi nie widać nigdzie ani powozów, ani koni, nie słychać tam ani turkotu powozów, ani gwaru ulicznego, tylko pluskanie wiosłami gondol i śpiewy zręcznych wiosłarzy. Tysiące jest Wenecyan, co w życiu swem innych nie widzieli koni, jak tylko te cztery spiżowe, co zdobią plac św. Marka. Gondola, to powóz prawdziwego Wenecyanina, który choćby miał kilka tylko kroków drogi, musi koniecznie jechać gondolą. U szlachty i bogatych więcej ich zawsze stoi pod pałacami, nieraz ozdobionych w barwy i herby rodzinne. Dawniej gdy Wenecya była wolnem miastem, wprowadzał handel wielkie bogactwa w te mury; okręty weneckie pływały po wszystkich morzach, a Wenecyanie słynęli w całej Europie bogactwem, handlem i różnemi rękodzielami. Ta ich dawna wielkość znikła — handel niezmiernie podupadł. Pomimo to widać tu jednak tyle cudów, iż zdaje się wędrownikowi, jakby to miasto zupełnie innemi stawiane było rękoma, jak wszystkie inne miasta na ziemi. Już w oddaleniu wydaje się, jakby występowało z wody, a wstąpiwszy weń, napotyka się wszędzie pomniki bogactwa, przepychu i sztuki. Obok wspaniałych kościołów, wznoszą się pyszne pałace, ogromne gmachy i fabryki. Wszystkie zbudowane są na palach wśród lagun, bagien, daleko poza miasto się rozciągających. Plac nawet św. Marka, ta

*) Gondole są to wązkie a długie czołna, z wygodnem pokryciem w środku, które krążą po kanałach weneckich.

główna schadzka całej ludności weneckiej, wystawiony jest w mniejszej tylko części na skale, w większej zaś na tysiącach pali.

Wenecya liczy 158,000 mieszkańców, posiada wiele zakładów naukowych, dom sierot dla 4000 dzieci, znaczne fabryki, wielką zbrojownię morską i jest jednym z najważniejszych miejsc handlowych na morzu Adryatykiem. Nadto trudnią się mieszkańcy rękodzielnictwem, rybołostwem, handlem, żeglarstwem i budowaniem okrętów. Do najważniejszych rzemiosł tutajszych należy sukiennictwo, płociennictwo, tkanie materyi jedwabnych, złotnictwo, wyrabianie sztucznych kwiatów, towarów mosiężnych i miedzianych, strun na skrzypce i fortepiany, szkieleć dalowidów, okularów, pereł i t. p.

Trewizo z licznymi fabrykami jedwabiu i bawełny. Okolicę tego miasta, obfitującą w zboże wszelkiego rodzaju, zowią już zdawna spiżarnią wenecką.

Werona, wśród pięknej, górami otoczonej okolicy nad Adygą, jest silną warownią, ma 3 gimnazya, liczne fabryki, handel i starożytny teatr, który wygodnie 22,000 ludzi pomieścić może; liczy 100.000 mieszkańców.

Mantua miasto warowne, zbudowane pośród jeziora i bagien, przez które tylko dwa przystępy do miasta, ma uniwersytet, fabryki znaczne jedwabnych materyi.

Pamiętny zostanie także wybuch Wezuwiusza z r. 1872., który nadzwyczaj był silny i lawa kilku potokami z góry się puściła i wszystko co na drodze spotkała, spaliła, tak, że najpiękniejsze wsie, domy, folwarki, drzewa, ogrody, winnice w perzynę obróciła.

Sycylia.

Obszerna i urodzajna wyspa na morzu Śródziemniem z najwyższą ogniomiotną górą Etną (3340 m), której szczyt pokrywają śniegi i lody, na podnóżu zaś rozpościerają się wiecznie zielone, dziwnie urodzajne okolice. Wybuchy Etny sprawiają także niekiedy wielkie spustoszenia. Zdarzyło się takowe r. 1693. w którym miasto Katania z czterdziestu innymi przez wybuch jej zupełnie zniszczone zostały, przyczem 93.000 ludzi zginęło.

Wogóle podpada ziemia neapolitańska i Sycylia częstym trzęsieniom ziemi i cierpią wiele szkody od wybuchów wulkanicznych, szczególnie Wezuwiusza, który częściej niż Etna wybucha.

Palermo, (267.000 m.) główne miasto Sycylii z wielu fabrykami i portem warownym, skąd wywożą wielką ilość pomarańcz, szafranu i lukrecyi.

Mesyna, (142.000 m.) przed stu laty trzęsieniem ziemi z gruntu zniszczona, już w starożytności znaczna i sławna.

W pobliżu Sycylii leży skalista wyspa Malta, na którą okrętami rodzajnej ziemi nawieziono, i w uprawną zamieniono; teraz rosna na niej pomarańcze, oliwki, wino i bawełna. Należy Anglikom, (ob. str. 98.).

Cesarstwo Tureckie.

Powierzchnia 177.000 km^2 i 5 milionów ludności.

Turecja obejmuje kraje w Europie i Azji. Europejska jej część graniczy z Rosyą, krajami Austrii, Grecyą, z morzem Adryatykiem, z morzem Czarnem i Archipelagiem. Jestto kraj górzysty ale ma także obszerne urodzajne równiny. Góry półwyspu turecko-greckiego dosięgają wysokości 2600 m; pasmem gór Dynarskich i Dalmackich łączą się z Alpami wschodniemi. Czar-Dagle jest ich najprzedniejszym węzłem, od którego Pindus zdąża na południe odnogami swemi aż do odnogi Konryneckiej. Na wschód wznosi się pasmo Bałkanu czyli Hemusu. Dunaj przepływa część kraju, mając po lewej stronie rozległe równiny, po prawej zaś wysokie łańcuchy gór Bałkańskich. Powietrze w równinach łagodne i przyjemne, w górach nieco ostrzejsze. Grunt dostatecznie jest bujny i urodzajny, ale go niedbale uprawiają, wydaje jednak więcej płodów, aniżeli kraj potrzebuje. Ziemia rodzi pszenicę, kukurydzę, ryż, wino, tabakę, śliwki, pomarańcze, oliwę, figi, bawełnę i jedwab. Inne ważniejsze płody są: owoce, konie, rogacizna, wielbłądy, marmur, żelazo, miedź, sól, morska piana i źródła

uzdrawiające. Fabryki i rękodzieła na niskim jeszcze stopniu, są w ręku Greków, Ormianów i Żydów. Handel dość obszerny, znany jest pod nazwą lewanckiego. Mieszkańcy składają się z Turków czyli Osmanów, czyli tak zwanych Mahometanów, Słowianów, Greków, Albanczyków i Ormianów. Turcy wyznają religię mahometańską, czyli tak zwany Islam; wielką część ludności stanowią chrześcijanie, których Turcy *raja sami* zowią. Główna księga religijna Turków zowie się koran, kościoły zowią meczety, najwyższy kapłan Mufti, kapłani Ulema. Cesarz turecki nazywa się Pady Szach, inne narody zowią go Sułtanem; dwór turecki nazywa się wysoka Porta, rada państwa dywan; pierwszy minister wielki Wezyr; po prowincjach rządzą baszowie i bejowie, o dwóch lub trzech buńczukach (buńczuk jestto tyka złożona, z dwoma lub trzema ogonami końskimi a wyobraża oznakę godności baszy).

Turcy są wogóle słusznego wzrostu, w domu są ludzie, gościnni i poważni, w jedzeniu i piciu mierni. W obcowaniu z drugimi są grzeczni, powolni i wspaniałomyślni, ale w gniewie szaleni, w bitwach srodcy i okrutni, w zemście nieubłagani, dla innowierców dokuczliwi. Przysięga u nich jest święta, rzadko też kiedy splami Turek mowę swoją kłamstwem. Tańców i zabaw społecznych nienawidzą, ale lubią pyszny strój, spokojny sposób życia i wygodę. Po całych godzinach siedzi nieraz Turek na rozłożonych poduszkach (dywanach) z podwiniętymi na krzyż pod siebie nogami, pali fajkę i zapija czarną kawę, która jest ulubionym jego napojem. Ryż stanowi główne ich pożywienie; wino i wieprzowina są im zakazane w koranie.

Turcy zapuszczają brodę, lecz golą głowę, pokrywając ją wielkim turbanem. Noszą niezmiernie szerokie spodnie, jedwabne suknie, pokryte szatą sukienną. Chodzą zwykle w pantoflach, lecz zdejmują je wstępując do domu lub meczetu. Ubiór kobiet mało co różni się od ubioru mężczyzn. Turczynki wychodząc na ulice, zakrywają twarz zasłoną.

Turcya dzieli się na kilka prowincyj: Trację, Macedonię, Albanię i Tesalię.

Stolicą państwa tureckiego jest **Konstantynopol**, po turecku **Sambuł**, po słowiańsku **Carogród**, miasto niezmiernie obszerne i lu-

dne, zbudowane na siedmiu pagórkach nad odnogą Czarnego Morza (Bosforem), należy do największych i najświetniejszych miast w świecie. Widok na to miasto od strony morskiej jest wspaniały i dziwnie uroczy; widać bowiem z oddalenia, mnóstwo smukłych wieżyc, jaskrawych murów i cienistych ogrodów, a jako w chrześcijańskich miastach zdala błyszczą się krzyże kościołów, tak tam złociste półksiężycy z wysokich świecą minaretów. Lecz wszedłszy do miasta cały widok się zmienia, widać ulice wąskie, krzywe, źle brukowane i niechętogie; wszystkie zakątki ich są napełnione barłogiem i legawiskami psów ulicznych, których tam pełno. Domy nędzne, z drzewa i z gliny wystawione, pałaców mało, ale wiele pogorzeliisk i pustek, gdzie się bydło pasie. Z nocą ponura ciemność wszystko ogarnia, ludzie nikną a gromady psów i ptactwo żarłocze napełnia ulice. Z budowli zasługuje na uwagę pałac sułtana zwany seraj, w którym się tyle zbytków, tyle bogactw, tyle złota, marmuru, jedwabiu i klejnotów znajduje, że byłoby czem całą ludność miejską obdzielić. Pałac ten jest opasany murem, wśród którego jest wiele ogrodów i gmachów. Od wielkiej bramy, prowadzącej do seraju, zowie się rząd turecki Wielką Portą. Do najświetniejszych gmachów należy kościół św. Zofii, niegdyś grecki, a teraz na meczet zamieniony. Gmach ten stoi już 13 wieków, a pożary i trzęsienia ziemi nie mogły go zniszczyć. Oprócz tego posiada miasto do 500 meczetów, bazar t. j. ogromny gmach, gdzie są sklepy i kramy z wschodnimi towarami; wiele wodociągów i publicznych kąpiel. Na przedmieściach Pera i Galata, mieszkają chrześcijanie i cudzoziemcy, którzy prawie cały handel w swym ręku trzymają. Liczy to miasto 874.000 mieszkańców, a w jego porcie może się 1200 okrętów pomieścić.

Na drugiej stronie cieśniny morskiej (Bosforu) leży miasto azyatyckie Skutari, jakby przedmieście Stambułu, gdzie Turcy grzebią umarłych. Cmentarze te pełne są nadgrobków i cyprysowych krzaków.

Adryanopel i Filipopel wielkie miasta fabryczne i handlowe.

Saloniki, (w Tesalii) twierdza i najważniejsze miasto handlowe w Turcyi z obszernym portem.

Do Turcyi należą także wyspy Archipelagu i wyspa Kandia, dawniej Kreta, poprzerzynana górami, o gruncie

żyznym i klimacie zdrowym, tudzież wyspa Rhodus z miastami tychże nazwisk.

Pod rządem i zwierzchnictwem Turcyi zostaje tak zwana Turcyja azyatycka, Egipt i Trypolis w Afryce; wszystkie posiadłości wynoszą razem 3,000.000 *km*² i 22,000.000 mieszkańców.

Dotąd jeszcze od Turcyi zawisłe jest:

Księstwo Bułgarya.

Powierzchnia 100.000 *km*² i 3,000.000 ludności.

Bułgarya leży między Dunajem a Bałkanem; jest krajem po większej części górzystym. Główne bogactwo stanowi rolnictwo i chów bydła. Mieszkańcy nader pracowici okazują wiele chęci do przemysłu i ogólnego postępu; należą do Słowian, wyznają religię grecką. Nad Dunajem leżą Widyn, Nikopoli, Ruszczuk i Silistrya, jedna z najważniejszych twierdz. Warna strzeże zaś przejścia przez Bałkan.

Stolica księstwa Zofia (30.000 m.), ma gimnazyum, szkołę rolniczą, szkołę wojskową, wielką bibliotekę i państwową drukarnię. Mieszczanie trudnią się wyrobami sukiennymi, jedwabniczymi, garbarstwem, ogrodnictwem.

Królestwo Serbskie.

Powierzchnia 50.000 *km*² i 2,100.000 ludności.

Serbia leży między Dunajem i Sawą, Bośnią i Bułgaryą. Jest krajem po większej części górzystym. Rzeka Morawa przerywa ten w lasy bogaty kraj. Mieszkańcy trudnią się szczególnie chowem świń i bydła. Serbowie są Słowianami i wyznają religię grecko-wschodnią.

Belgrad (Białogród, 57.000 m.), leży u ujścia Sawy do Dunaju, mocna warownia prowadzi znaczny handel do Węgier i Niemiec. (Zwycięstwo księcia Eugeniusza nad Turkami 1717.)

Księstwo Czarnogórskie czyli Montenegro.

Powierzchnia 9000 *km*² i 200.000 ludności.

Kraina niezmiernie górzysta, leży między Dalmacyą, Hercegowiną i Turcyą. Lud zamieszkujący jej niedostępne góry jest bardzo mężny, bitny i śmiały, ale przytem barbarzyński i nieoświecony, żyjący w ustawicznej nienawiści i niespokojach z Turkami. Wyznaje religię grecką, mówi narzeczem serbskiem i zostaje pod rządem swego książęcia czyli władcy. Czarnogórcy żyją po wsiach, z których największa jest Cetynia, gdzie mieszka władca, liczy 2000 mieszkańców. Miast niema w tym małym kraju.

Królestwo Greckie.

Powierzchnia 65.000 *km*² i 2,000.000 ludności.

Greya styka się w północnej części z Turcyą, z innych trzech stron oblana jest wodami morza. Kraj niezbyt jest równy, ale bardzo urodzajny. Powietrze łagodne, zdrowe i przyjemne. Ziemia wydaje ryż, bawełnę, wino, figi, oliwki, rozyneki i inne południowe owoce. Mieszkańcy są po większej części potomkami onych sławnych, starodawnych Greków, u których kwitły nauki, handel i oświata. Żeglarze greccy słyną jeszcze po dziś dzień z wielkiej zręczności i śmiałości. Teraźniejsi Grecy mówią nowogreckim językiem i należą do kościoła greckiego. Wogóle są dowcipni, gościnni, chytry, waleczni i zabobonni; oprócz żeglarstwa trudnią się rolnictwem, chowem bydła i handlem. W roku 1821. zrzucili z siebie jarzmo Turków, pod którem od czterechset lat zostawali i bardzo wynędznieli. Atoli i teraz tylko powoła z stanu nędzy i zdziczenia dźwigać się zaczynają.

Ateny (108.000 m.), stolica królestwa i rezydencya króla, przesławne w starożytności miasto, powstające teraz z gruzów, w których długo prawie całe było zagrzebane. Drzewa oliwne okrywają i zdobią równinę, w której się ono wznosi. Szczątki i ruiny dawnych wspaniałych świątyń i gmachów przetrwały wszel-

kie pożary i spustoszenia, i zadziwiają jeszcze teraz przychodnią wielkością, sztuką, bogactwy i wspaniałością swoją. Pobliskie góry słyną prześliznym marmurem i wybornym miodem.

Korynt, sławne starożytne miasto, trzęsieniem ziemi zburzone i podupadłe. Z okolicy pochodzą roznki, koryntkami zwane. Dawniej słyęło w Grecyi wiele miast, jak Sparta, Teby, Delfy, ale dziś znikła dawna wielkość ich, nawet nazwiska zmieniły się lub poszły w zapomnienie. Lecz dzieje przechowują imiona o oświatę rodu ludzkiego zasłużonych mężów, jakich starodawna Grecya wiele liczyła.

Do Grecyi należą jeszcze wiele wysp na morzu Jońskiem, (Korfu, Paxo, San Maura czyli Leukadya, Kefalonia, Zante i Czerigo czyli Korfu), które wydają najśodsze wina, roznki, oliwki i owoce południowe. Miasta Korfu i Zante, na wyspach teje nazwy, mają ważne przystanie.

Królestwo Rumuńskie.

Powierzchnia 100.000 *km*² i 5,500.000 ludności.

Rumuina leży na południu od Siedmiogrodu i tworzy po większej części nizinę, którą przemieniają w urodzajną glebę lub pastwiska, dzięki pracowitości troskliwych mieszkańców kraju, których natura obdarza tu wielkimi darami. Mimo to jednak stoi przemysł w tym kraju na niskim stopniu, albowiem wielkie i obszerne łąki i pastwiska nakazują mieszkańcom więcej zajmować się chowem bydła i koni niż przemysłem.

Rezydencją jest Bukareszt (220.000 m.), miasto dość obszerne, źle zbudowane i nie wszędzie brukowane, prowadzi znaczny handel. Jassy (90.000 m.), główne miasto w Mołdawii, dość handlowne, ale jeszcze gorzej zbudowane niż Bukareszt. Galacz prowadzi wielki handel zbożem.

Cesarstwo Rosyjskie.

Rozległość 5,400.000 km^2 i 97,000.000 ludności; z azyatyckimi posiadłościami 22,000.000 km^2 i 117,000.000 ludności.

Rosya zajmuje wschodnią część Europy i jest największem państwem na całej kuli ziemskiej, gdyż jej kraje europejskie i zaeuropejskie (azyatyckie i amerykańskie) dwa razy tyle wynoszą, jak cała Europa. Na północy graniczy Rosya europejska z półn. morzem Lodowatym; na wschód z Azyą, od której ją dzielą góry Uralskie, bogate w złoto, srebro, platynę, miedź i żelazo; na południe z morzem Czarnem i Azowskiem i górami Kaukazkimi (szczyt Elbrus 5450 *m*), na wschód z Galicyą, Polską, Prusami, morzem Bałtyckim, Szwecyą i Norwegią. Cały kraj przedstawia jednostajną równinę poprzerynaną spławnymi rzekami i kanałami. Tylko na wschód ciągną się ramiona gór uralskich, północ zalegają błota i śniegi, środek okryty jest niesłychanym, największym w Europie lipowym lasem i rolą urodzajną, na południu zaś szerzą się nieprzejrzone stepy czyli puszcze bez drzew, wysoką trawą zarosłe, po których bujają stadami dzikie konie, bydło rogate i przeżywia się mnóstwo niespłoszonego zwierza i ptastwa dzikiego.

Klimat jest w różnych częściach kraju, bardzo rozmaity; na północy nader mroźny, syberyjski, w środku umiarkowany, na południu bardzo łagodny, w lecie niezmiernie gorący. Płody są także nieskończenie różne; znaczniejsze z nich są: wiele zboża i drzewa, lnu i konopi, chmiel, owoc, miód, sławne konie ukraińskie ze stepów, woły podolskie, żubry w puszczy białowieskiej na Litwie, owce krymskie, niedźwiedzie, wilki, rysie, lisy, gronostaje, sobole, dropie i inne ptastwa i mnogość ryb. W górach uralskich są obfite kopalnie złota, platyny, srebra, ołowiu i t. p. Z jezior słonych wyrabiają wiele soli. Do największych rzek należą: Wołga, Don, Niemen, Dźwina, Dniestr, Dniepr i Newa. Spławne z nich są kanałami z sobą połączone.

Głównymi narodami zamieszkującymi Rosyę europejską są: Rosyanie czyli Moskale i Polacy. Lecz obok tych dwóch narodów mieszka jeszcze w tych rozległych krajach mnóstwo innych

ludów i plemion, różniących się językiem i obyczajami i sposobem życia. Są i takie, co nie mają stałych siedlisk, ale się przenoszą z miejsca na miejsce z familiami i trzodami swojemi. Rosyanie są dobroduszni ale surowi, waleczni ale zabobonni, pracowici ale opili. Główne języki, któremi te ludy mówią są: rosyjski czyli moskiewski, małoruski, polski, litewski, łotycki, serbski, lapoński i fiński, estoński i tatarski. Rosyanie są wyznawcami kościoła greckiego, którego głową jest car, to jest cesarz rosyjski, który ma rząd nieograniczony. Nad to znajduje się w Rosyi 9,000.000 katolików, przeszło 5,000.000 ewangelików, wiele Hernhutów, Menonitów, Ormianów i żydów. Wszyscy mają wolność wyznania religijnego. Głównym zatrudnieniem ludności są: rolnictwo, chów bydła, myśliwstwo, górnictwo, garbarstwo, rybołówstwo, pszczelnictwo, uprawa wina i jedwabiu. Przemysł krajowy jest jeszcze nie wielki, atoli zwolna i coraz więcej się dźwiga. Ważnym wyrobem rosyjskim jest skóra juchtowa. Handel ułatwiają liczne spławne rzeki i kanały, a zimą dobra sanna; najwięcej handlują skórami, juchtami, łojem, lnem, zbożem i woskiem.

Do cesarstwa rosyjskiego należą w Europie następujące kraje: Wielkorosya, Ukraina, nazwana Małorosya, Rosya południowa, Kazan, Astrachan, Kaukaz, Litwa, Wołyń, Podole, zachodnią Rosyą nazwane, Królestwo Polskie, prowincye bałtyckie i Finlandya.

Petersburg czyli Piotrogród, po obu brzegach Newy, założony w r. 1703, jest stolicą Rosyi i rezydencją cesarza, ma 1,000.000 mieszkańców. Jestto jedno z najnowszych i najwspanialszych miast w świecie; ma ulice proste i szerokie, rynki studniami i posągami ozdobione, gmachy pyszne, i widzenia godne kościoły i cerkwie (kościół grecki). Co do zakładów naukowych, ma Petersburg uniwersytet, akademię umiejętności, budownictwa, sznycerstwa i malarstwa, kilka szkół kadeckich, kilka towarzystw naukowych, szkołę prawa, 12 gimnazyów, 4 progimnazya, 2 szkoły realne, 4 ewang. gimnazya, 8 gimnazyów żeńskich, natomiast szkół ludowych mało i ogromną bibliotekę publiczną. Prócz tego zasługują na wzmiankę ogród botaniczny, dom dla chorych, zbrojownia, warsztaty okrętowe, fabryki porcelany, zwierciadeł i t. p. Dla handlu morskiego jest

to miasto pierwsze w Rosyi; do jego portu przybywa corocznie więcej niż 1000 cudzych okrętów. W bliskości miasta znajduje się obserwatorium gwiazdarskie, kilka pięknych pałaców i ogrodów.

Kronstadt (55.000 m.), silna twierdza na skale morskiej w odnodze Fińskiej, z warsztatami okrętów

Ryga (175.000 m.), miasto starożytne handlujące siemieniem lnianem. **Dorpat** słynny uniwersytet. **Helzyngfors** nad zatoką Fińską, główne miasto Finlandyi, posiada także uniwersytet. **Archangielsk** nad Dźwiną prowadzi handel morski zbożem.

Moskwa, dawna siedziba carów moskiewskich, od której Rosyanoń Moskalami zowią, zajmuje 50 *km* obwodu i 750.000 mieszkańców. Na jednym z kościołów tamtejszych znajduje się największy na świecie dzwon, ważący 1754 *q*. W roku 1812. prawie do szczytu spalona, szybko na nowo i pięknie odbudowaną została. We względzie przemysłu jest Moskwa pierwszym miastem w Rosyi i środkiem handlu lądowego. Co do zakładów naukowych zajmuje drugie miejsce po Piotrogradzie, ma uniwersytet, akademie i liczne wyższe i niższe szkoły. Najdawniejszym zabytkiem jest Kremlin, cerkiew katedralna i pałac dawnych książąt moskiewskich.

Niżni Nowogród odbywa największe jarmarki, na które się zjeżdżają kupcy tatarscy, perscy, bucharscy, kałmuccy i chińscy. **Kaługa** z fabrykami żaglowego płótna. **Charków** ma uniwersytet i prowadzi handel.

Kazań, miasto pięknie zbudowane, przez Tatarów osiadłe, ma uniwersytet i szkołę tatarską. **Astrachan** przy ujściu Wołgi do morza Kaspijskiego, osiadły przez różne narody, europejskie i azjatyckie, które trudnią się połowem ryb w Wołdze, budową statków i handlem. **Jekaterynburg** miasto górnicze w górach uralskich.

Odesa (304.000 m.), nad zatoką czarnego morza, miasto wcale nowe i piękne, nagle wzrastające, założone dla handlu r. 1793. wśród bezwodnej, bezleśnej i bezludnej okolicy. Ma port wolny i targi na wełnę, któremi handluje. **Sebastopol** silna, niezdobyta przedtem twierdza na Krymie, została w r. 1856. przez Francuzów i Anglików obleżona, zdobyta i po części zburzona.

Kiszeniew w Besarabii, po Odesie najważniejsze miasto na południu Rosyi, słynie sadownictwem.

Wilno, w cudownej okolicy nad Wilią, dawna stolica Litwy, pełna wspomnień starożytnych, posiada wiele wspaniałych kościołów i pałaców. Sławny uniwersytet wileński, założony r. 1570., został r. 1831. zwinięty.

Kowno, przy ujściu Wilii do Niemna, miasto handlowne, sławne miodami. W szkołach kowieńskich był Adam Mickiewicz nauczycielem literatury polskiej i zaczął tu pisać swoje „Dziady“.

Grodno nad Niemnem, niegdyś stolica pogańskiej Litwy, miasto pamiętne w dziejach litewskich jak też śmiercią króla Stefana Batoro r. 1586.

Brześć Litewska, silna twierdza, niegdyś główne miasto województwa. Roku 1563. wydrukowano tu pierwszą biblię polską, nakładem Mikołaja Radziwiłła, nazwaną biblią Radziwiłłowską lub też brzeską.

Mińsk miasto fabryczne. **Pińsk** główne miasto Polesia, krainy bagnami i lasami pokrytej. Słynie wyrobem skór, handlem drzewa. **Psków**, słynął handlem i należał do miast hanzackich.

Witebsk nad Dźwiną, miasto starożytne, dość handlem ożywione.

Mohilew, nad Dnieprem, w pięknym położeniu. **Żytomierz** na Wołyniu, miasto wielce wzrastające. **Krzemieniec** miasto pięknie zbudowane, między skalistymi górami, słynęło na cały kraj szkołami, z których wyszło wielu uczonych Polaków, skąd też Atenami wołyńskimi nazwane było.

Kijów (Kiew) na Ukrainie, nad Dnieprem, słynny swą pieczarską Ławrą (klasztorem), ma uniwersytet, wiele kościołów i znaczny prowadzi handel. Okolice słyną nadzwyczajną urodzajnością ziemi.

Kamieniec podolski na Podolu, zbudowany na stromej wysokiej skale, niedaleko granicy austriackiej.

Pod zarządem rosyjskim jest także:

Królestwo Polskie,

kraj równy i bardzo urodzajny, bogaty w zboże wszelkiego rodzaju (w sławną pszenicę sandomierską), w bydło, miód, drzewo, węgiel, żelazo, gips i marmur. Płody kraju tego wystarczają nie tylko na wyżywienie ludności, ale i na sprzedaż za granicę.

Oprócz zboża najczęściej wyprowadzają z kraju skóry i drzewo. Mieszkańcy po większej części trudnią się uprawą roli. Po miastach zakładają coraz więcej fabryk sukna, wyrobów lnianych i bawełnianych, cukru, huty szklanne, fajansu, papiernie, hamernie i szmelcarnie żelaza. Lud wiejski mało się przemysłem zajmuje, więcej przykładają się do niego żydzi, których stosunkowo ma Polska najczęściej, z pomiędzy wszystkich krajów Europy.

Królestwo Polskie czyli kongresowe zajmuje obecnie tylko małą część dawnych ziem polskich, (101.866 km^2 i 7.000.000 ludności), bo Litwa, Ruś, Ukraina, Wołyń i Podole (ogółem 605.000 km^2 i 18.000.000 mieszkańców) zostały już dawniej do Rosyi wcielone, a zowią się u ludu krajami zabranemi. Obecnie dzieli się Królestwo Polskie na 8 gubernij, a te są: gubernia warszawska, piotrkowska, kaliska, płocka, augustowska, lubelska, radomska i kielecka.

Główne miasto **Warszawa**, położona na lewym brzegu Wisły, w przyjemnej okolicy, prawie w środku Europy, ma 454.000 mieszkańców, z których czwartą część stanowią żydzi, a dziewiątą ewangelicy. Ma 21 kościołów katolickich, 2 kościoły prawosławne, 3 ewangelickie, syngogę, wiele wspaniałych pałaców, obszerne place, szerokie i przepyszne ulice. Warszawa jest piękne, wesołe i bardzo ożywione miasto, środkiem handlu w Królestwie i licznych powstających fabryk powozów eleganckich, fortepianów, maszyn, narzędzi i wagonów. Z wyższych zakładów naukowych posiada Warszawa uniwersytet nowo założony, szkołę sztuk pięknych, zakład gospodarstwa i leśnictwa, instytut muzyczny, obserwatorium astronomiczne, bogate gabinety i muzea, ogród botaniczny, 6 gimnazyów, gimnazjum realne, 4 gimnazya żeńskie, seminaryum nauczycielskie męskie i żeńskie, dwie szkoły realne, 3 szkoły powiatowe, szkołę handlową, weterynaryi i rzemieślniczą, bibliotekę cennych dzieł polskich, i liczne drukarnie i księgarnie. Między zakładami dobroczynnymi zasługują na uwagę: szpital dzieciątka Jezus, Towarzystwo dobroczynności, utrzymujące się z składek dobrowolnych, mające swój dom, gdzie wiele ubogich znajduje przytułek; instytut, w którym głucho-nieme dzieci odbierają wyćwikę, i na migi uczą się czytać, pisać i rachować; instytut, w którym

leczą ociemniałych albo bardzo słabych na oczy; kilka ochronek dla dzieci i dom zarobkowy dla próżniaków i włóczęgów. Z pomników godne są uwagi: Kolumna Zygmunta III., posąg Jana Sobieskiego i statua Kopernika. Nareszcie w obrębie miasta są piękne ogrody, służące mieszkańcom za miejsce przechadzki. Na prawym brzegu Wisły leży przedmieście Praga, połączone z Warszawą mostem żelaznym. Z Warszawy idzie jedna kolej żelazna przez Śląsk do Wiednia, a druga do Wrocławia, Berlina i Hamburga. Nowa zaś kolej prowadzi do Petersburga.

Łódź z licznymi fabrykami i rękodzielniami wyrobów wełnianych.

Maciejowice, pamiętne wzięciem do niewoli Tadeusza Kościuszki 10. paźdz. 1794.

Zgierz posiada znaczne fabryki sukna.

Kalisz, miasto starożytne, w łąki i pastwiska bogatej okolicy, należy do piękniejszych miast Polski; ma gimnazyum, drukarnię, litografię, dość znaczne fabryki sukna i garbarnie. W obwodzie kaliskim ma lud mówić najczystszy jęzikiem polskim.

Piotrków, miasto handlowe, ma gimnazyum. Niegdyś było miejscem zbierania się trybunału wielkopolskiego i synodów kościelnych.

Częstochowa z klasztorem na Jasnej Górze, wsławionym w dziejach dzielną obroną przeciw Szwedom.

Radom nad rzeką Mleczną, pięknie zbudowany.

Kielce, miasto gubernialne, leży w rozkosznej okolicy, posiada bardzo piękną katedrę, gimnazyum i różne fabryki.

Sandomierz przy ujściu Sanu do Wisły, niedaleko granicy austriackiej, okolica słynie od dawna wyborną pszenicą sandomierską.

Pińczów, sławny niegdyś jako główne siedlisko ewangelików, którzy tu mieli sławne w on czas szkoły, zbor i drukarnię. Tu w Pińczowie przetłumaczono biblię dla ewangelików na język polski, i odbyły się w latach 1555. i 1558. synody tego wyznania.

Raków zasłynął także zborom helweckim, szkołami i drukarnią, które tu później z Pińczowa przeniesione były; obecnie ma papiernię.

Kazimierz, założony przez króla Kazimierza Wielkiego, sławny był z handlu zbożowego.

Olkusz pośród ogromnych piasków, posiadał dawniej bogate kopalnie srebra, później wodą zalane.

Lublin, drugie miasto po Warszawie, w okolicy pagórzystej, żyznej i miłej, należy do najpiękniejszych miast polskich; ma zamek na górze, 40.000 mieszkańców, 3 walne jarmarki, na które nawet tureccy kupcy przybywają. Dawniej słynęło handlem wina i zboża. Tu dokonano unię Polski z Litwą 1569.

Siedlce, główne miasto krainy nazwanej Podlasiem.

Zamość twierdza, niegdyś była tu akademія przez Jana Zamojskiego założona.

Płock nad Wisłą, miasto porządnie zbudowane, ożywione handlem, ma wspaniałe kościoły, szkołę handlową i piękne ogrody.

Łomża nad Narwią w bliskości wielkich lasów, nazwanych puszczą łomżyńską.

B. AZYA.

Powierzchnia 45,000.000 *km*² i 830 mil. ludności.

Azja jest największą ze wszystkich części świata, zgoła 5 razy większa od Europy, i ma najwyższe góry. Od zachodu graniczy ona z Europą, i w małej części z Afryką, z innych stron otoczona jest wodą. Azja jest najdawniejszą siedzibą i niby kolebką rodu ludzkiego, początkiem narodów, języków i dziejów. Tam żyli pierwsi ludzie, stąd wyszły narody na świat, tam powstały trzy główne religie, żydowska, chrześcijańska, mahometańska. Tam działy się wielkie wypadki, o których mówi pismo św. Z Azji pochodzą po większej części nasze domowe zwierzęta, żyjące tam jeszcze w dzikim stanie. Stamtąd rozszerzyły się różne gatunki zbóż, i inne pożyteczne rośliny, po całej kuli ziemskiej.

Przyroda Azji jest bardzo rozmaita. W południowych stronach widać liczne równiny między górami, odznaczające się urodzajnym gruntem i bogatą roślinnością; w zachodniej stronie znajdują się smutne, nieurodzajne puszcze, stepami nazwane, a na północy jest wiele bagien i błót, pokrytych przez większą część roku lodem i śniegiem. Ponieważ Azja we

wszystkich strefach leży, ma także różny klimat; w północnych krajach bardzo zimny, w południowych zaś bardzo gorący, na wschodzie i zachodzie jest powietrze bardzo łagodne i przyjemne.

Główne góry zowią się: Himalaja, są one najwyższe z gór na całej kuli ziemskiej, a najwyższą z pomiędzy nich jest góra Ewerest (8840 *m*) czyli Gawrisankar i Dawalagiri, (8100 *m* wysoka). Góra Ararat (5200 *m*) okryta wiecznymi śniegami. Ural, Taurus, Kaukazus, Libanon. Główne rzeki są: Ob (4300 *km*) i Jenisej (4700 *km*), Lena (4420 *km*), Ganges (3100 *km* rzeka św. Indyan), Jordan (2500 *km*) Tygrys (1900 *km*) i Eufrat (2770 *km*), sławne w historii św. Z jezior wymienimy: morze Kaspjskie (439.000 *km*²), jezioro Aralskie (69.780 *km*²), morze Martwe (74 *km*²), jezioro Baikal (32.000 *km*²). Obfitością płodów przewyższa Azja wszystkie inne części świata. Główne płody Azji są, ze zwierząt: piękne konie arabskie, wielbłądy, bawoły, słonie, małpy, lwy, tygrysy, gronostaje, pawie, strusie, bażanty, krokodyle, olbrzymie węże (boa), wieloryby, jedwabniki i mnóstwo pereł. Do najużyteczniejszych zwierząt liczą się wielbłądy, używane do odbywania długich i uciążliwych podróży na puszczy.

Z roślin wydaje Azja wszelkie rodzaje, które nam służą do potrzeb i wygodniejszego życia, do różnych lekarstw i farb. Rośnie tam zboże wszelkiego rodzaju, różne korzenia, kawa, ryż, bawełna, herbata, trzcina cukrowa, drzewo oliwne, wino, drzewo morwowe, cedry, cyprysy, pomarańcze, granaty, figi, migdały, śliwki, gruszki, wiśnie, palmy, szafran, drzewo chlebowe, ananasy, drogie kadzidła i mnóstwo innych pożytecznych roślin, pokrywających obficie całą część tej ziemi. Z płodów mineralnych znajdujemy w Azji wiele złota, srebra, miedź, cynę, dyament, sól i wszelkiego rodzaju kruszce i drogie kamienie.

Niezmiernie rozmaite są także i ludy, które zamieszkują wielki obszar tej części świata. Znaczniejsze są: Turcy, Persowie, Arabczycy, Tatarzy, Indyanie, Chińczycy, Japończycy. I Europejczyków żyje tam wiele. Chociaż Azja tak hojnie obdarzona jest we wszystko, co służy nie tylko do potrzeb

życia, ale i do dobrego bytu, to przecie mieszkańcy jej nie żyją w szczęśliwym stanie. Pochodzi to z ciemnoty i uciemienienia, pod którym żyją i przy którym żaden naród szczęśliwym być nie może. Widać w tych krajach obok małej liczby osób, opływających w największe dostatki, wielką część mieszkańców jęczących w największej nędzy i niewoli, pod jarzmem swych despotycznych władców. Obok przepysznych pałaców i ogrodów, stoją prawie wszędzie nędzne, spustoszone chaty, zwaliska domów i chwastami zarosłe pola. Ludy Azji, od których Europa naukę, sztuki i religię swoją wzięła, drzymią dziś w ciemnocie, niewoli a po wielkiej części i w bałwochwalstwie. Azyatycy zamieszkujący kraje zachodnie, mają na ciele skórę białą, w środku Azji są żółtawi, ci zaś, którzy mieszkają w części południowej są czarni. Wyznają oni religię chrześcijańską (17 mil.) albo też machometzańską (83 mil.); znaczna część ich żyje w bałwochwalstwie (730 mil.).

Najgłówniejsze kraje Azji są:

Rosya azyatycka.

Powierzchnia 12,000.000 km^2 i 4,500.000 ludności.

Syberya z półwyspem Kameczatką, kraj bardzo zimny, nieuprawny i mało zaludniony. Zamarzłe bagna, bezleśne mchem porośnięte pustynie, rozległe stepy, porośnięte trawą, służące za pastwiska, okrywają po największej części powierzchnię Sybiru. Ziemię uprawną można tylko miejscami napotkać, aczkolwiek uprawa jej i tam mało wydaje plonu, gdyż lato jest bardzo krótkie, chociaż skwarne, a zima długa i nader mroźna.

Mieszkańcy żyją z chowoli renów czyli jeleni północnych, których bogatsi liczne trzody posiadają. Największa część trudni się polowaniem na sobole, gronostaje, niedźwiedzie, rysie i inne dzikie zwierzęta, dające kosztowne futra. Inni utrzymują się z rybołówstwa, a nie wiele ich zajmuje się handlem. Wysłani do tego kraju za karę Europejczycy, najwię-

cej Polacy i Rosyanie, muszą trudnić się myśliwstwem, rybołostwem, lub pracowaniem ciężko w licznych kopalniach złota, srebra, miedzi, żelaza, grafitu i t. p. Oprócz tych żyją tam na pół dzikie narody, jak Samojedzi, Ostyacy, Kirgizi, Czukoze, Kamczadale i t. d.

Główne miasto **Tobolsk**, (30.000 m.) zamieszkane po większej części przez wygnańców rosyjskich, ma główny skład futer sobolowych.

Tomsk, w okolicy uprawnej, prowadzi znakomity handel.

Jeniżejsk, ma wielkie jarmarki.

Irkuck, (40.000 m.) najludniejsze i najznacniejsze miasto w Syberii, siedziba rządu i arcybiskupa prawosławnego, miejsce znakomitszych zbiorów i zakładów naukowych, wielu fabryk sukien i szkła i wielkich składów handlowych chińsko-rosyjskich.

Berezów, (30.000 m.) miejsce najprzykrzejsze wygnania, gdzie mieszkańcy tylko z rybołostwa i myśliwstwa żyją.

Nerczynsk, kopalnie złota, srebra i ołowiu.

Ochock z przystanią i budowlą okrętów, przejazd na Kamczatkę, najprzykrzejszą część całej Syberii.

Turcyja azyatycka.

Powierzchnia 1,927.152 *km*² i 16 milionów ludności.

Jestto jeden z najpiękniejszych i najurodzajniejszych krajów na całej ziemi. Tu są góry Libanon i sławne w biblii rzeki Tygrys, Eufrat i Jordan. Góry Libanon dziś jeszcze zarosłe są ogromnemi cedrami, które słyną w biblii pod nazwą cedrów libanońskich.

Do Turcyi azyatyckiej należą według dawniejszego podziału następujące krainy:

1. Azya mniejsza z miastami: **Skutari**, (120.000 m.) uważanem jako przedmieście Carogrodu.

Smyrna, (25.000 m.) główne miasto, środek handlu wschodniego czyli lewanckiego. W pobliżu słynęły niegdyś miasta Efez, Milet i Troja.

Trepezunt, liczy 60.000 mieszkańców.

Brussa, posiada najszlachetniejsze kopalnie piany morskiej.

2. Armenia z miastami: **Erzerum**, (60.000 m.) skład towarów perskich, indyjskich i bucharskich.

Angora, (46.000 m.) miasto fabryk szalowych. W okolicy żyją kozy angorskie, z długą białą wełną.

3. Mezopotamia czyli ziemia między rzekami Eufratem i Tygrem. W niej miasto **Mosul**, (60.000 m.) nad rzeką Tygrem, ma fabryki muślinu, który od tego miasta otrzymał swoje nazwisko. Tuż za Tygrem stało niegdyś wielkie miasto assyryjskie Niniwe, którego zwaliska niedawno odkryte, wykopują.

4. Babilonia i Chaldea z miastem **Bagdad**, (100.000 m.) także nad Tygrem, dawna stolica książąt arabskich, dziś miasto fabryczne i handlowe. W bliskości widać ślady rozwalin starożytnego Babilonu.

Assyrya z miastem **Kerkuk**.

6. Syrya i Palestyna z miastami **Haleb** (Aleppo) główne miasto handlu karawanowego, ucierpiało wiele przez trzęsienie ziemi r. 1822. **Bajrut**, (85.000 m.).

Jeruzalem, (43.000 m.) w Palestynie, w ziemi Obiecanej czyli Chanaan, u stóp góry Syon położone, przesławne w historii świętej miasto, które nam przypomina tyle wielkich wypadków, naród ludzki dotyczących. W okolicy tego miasta jest góra oliwna, (455 m wysoka) tak zwana od drzew oliwnych na niej rosnących. **Betlehem**, **Nazaret**, **Kapernaum**, nad jeziorem Genezaret, niegdyś kwitnące miasto, dziś licha wioska. Opodal leży morze Martwe czyli solne, gdzie dawniej stała **Sodoma** i **Gomora**, miasta ogniem zniszczone. W około morza Martwego jest ziemia tak solą przesiąknięta, że w niej żadne drzewo ani trawa rość nie może.

Damaszek, (150.000 m.) wielkie i starożytne miasto, główna stacya pielgrzymów tureckich idących do Mekki.

Arabia.

Powierzchnia 3,075.226 km^2 i 4·5 mil. ludności.

Nad morzem Czerwonem, kraj piaszczysty ale dość urodzajny z sławną „puszczą arabską“ i górami Synaj (2600 *m*) i Horeb (3270 *m*). Wydaje najlepszą kawę, owoce palmowe, balsam, gumę arabską i najpiękniejsze w świecie konie. Koń Araba, czy to stale osiedlonego, czy też koczującego na puszczy, to główny jego majątek, to jest skarb wysokocenny, który też z największą starannością pielęgnuje.

Mieszkańcy puszczy Beduinami zwani nie mają stałych siedlisk, lecz przenoszą się po większej części z miejsca na miejsce ze swemi trzodami i namiotami. Znaczna część ich żyje z rabunku.

Główne miasto Mekka, (50.000 *m*.) miejsce urodzenia Mahometa, proroka tureckiego, które każdy mahometanin powinien jest przynajmniej raz w życiu odwiedzić. Chrześcijanom jest wstęp do niego zabroniony. W Mekce odbywa się co rok wielki jarmark, na który się zbiera do 200.000 ludzi i około 100.000 wielbłądów obładowanych towarami.

Medyna, (20.000 *m*.) z grobem Mahometa w wielkim meczecie.

Mokka, (6.000 *m*.) wydaje najprzedniejszą kawę. Nedżet, siedziba Wahabitów, sekty mahometańskiej.

Persya.

Powierzchnia 1,700.000 km^2 i 9 mil. ludności.

Kraj mający klimat gorący i suchy, powietrze czyste zdrowe a niebo zawsze pogodne. Góry w tym kraju są prawie bez lasów, bez cieni, doliny bez rzek i źródeł, ale za to wieczna w nim wiosna; niebo tak czyste i tak jasne, jak nigdzie w świecie. Na południe wieje duszący wiatr Samum, po rozpalonych od skwaru niwach. Persowie lubią nauki,

a język ich tak panuje w Azji, jak francuski w Europie. Wyznają religię mahometańską.

Teheran, (220.000 m.) stolica Persyi i rezydencya Szacha, czyli panującego (despotycznego) monarchy perskiego. W bliskości jest letni pałac szacha, z ogrodami wiszącymi, jak niegdyś były ogrody królowej Semiramidy. **Ispahan**, (90.000 m.) dawniejsza stolica, dzisiaj jest tylko cieniem swej dawnej wielkości. **Balfrusz**, (120.000 m.) miasto handlowe wielce rozrastające nad morzem Kaspijskiem.

Afganistan, Beludżystan i Turkestan kraje znacznych obszarów ale bardzo mało zaludnione z miastami stołecznymi: **Kabuł** (60.000 m.), **Kelat** (14.000 m.) i **Buchara** (180.000 m.).

Chiny.

Powierzchnia 11,100.000 km^2 i 300 mil. ludności.

Największe i najludniejsze państwo w Azji i wogóle na całej kuli ziemskiej. Wydają przedewszystkiem bawełnę, herbatę, jedwab, porcelanę, papier i tusz. Rolnictwo wielce jest w tym kraju poważane a mieszkańcy starają się o uprawę roli z niezmordowaną pilnością i zbierają najobfitsze plony. Wzdłuż granicy Chin ciągnie się 2000 km długi, 5—10 m wysoki i szeroki mur, oddzielający je od innych ludów, aby im wzbronili przystęp do kraju i uniemożliwić poznanie jego. Chińczycy są poważni, i zbyt grzeczni, poczynili różne wynalazki, ale są także mściwi, dla cudzoziemców nieprzystępni.

Peking, główne miasto i rezydencya cesarza chińskiego, otoczone wielkimi murami, ma 1,600.000 ludności. Posiada najwyższe zakłady naukowe, ogromną bibliotekę cesarską, wiele fabryk i prowadzi bardzo ożywiony handel.

Nanking, (500.000 m.) drugie miasto fabryczne, słynne wyrobami z jedwabiu i bawełny. **Kanton**, (1,600.000 m.) wyrabia bardzo wiele materyj jedwabnych i bawełnianych.

Od Chin są zależne: Tunguzya czyli Mandżurya, leżąca nad Amurem na krańcu Chin. Półwysep Korea na południu Mandżuryi, nad morzem japońskim. Mongolia i Tatarja kraje bardzo rozległe, na północy Chin, lecz nader skąpo zaludnione, składają się z samych prawie stepów kamienistych i piaszczystych i słonemi jeziorami zasianych, niezdatnych pod zboże ani inne rośliny. Mongołowie i Tatarzy, straszni niegdyś napastnicy Europy, zawojowani i podbici pod władzę Chin, prowadzą dziś życie pasterskie, tułając się z miejsca na miejsce z trzodami swemi. Owca z długim grubym ogonem stanowi główny ich majątek. W tych krajach niema ani miast ani wsi znaczniejszych.

Tybet

najgórzystszy kraj w Azji. Mieszkańcy trudnią się hodowlą sławnych kóz tybetyńskich z bardzo delikatną wełną.

Miasto L'Hasa, liczy 80.000 mieszkańców, i jest siedzibą Dalaj-Lamy, t. j. arcykapłana Tybetanów.

Japonia.

Powierzchnia 3,827.000 *km*² i 40 milionów ludności.

Japonia składa się z samych wysp, otoczonych burzliwym morzem, i zostaje pod rządem dwóch cesarzy, świeckiego i duchownego. Mieszkańcy uchodzą za najoświeceńszych w całej Azji; mają oni wiele szkół i drukarni, i prawie każdy z nich umie czytać i pisać. W uprawianiu roli są bardzo pilni, a obok tego i w rzemiosłach nadzwyczaj zręczni i udoskonaleni. Miedź japońską uważają za najlepszą w świecie.

Główne miasta: Jeddo czyli Tokio, (1,360.000 m.) stolica cesarza świeckiego. Jokohama, miasto portowe.

Miako, siedziba cesarza duchownego. Ma tu być największy dzwon w świecie, ważący 1,000.000 *kg*.

Indye Wschodnie.

Powierzchnia 4,800.000 *km*² i 290 milionów ludności.

Wielki ten kraj położony na południowo-wschodnich kończynach Azji, składa się z dwóch wielkich półwyspów czyli z Indyi Przed- i Zagangesowych i z licznych wysp indyjskich. W środku atoli jest mało znany. Główne rzeki są: Ganges i Bramaputra. Kraje te obfitują niemal we wszystkie płody, jakie Azja wydaje, mianowicie w ryż, który jest głównym pożywieniem mieszkańców, w bawełnę, owoce palmowe, cukier, pieprz, imbir, indygo; w drogic kamienie i perły; bydło domowe, bawoły, wielbłądy, owce i słonie; w dzikie zwierzęta, małpy, lwy, tygrysy, hyeny, nosorożce, papugi, pelikany, pawie, krokodyle, ogromne węże, pszczoły, jedwabniki i t. p.

Indyanie, lud piękny, mają swój własny język, zwany sanskryckim, w którym są pisane ich księgi święte. Czczą oni trzy bóstwa: „Bramę“ (stworzyciela) „Wisznu“ (zachowywaciela) i „Sziwę“ (niszczyciela). Bramę uznają za istotę niewidzialną, która jest początkiem i końcem stworzenia, i której też żadnych nie stawiają świątyń. Ponieważ wierzą w przejście dusz, dla tego szanują bardzo zwierząt, mianowicie bydło rogate, słonie i małpy. Trzymanie się dawnych zwyczajów i liczne przesady, jakoto: zadawanie sobie różnego rodzaju męki i kaleczenia się, topienie dzieci w świętej rzece Gangesie, palenie wdów po pogrzebie ich mężów i tym podobne szkodliwe zabobony, przeszkadzają szerzeniu się religii chrześcijańskiej i lepszych obyczajów pomiędzy Indyanami.

Indye mają po części niezawisłe własne rządy, częścią zaś są w posiadaniu państw europejskich, jako to: Anglii, Francyi, Portugalii, Hiszpanii i Holandyi, bo jako kraj pełen bogactw i dostatków, były oddawna celem zaspokojenia żądy chciwych zdobywców.

Indye angielskie. Główne miasto: **Kalkuta** (766.000 m.), nad rzeką Gangesem, stolica wielko-rządcy angielskiego i główne miasto handlu indyjskiego z całym światem. W bliskości jest wielka drukarnia, gdzie się drukują biblie. **Benares** (222.000 m.),

święte miasto Indyan, do którego liczne obywają pielgrzymki. Oraz jest ono pośrodkiem uczoności indyjskiej i obszernego handlu dyamentami. **Madras** (450.000 m.), miasto z wielu sklepami i składami europejskich towarów. **Bombaj** (773.000 m.), na wyspie z najlepszym w Indjach portem. Na pobliskich wyspach widać ogromne świątynie starożytne, w skale wykute.

Wyspa **Cejlon**, jedna z największych wysp na okręgu ziemi, słynie wyborną uprawą kawy i cynamonu.

Państwa indyjskie wcale i częściowo niezawisłe. **Kaszmir** z miastem **Serinagur**; **Ladak** z miastem **Leh**, nad rzeką **Indus**. **Nipal** z przestrzenią koło 800 *km* długą a 140 *km* szeroką, u podnóża gór **Himalaja** z miastem **Katmandu**; **Butan** z miastem **Tipera**; **Trawankor** z miastem tegoż nazwiska; **Nizam** czyli **Dekan**, z miastem **Hajderbad**, liczącym 200.000 mieszkańców i prowadzącym największy handel dyamentami, które w pobliżu kopią.

Państwo **Birma**, którego mieszkańcy tem się od innych ludów Azji odznaczają, że wszyscy chodzą z parasolami i na czarno malują sobie zęby..

Awa, główne miasto i rezydencja cesarza birmańskiego.

Syam z miastem **Bankok**, zbudowanym na palach jak **Wenecya**, **Anama** z miastem **Keszo** o 200.000 mieszkańcach i **Hue**, terazniejszą stolicą cesarza anamskiego, położone na wybrzeżu **kochinchińskim**; część półwyspu **Malakki**.

Posiadłości francuskie z miastami **Pandyszery**, **Karnatik**, **Karykal** a w **Kochinchinach** z miastem **Sajgun**.

Posiadłości portugalskie z miastami **Goa**, **Diuz** i **Damaun**.

Posiadłości holenderskie. Wielka wyspa **Sumatra**, zamieszkała po części przez ludożerców, z miastem **Padang**; wyspa **Jawa**, kędy rośnie wyborna kawa i trzcina cukrowa, z miastem **Batawia**; wyspa **Borneo**, ojczyzna orangutanów, bez miast ważniejszych, wyspa **Celebes** z miastem **Makasar**, wyspy **Moluckie** czyli **Korzenne**.

Posiadłości hiszpańskie: **Wyspy Filipiny** bogate w złoto i tytoń, z miastem **Manila**.

C. AFRYKA.

Powierzchnia 30,000.000 km^2 i 206,000.000 ludności.

Ta część świata oblana jest ze wszystkich stron wodą i tylko wąską cieśniną lądową Suec łączy się z stałym lądem Azji. Środek Afryki mało jest dotąd znany, choć już wielu podróżnych, chcących ją poznać i opisać, życiem to przeplaciło. Wielką część tego kraju zajmują ogromne pustynie piaszczyste, jak np. pustynia Sahara, największa w świecie, mająca tylko tu i owdzie oazy, skropione źródłami, zielieniejące się drzewami i trawą, i ożywiające te smutne puszcze. Nieznośne upały, brak wody, duszący wiatr Samum, dzikie ludy i zwierzęta niebezpieczne, czynią te środkowe części Afryki niedostępnymi. Po większej części leży Afryka w strefie gorącej nad równikiem, i jest dlatego najgorętszą częścią świata. Klimat jej jest dla Europejczyka nieznośny; po strasznym dziennym upale, następują często zimne aż mroźne nocy, a po skwarnej suszy, nagłe gwałtowne ulewy i szalone burze sprawiające wielkie powodzie. W całej Afryce są tylko dwie pory roku, mokra i sucha. W pierwszej panują deszcze, w drugiej ciągłe susze, podczas których wszelka roślinność obumiera. Najosobliwsze płody tej części ziemi są: wielbłądy, słonie, lwy, tygrysy, lamparty, hyeny, konie rzeczne, nosorożce, żyrafy, zebry, małpy, krokodyle, ogromne węże, strusie, ibisy, ptaki wielce szanowane przez dawnych Egipcyan, żurawie, orły, papugi, daktyle, palmy, olbrzymi baobab (drzewo chlebowe), drzewo kokosowe, drzewo gumowe i różnego rodzaju zboża i owoce; złoto znajduje się w postaci piasku, miedź i żelazo; sól napotyka się osobliwie w pustyniach. Najwyższe góry zowią się księżycowemi. Główna rzeka Nil (6380 km) jedna z największych rzek świata; potem Niger, Kongo, Zambezi i Gambia. Jeziora: Czad (35.200 km^2), Ukerawe czyli Wiktoryja (82.600 km^2), Tanganiika (37.500 km^2) i Njassa (82.600 km^2).

Afrykanie są lud czarny, zwykle murzynami albo negrami zwany, pogrążeni są w grubej ciemności i niewoli. Dla tego panuje też jeszcze między nimi haniebnny zwyczaj handlowania ludźmi (niewolnikami). Są między nimi ludożercy, t. j. tacy, którzy ciała innych ludzi a nawet własnych krewnych pozerają.

Wielu z nich żyje jak trzody owiec, bez stałych wsi i bez miast, jedni na pół okryci, drudzy nadzy, przechodząc z okolicy w okolicę, gdzie im łatwiej znaleźć pożywienie. Większa część wyznaje religię mahometańską, mniejsza zostaje w pogaństwie. Chrześcijaństwo mało jeszcze liczy wyznawców w tej części świata, pomimo, że już tam wielu misjonarzy było wysłanych.

Egipt.

Powierzchnia 1,000.000 km^2 i 6,000.000 ludności.

Najznacniejszym krajem Afryki jest Egipt. W nim kwitnęły już od najdawniejszych czasów sztuki i umiejętności, w nim byli osiedleni i mieszkali dość długo Hebrajczycy, czyli Israelici w urodzajnej krainie Gessen, jako się o tem z pisma świętego dowiadujemy. Pamiątki po dawnych Egipcyanach dochowały się aż do naszych czasów. Są to sławne piramidy budowane z wielkich, obciosanych kamieni, liczone między cuda świata; zwaliska ogromnych gmachów i mumie, czyli nabalsamowane ciała umarłych, które się od trzech tysięcy lat jeszcze aż po dziś dzień utrzymały.

W Egipcie mało kiedy deszcz pada, w niektórych okolicach prawie nigdy, ale rzeka Nil, płynąca przez pośrodek tego kraju, zwilża pola corocznie wylewami swemi i pokrywa je mułem, który ziemię użyznia. Skoro wody opadną, rosną na polach najbujniejsze zboża, i dlatego należy Egipt do najurodzajniejszych krajów. Egipt ma dwa razy lato i dwa a czasem nawet i trzy żniwa do roku. Zaraza morowa i ból oczu są głównymi plagami kraju. Mieszkańcy składają się z Koptów, prawdziwych potomków dawnych Egipcyan, Turków, Arabów, Żydów i wielu Europejczyków.

Język arabski, panująca religia mahometańska. Krajem, rządzi pasza czyli wicekról, zawisły od cesarza tureckiego, któremu płaci daninę czyli haracz.

Kairo (370.000 m.), niedaleko Nilu, największe i najludniejsze miasto w Afryce, jest stolicą paszy wicekróla Egiptu, ma kilkanaście pałaców, kościołów, synagog i wiele pięknych meczetów.

W Kairze zbierają się kupcy niemal z całego świata i łączą się w ogromne hufce, zwane karawaną, która na wielbłądach przebywa rozległe pustynie, przewożąc różne towary. Naprzeciw Kairu niedaleko miasteczka Gizeh widać sławne ogromne i starożytnością piramidy, z których najwyższa 146 *m* mierzy. Przypuszczają, że w nich za dawnych czasów chowano królów egipskich. W bliskości piramid stoczył Napoleon bitwę w r. 1798.

Aleksandrya (227.000 m.), miasto najhandlowniejsze w Afryce, pierwszy port w Egipcie; dawniej była środkiem handlu całego świata.

Suec nad nowym kanałem sueckim łączącym morze Śródziemne z morzem Czerwonem i oceanem Indyjskim, miasto portowe, od którego prowadzi kolej żelazna do Kairu, i ułatwia handel wschodni z Indiami. Niedaleko widać zwaliska starożytnych Tebów.

Nubia, Senar i Kordofan, zależne od Egiptu z miastem Khartum.

Barbarya czyli Berberya.

Powierzchnia 1,585.000 *km*² i 6,000.000 ludności.

Całe północne brzegi Afryki nad morzem Śródziemnym aż do Egiptu, nazywają się Barbaryą i dzielą się na osobne kraje, a te są Marokko, Algierya, Tunis, Trypolis i wielka oaza Fezcan z miastami tychże nazwisk. Dawniej zwano te kraje „państwami rozbójniczymi“ ponieważ się mieszkańcy ich po większej części rozbójem morskim trudnili. Napadając na żeglujących na morzu Śródziemnym, chwyтали je w niewolę i srogo się z nimi obchodzili. Dopiero w roku 1830. stanęła flota francuska pod Algierem, zdobyła miasto, podbiła część jego kraju, i uczyniła koniec gwałtom i napadom rozbójniczym Berberów. Obecnie stanowi Marokko osobne cesarstwo, Algierya i Tunis kolonie francuskie, Tripolis i Fezcan zawisłe są od Turcyi, toż i oaza Barka. Klimat tych krajów jest bardzo przyjemny, w czasie naszej zimy i wiosny wszystko się tam zieleni, kwitnie i dojrzewa, w czasie zaś naszego lata panuje tam powszechna susza.

Pustynia Sahara.

Sahara, czyli wielka pustynia, rozciąga się wszczegółej Afryki, od Egiptu i Nubii aż do oceanu Atlantyckiego. Jest to największa pustynia na całym okręgu ziemi; jej powierzchnia 1500 *km* szeroka a 4500 *km* długa, zajmuje ogółem 6,309.700 *km*². Cała okryta jest suchym, ulotnym, palącym piaskiem, który za każdym powiewem wiatru, unosi się w powietrze na kształt wałów morskich. Często zaś powstają te wiatry, szczególnie zgubny Samum z taką gwałtownością i podnoszą tak ogromne bałwany duszącego piasku, iż giną w nim całe karawany, bo nie tylko dusi, ale niekiedy żywem zasypa i grzebie podróżnych i wielbłądy. Powietrze jest w tej pustyni nader gorące i skwarne, albowiem promienie słoneczne padają tam prostopadle na ziemię i sprawiają żar nieznośny. Okropne upały dokuczają we dnie a w nocy mocne, przejmujące zimno; deszcz pada bardzo rzadko, a w niektórych częściach nawet nigdy, tak że i najmniejsza chmurka upałów nie zmniejszy. Nie ma na tej puszczy ani wody ani roślin, ani drzew, ale wieczne piaski i głucho milczenie, wyjąwszy kilka miejsc zdrojnych i zielonością pokrytych, zwanych oazami. Nieraz na 500 *km*, nie znajdzie podróżny źródła, aby pragnienie ugasić i często z wielbłądami od pragnienia ginie. Lwy, pantery, strusie ożywiają jedynie te pustynie i pomnażają niebezpieczeństwa, z jakimi podróżni w tych bezludnych okolicach walczyć muszą. Atoli mimo tak wielkich niebezpieczeństw, kupieckie karawany przebywają za pomocą wielbłądów, słusznie okrętami pustyni zwanych, regularnie w różnych kierunkach te morza piaszczyste. Nie ma tam ani drogi, ani ścieżki, ani nie widać żadnych rzeczy, podług którychby swą drogę kierować można, wyjąwszy wyschłe kości ludzkie i szkielety poginionych wielbłądów. Jak na morzu, tak i tu gwiazdy są jedyną wskazówką dla podróżnych, którzy też nie idą prosto, ale zmierzają od oazy do oazy, aby nabrać w skórzane pęcherze wody, i opatrzyć w żywność siebie i wielbłądów.

Abisynia czyli Habesz.

Powierzchnia 300.000 *km*² i 3,000.000 ludności.

Kraj przerznięty wysokimi lesistemi górami, mający w jednej części prawie wieczną wiosnę, w drugiej piekące skwarne upały i puszcze, obfituje we wszystkie płody strefy gorącej. Miejscami pokrywają ziemię całe lasy cedrów i drzew oliwnych, cytrynowych, granatowych i daktylowych, aloas, myrra, kawa, bawełna i trzcina cukrowa; indziej udaje się obficie kukurydza, proso, jęczmień i wyborna pszenica. U podnóża gór pasą się wielkie stada krów, kóz, owiec i koni, a w lasach, stoków górskich i w pustych zalesiach, żyją różne dzikie zwierzęta, żyrafy, słonie, dzikie bawoły, antylopy, zebry i prawie wszystkie rodzaje zwierząt drapieżnych z rzędu kociego. Większa część ludności, pięknej rasy kaukaskiej, wyznaje religię chrześcijańską — siedzib miejskich jeszcze mało — znaczniejsze są: Gondar, Ankabar, Adwa.

Na południu Abisynii leży kraina Kafa, którą uważają za właściwą ojczyznę kawy.

Inne kraje Afryki są; Środkowa Afryka, mało dotąd znana, obejmująca przestrzeni na 385.000 *km*²; Sudan czyli Nigricya t. j. kraj czarnych; kraje Galasów, pobrzeże Mozambik i Zanzubar (Zangwebar); kraj Kafrów; kraj przylądku Dobrej Nadziei, zamieszkały przez Europejczyków i Hotentotów z miastem Kapsztad; Gwinea niższa, Gwinea wyższa, zaludniona przez właściwych murzynów; pobrzeże niewolnicze z państwem Dahomej, którego panujący utrzymuje wojsko złożone z kobiet; kraj Hotentotów; pobrzeże złote, kości słoniowej i pieprzowe z rzeczpospolitą Liberya, założoną przez murzynów, wyzwolonych niewolników amerykańskich.

Miasto główne zwie się **Monrowia**, (13,000 m).

Z wysp afrykańskich największa jest wyspa Madagaskar, z miastem Tananarywa. Wyspa św. Heleny, pamiętna pobytom i śmiercią Napoleona Bonapartego. Także Madejra, Wyspy kanaryjskie, Zielonego przyl., Maskareny, Komory i inne.

D. AMERYKA.

Rozległość 39,700.000 *km*² i 130,000.000 ludności.

Ameryka, czwarta część świata, odkryta została dopiero w r. 1492. przez Krysztofa Kolumba, z Genui, a otrzymała nazwę od Ameryka Wespucyusza, który ją pierwszy opisał. Ta część ziemi oblana dokoła wodą, składa się z dwóch wielkich lądów, ciągnących się na zachodniej półkuli od północnego koła biegunowego, aż prawie po koło biegunowe na południu, a połączonych z sobą wazkiem pasmem ziemi czyli przesmykiem, nazwanym Panama. Ląd położony na północnej półkuli nazywa się Ameryką północną, a leżący na półkuli południowej zowią Ameryką południową. Pomiedzy temi dwoma częściami znajdują się Indyje Zachodnie, składające się z długiego łańcucha wysp, na morzu Atlantykiem, zwanych ogólnie Antylami i Bahama. Najdłuższe pasmo gór na kuli ziemskiej ciągnie się w południowej Ameryce pod nazwą Kordylierów czyli Andów. Góry te są najwyższe z gór amerykańskich.

Górę Chimboraso (6421 *m* wysoką) należącą do ich pasma a położoną blisko równika, uważano do niedawna za najwyższą górę na całej kuli ziemskiej. Oprócz tych i wielu innych gór wysokich, znajdują się jeszcze w Ameryce mnogie wulkany; liczą tam bowiem do 50 wulkanów gorejących, a najwięcej w paśmie gór Andów: dlaczego też żadna część świata tyle wybuchów wulkanicznych i zgubnych skutków trzęsienia ziemi nie doznaje, jak Ameryka. Najstraszniejsze z wulkanów amerykańskich są; Kotopaxi (5996 *m*) i wulkan św. Eliasza (5560 *m*).

Główne rzeki są: Rzeka św. Wawrzyńca (Lorenz 3340 *km*) z największym w świecie wodospadem Niagara 50 *m* szerokim, którego szum i łoskot o dwie mile słyszeć się daje; Missisipi (4897 *km*) i Missouri (1703 *km*); Ohio (1855 *km*) i Orinoko (2225 *km*), którego wylewy nieraz na 150 *km* się rozciągają; Rio de la Plata (3570 *km*), czyli rzeka srebrna i Amazonka, największa rzeka w świecie, 5710 *km* długa, 50 do 75 *km* szeroka, a przy ujściu na 300 *km* rozszerzona.

Klimat jest w Ameryce na północnym i na południowym końcu bardzo zimny i ostry, w środku kraju zaś bar-

dzo gorący. Wogóle jest powietrze w całej części świata z powodu otaczających wód ciągle wilgotne i niezdrowe, zwłaszcza dla Europejczyków, którzy tam różnym ulegają chorobom. Oprócz tego jest to kraj po większej części jeszcze nieuprawny i dziki, obejmujący nieprzejrane stopy (w północnej części Sawanny i Prairie, w południowej Pampas i Llanos zwane) i zarosły takimi lasami, jakich w żadnej innej części świata nie napotykamy. Wiele jest też w nim srogich zwierząt, jadowitych płazów i owadów. Natomiast jest Ameryka najbogatsza w złoto, srebro, dyamenty i inne drogie kamienie. Z płodów roślinnych wydaje olbrzymiej wysokości sosny i jodły, cedry, cyprysy, drzewo chlebowe, akacje, drzewo mahoniowe, krzewy wydające bawełnę i kawę, trzcinę cukrową, indygo, kaktusy, wspaniałe palmy, drzewo farbiarskie (brazylijkę), korzenie i wiele roślin lekarskich. Ameryka jest ojczyzną ziemniaków i tabaki. Z zwierząt są tam w krajach północnych: reny, białe niedźwiedzie, bobry, gronostaje, kuny, wydry, lisy; w krajach gorących: liczne rodzaje małp, lamy, jaguary, kuguary czyli czerwone tygrysy — kondory czyli sępy (ptaki najwyżej się wznoszące w powietrze) papugi, strusie amerykańskie, kolibry, (drobne ptaszyny o świetnych kolorach piór), krokodyle zwane aligatorami, olbrzymie węże zwane boa, i wstręt wzbudzające węże grzechotniki, i mnogie inne. Do Ameryki sprowadzono europejskie zwierzęta domowe i dobrze się tam udają; konie chowają się tam nawet w dzikich stadach.

Mieszkańcy Ameryki składają się po części z pierwotnych pokoleń amerykańskich, zwanych pospolicie Indianami, po części z niewolników afrykańskich, a w części z Europejczyków. Rodowici Indianie są na ciele koloru czerwonego jak miedź, włosu czarnego i twardego, a wzrostu dość wysokiego. Zmysły ich są niezmiernie bystre, wolność cenią nadewszystko, w cierpieniu nie skarżą się, na śmierć idą obojętnie, ale przy tem są okrutni, rozpustni i bardzo niedbali. — Niewolnicy, to ludzie bardzo nieszczęśliwi: najcięższe prace w polu i kopalniach, oni muszą wykonywać. Wyzuci ze wszystkich praw ludzkich, bywają pędzeni na targowiska, jak bydło, i za większą lub mniejszą cenę sprzedawani, podług tego, czyli są więcej lub mniej

do pracy zdolni. W niektórych państwach została już ta okrutna niewola zniesiona, w innych częściach Ameryki trwa jeszcze ciągle. — Ludność pochodzenia europejskiego stanowią Hiszpanie, Francuzi, Anglicy, Duńczycy, Holendrzy, Szwedzi, Niemcy i Portugalczycy. Na północy Ameryki mieszkają Eskimosy, lud niskiego wzrostu, prowadzący życie koczujące, i na pół dzikie.

W krajach zaludnionych przez Europejczyków panuje religia chrześcijańska, a mianowicie w osadach angielskich ewangelicka, w hiszpańskich i francuskich katolicka. Dzieci Amerykanie są poganami, niektórzy tylko z nich chrześcijanami. Pierwotni mieszkańcy Ameryki trudnią się myślistwem, rybołóstwem i wojną; przychodnie europejscy rolnictwem, uprawą różnych owoców i plantacyami, górnictwem i hodowlą bydła. Handel morski i fabryki kwitną przeważnie w Stanach Zjednoczonych w północnej Ameryce.

Ameryka dzieli się na północną, środkową i południową Amerykę.

Ameryka północna.

Grenlandya duńska.

Rozległość 1,967.600 km^2 i 10.000 ludności.

Kraj strasznie zimny, najeżony górami i skałami, pokryty przez trzy ćwierci roku śniegiem i lodem, i prócz niektórych krzewów nie wydaje żadnych drzew. Mieszkańcy Eskimosy żywią się wielorybami, psami morskimi, rybami i ptactwem morskiem. Mieszkają w lecie w namiotach ze skór, a w zimie w nędznych chatach, poukładanych z kamieni i brył lodu, mchem obłożonych. Miast nie masz żadnych w tym ubogim kraju.

Ameryka angielska.

Rozległość 8,000.000 km^2 i 5,000.000 ludności.

Kraj dziki koło bieguna północnego, ale mający na południu piękne, w lasy bogate prowincye, składa się z krajów hudsonskich, Kanady, Nowego Brunświku, Nowej Szkocyi, Nowej Fundlandyi i półwyspu Labrador.

Miasto **Kwebek** (65.000 m.), nad rzeką św. Wawrzyńca, jest siedzibą gubernatora angielskiego, ma ważny port i prowadzi znakomity handel, **Montreal** (186.000 m.)

Stany Zjednoczone.

Rozległość 9,068.270 *km*² i 64 m. ludności.

Związek ten obejmuje 49 stanów czyli państw wolnych, byłych dawniej osadami angielskimi, francuskimi i hiszpańskimi, i tworzy najpotężniejszą republikę na całym świecie. Ziemie te, położone w klimacie najprzyjemniejszym, posiadają nieprzebrane kopalnie złota, srebra, węgla kamiennego, nafty, obfitość zboża, bawełny, tytoniu, stada bydła i trzody owiec z delikatną wełną. Handel i dobry byt ludności wzmagają się coraz więcej. Szkoły, fabryki, zakłady dobroczynne, spławne rzeki, kanały sztuczne i koleje żelazne, rozszerzone są po całym kraju.

Ludność składa się z przybylców europejskich, Negrów niewolników, i szczątek pierwotnych mieszkańców, rozproszonych po lasach.

Państwa Stanów Zjednoczonych są: Alabama, Alaszka, Arizona, Arkanzas, Dakota, Delaware, Floryda, Georgia, Idaho, Illinois, Indyana, Indyana okręg, Iowa, Kalifornia, (półwysep bogaty w obfite kopalnie złota, które wielu europejczyków, pragnących bogactwa, do siebie ściągnęły), Kanektikut, Kansas, Karolina północna, Karolina południowa, Kenteki, Kolorado, Kolumbia, Luizyana, Maine (czytaj Men), Meryland, Mesecyzets, Miczygan, Minerota, Missisipi, Misury, Montana, Nebraska, Neu Hamshire, (Niu Hamszyr), Neu Jersey (Niu Dżersi), Neu Meksyk, Neu-York, (Niujork), Newada, Ohajo, Oregon, Pensylwania, Rode Island, (Rod Ayland), Teksas, Tenesi, Utah, (Jutah), Waszyngton, Wermont, Wirginia wschod., Wirginia zachod., Wiskanzyn, Wyoming.

Główne miasto **Waszyngton**, (279.000 m.) stolica i rezydencya Stanów Zjednoczonych. Z gmachów zasługuje na uwagę kapitolium, w którym się kongresy odbywają.

Boston, 500.000 mieszkańców, miejsce urodzenia Franklina, człowieka wielkich cnót, który wynalazł gromowody czyli piorunochrony.

Nowy York, największe, najludniejsze i najhandlowniejsze miasto w całej Ameryce, liczy 3,437.000 mieszkańców. **Filadelfia**, (1,000.000 m.), najpiękniejsze miasto w Stanach Zjednoczonych. Inne ważniejsze miasta są: **Cyncynati** (300.000 m.), **Baltimora**, **Nowy Orlean** (250.000 m.), **Louisville**, (Luiwil) a w **Kalifornii** **San Francisco** (300.000 m.).

Republika Meksykańska.

Rozległość 1,946.000 km^2 i 12 milionów ludności.

Jestto jeden z najpiękniejszych i najurodzajniejszych krajów w świecie. Ziemia wydaje wszelkie zboża, dające wielki plon, ziemniaki, indygo, trzcinę cukrową, złoto, srebro, drogie kamienie, stada bydła i koszenilę.

Meksyk, (443.000 m.) główne miasto republikańskie, jedno z najwspanialszych na kuli ziemskiej, z uniwersytetem, szkołą górniczą, biblioteką publiczną i wielu fabrykami. **Puebla**, przez Europejczyków założona. **Wera Kruc**, miasto portowe w niezdrowej okolicy. **Akapulko**, miasto portowe. **Kweretaro**, wsławione śmiercią cesarza Maksymiliana.

Ameryka środkowa.

Rozległość 487.862 km^2 i 3 miliony ludności.

Obejmuje część stałego lądu i wyspy pod nazwą Indyj zachodnich. Większe państwa w środkowej Ameryce są :

Gwatemala

(121.140 km^2 i 1.4 mil. ludn.)

bogata w koszenilę t. j. barwnik czerwony, znacznie drogi.

Główne miasto **Gwatemala**, zburzona w roku 1777. przez okropne trzęsienie ziemi, które kilka dni trwało.

San Salvador, (18.720 km^2 i 760.000 ludn.) z miastem tejże nazwy, zniszczone trzęsieniem ziemi r. 1854. i 1872. lecz znowu pięknie odbudowane zostało.

Honduras, (120.480 km^2 i 333.000 ludn.) z miastem **Olancho**, mającem obfite kopalnie złota.

Nikaragwa, (133.8000 km^2 i 263.000 ludn.) z miastem **Leon**, cierpiącym także od trzęsienia ziemi.

Kostaryka, (51.760 km^2 i 214.000 ludn.) wydające wiele kawy z miastem **San Jose** (14.000 *m*) ma uniwersytet.

Indye Zachodnie.

Rozległość 244.500 km^2 i 4,400.000 ludności.

Między północną a południową Ameryką wznosi się na oceanie Atlantyckim więcej aniżeli 600 wysp wielkich i drobnych, które pospolicie zowią małemi i wielkimi Antylami i wyspami Bahama. Wszystkim zaś tym wyspom dano wspólne nazwisko „Indyi Zachodnich“. Większa część tych wysp ma klimat gorący i wilgotny, dwie pory roku, suchą i mokrą, znaczne pasma gór, i obfitość płodów. Podczas mokrej pory, panują na niektórych z tych wysp straszne burze i nawałności, które często niespodzianie powstają. Nieraz zdarza się, że kilka minut przed wybuchem burzy, nastaje zupełna cisza w parnem powietrzu, słońce czerwienieje, niebo się chmurzy, a wtem wiatry okropnie zaryczą, morze szumi, deszcze leją, gromy huczą, błyskawica oko przeraża. Przed niewielu laty zniszczyła taka burza na kilkumilowej przestrzeni wszystkie pola i grody poobalała domy, powyrzywała drzewa z korzeniami, zatopiła dziewięćdziesiąt okrętów, kilka domów, i przyprawiła o śmierć wielu ludzi.

Głównejsze z tych wysp są: **Bahama** (600 wysp) należące Anglii; **Kuba**, 118.800 km^2 i 1·5 milionów ludności, największa z Antylów, górzysta, bardzo urodzajna, do połowy niewolnikami zaludniona; należała do Hiszpanii. Wydaje wiele kawy, cukru i tytoniu. Główne miasto **Hawanna**, gdzie pochowany jest Kolumb odkryciel Ameryki. **Jamajka**, 12.000 km^2

i 620.000 ludności, osada angielska, wydaje słynny rum czyli arak. Główne miasto **Kingston** (34.000 *m*).

Hajti, 69.000 *km*² i 1.5 miliona ludności, nazwaną przez Kolumba Hiszpaniolar, później przez Hiszpanów i Francuzów St. Domingo, zamieszkała przeważnie przez murzynów i mularów. Miasta: St. Domingo i Port o Prince; dwie republiki.

Portoryko,

Rozległość 9.300 *km*² i 600.000 ludności.

hiszpańska posiadłość, ma klimat zdrowy, ziemię urodzajną, wydaje sławną tabakę Portoryko.

Dalej na południe leży mnóstwo większych i mniejszych wysp pustych, które służą za stanowisko dla trudniących się połowem koni i psów morskich. Ważniejsze z nich są: Gwadelupa i Martynika, bogate w trzcinę cukrową; poddałe Francji.

Ameryka południowa,

mieści na powierzchni swojej najurodzajniejsze ziemie, skropione wodami największych i najobfitszych strumieni. Tam to rozlegają się owe nieprzebyte odwieczne lasy, nietknięte jeszcze siekierą, tam rozciągają się owe nieprzejrzane stepy zwane Pampasami i Llanosami, o których już tyle natworzono zajmujących opisów. Stepy te tem różnią się od innych [puszcz, że są podczas skwarów letnich spaloną pustynią — następnie w porze dżdżystej zarastają najbujniejszą olbrzymią trawą, a gdy nadejdą zwrotnikowe deszcze, całkiem je woda zalewa i w jezioro zamienia, z którego tylko gdzieś sterczą wierchołki pagórków, na które się chroni bydło i zwierz wszelkiego rodzaju.

Argentynia i Patagonia

(2,800.000 *km*² i 3.8 mil. ludn.)

czyli Stany zjednoczone nad rzeką (Rio de) la Plata, z niezmiernymi błoniami trawnymi, tak zwanymi Pampas, na których się

pasą niezliczone trzody dzikiego bydła i koni. Patagonia słynna z silnej budowy ciała i olbrzymiego wzrostu mieszkańców, trudniących się polowaniem i chowem bydła, żyjących bez wsi i miast. Gdy tam Hiszpanie w r. 1520. pierwszy raz wylądowali, zdawały im się nogi tamtejszych mieszkańców tak wielkimi, że lud ten Patagones, t. j. wielkonodzy, nazwali. Ważniejsze miasta w Argentynie są: Buenos-Ajresi, Kordowa.

Rzeczypospolite **Urugwaj** (180.000 km^2 i 750.000 m.) i **Paragwaj** (250.000 km^2 i 40.000 m.) zajmują się chowem bydła i uprawą roli, dostarczają wiele skór, herbaty, bawełny i cukru. Miasta główne są: **Montawideo** (175.000 m.), wysyła w świat ekstrakt mięsny Libika i **Asuncion** nad Parana.

Republika **Chile** (800.000 km^2 i 3·3 mil. ludności) w strefie nader łagodnej i przyjemnej położona; wywozi najwięcej miedzi i wełny. Miasto główne **Sanjago** (200.000 m.); miasto **Walparaizo** jest głównym portem dla statków europejskich, prowadzi znaczny handel.

Republika **Boliwia** (1,300.000 km^2 i 1·5 mil. ludn.) Andy tutejsze mają najwyższe szczyty Ilimani i Newada de Sorata. Dostarcza złota, srebra i saletry. Miasto stołeczne **Czukwizaka** czyli **Sukre** (17.000 m.), i **Potozy** słynne kopalniami złota. **La Paz** (45.000 m.), miasto najprzemysłniejsze.

Republika **Peru** (1,100.000 km^2 i 3 mil. miesz.) Kordyliery peruwiańskie tworzą kilka znakomitych wyżyn, z których największą jest owa, gdzie się jezioro **Titikaka** (8354 km^2) znajduje. Peru najbogatsze w szlachetne kruszce, wywozi też wiele złota, srebra, rtęci, miedzi, cyny i kory chinowej (środek przeciw zimnicy). Miasto główne jest **Lima** (101.000 m.)

Republika **Ekwador** (300.000 km^2 i 3 mil. ludn.), kraj górzysty w części zachodniej (**Kordyliery**, **Czymborasa** 6421 m) a płaski we wschodniej nad Maranionem. Miasto główne **Kiwito** na wyniosłości 3000 m położone (85.000 m.) ma wieczną wiosnę. Około miasta **Locha** (20.000 m.) rośnie najdzielniejsze drzewo chinowe. Do Ekwadoru należą także wyspy żółwie (**Golopagos** 7650 km^2) pod równikiem.

Stany zjednoczone **Kolumbii** (1,200.000 km^2 i 3·5 mil. ludn.) jedyna republika, która na Atlantyku i Oceanie Atlantyckim leży. Kraj wynosi najwięcej szlachetnych kruszców i kory chinowej.

Główne miasto **Bogota**, na wzniosłości 2600 *m* położne, liczy 100.000 *m*.

Republika **Wenecuela** (1,000.000 *km*² i 2 mil. ludn.) Utwór kraju podobny jak w poprzednich. Wywozi kakao, kawę i tytoń. Główne miasto **Karakas** na wzniosłości do 1000 *m* leżące ma 74.000 *m*. **Kumana** 50.000 *m*. cierpi wiele od trzęsienia ziemi.

Gujana

kraj bardzo urodzajny, ale bardzo niezdrowy, posiada obszerne lasy, bogate plantacje cukru, kawy, bawełny, indyga, wanili, koszenili i najwięcej korzeni. Mieszkańcy składają się z dzikich Indyan, przybyszów europejskich i niewolników murzyńskich. Cały kraj dzieli się na trzy kolonie: angielską (230.000 *km*² i 285.000 *m*.) z miastem Georgetown (Dżordztown), francuską (80.000 *km*² i 30.000 *m*.) z miastem Kajenna i holenderską (130.000 *km*² i 70.000 *m*.) z miastem Paramaribo.

Rzeczpospolita Brazylia,

(8,000.000 *km*² i 11 mil. ludn.)

jedno z największych państw na ziemi, obfituje w złoto, diamenty i inne drogie kamienie, w kawę, bawełnę, trzcinę cukrową, kauczuk, wanilię i korę chinową, ale jest bardzo mało zaludnione. Dzikie pokolenia Indyan tułają się w kraju, wiodą z sobą zacięte boje, i pożerają pojmanych nieprzyjaciół. Główne miasto **Rio de Janerio** (500.000 *m*.), środek handlu z wielu fabrykami. **Bahia** i **Pernambuko** miasta handlowe i portowe. W rzekach okolicy łąwią złoty piasek i diamenty.

E. AUSTRALIA i POLINEZJA.

Rozległość 7,627.000 *km*², 4,500.000 ludn., i 1,242.750 *km*², 15 *m*. ludn.

Australia, także Oceanią zwaną, jest piątą, najpóźniej odkrytą, najmniejszą i najslabiej zaludnioną częścią świata.

Składa się ona z samych wysp, rozsianych na wielkim oceanie, leżącym między Azyą a Ameryką. Największa z tych wysp zowie się Nową Holandją. Wnętrze jej mało jest dotąd znane, i przez dzikich murzynów całkiem zamieszkane. Pasma gór zwanych modremi, ciągnie się na tej wyspie z południa ku północy. Rzek większych nie masz, tylko mierne rzeczki, niemające dość wyrobionych koryt i biegów. Powierzchnia ziemi jest w Australii większą częścią równa i urodzajna, klimat umiarkowany, zdrowy, i niemal wszędzie jednostajny, powietrze więcej wilgotne, niż suche. W jesieni padają wielkie deszcze, a lato i zimy bywają bardzo suche.

Z płodów odkryto dotąd miedź, cyne, żelazo, wielkie pokłady węgla ziemnego, sól kamienną i morską i niektóre drogie kamienie (dyamenty), a (r. 1850.) w górach modrych bardzo bogate kopalnie złota. Rośliny i zwierzęta Australii różnią się wielce od płodów innych części ziemi, i zdaje się, że w tym kraju wszystko inaczej jak gdzie indziej, że natura jakies osobne kształty dla tej ziemi wybrała, i temi ją od innych odróżniła. W N. Holandyi bowiem nie widać w lasach cienistego, szerokiego liścia, ale drzewa z wązkim, skórkowatym, w górę stojącym liściem, drzewa które nie zmieniają liścia ale korę; są tam trześnie z pestkami zewnątrz owocu, pokrzywy i paprocie nadzwyczaj rosłe, trawa i trzciny dziwnie wysokie. Jadalnych owoców wielki tam niedostatek, natomiast przewyższa piękność kwiatów, prawie wszystkie inne części świata. Drzewa gumowe i akacye liczą bardzo wiele gatunków, tworzą w niektórych okolicach całe lasy, przeszkadzają wzrostowi i krzewieniu się innych roślin, a nadają krajowi bardzo jednostajne wejrzenie. Łabędzie, gdzieindziej jak śnieg białe, są tam czarne jak kruki, a drapieżne orły białe jak gołębice. Oprócz tego zasługują na uwagę kazuary, olbrzymie ptaki, do strusia podobne, bez skrzydeł, porośnięte włosu podobnem pierzem, białe papugi z pięknymi czubami, ptaki rajskie w szumnych piórach, jaskółki, których gniazda służą ludziom za pokarm. Ze zwierząt Australii największy jest kanguru, wzrostu cielęcica, o długich tylnych, a bardzo krótkich przednich nogach; torbacze, zwierzęta mające pewien rodzaj torby, do której

się chronią ich młode; dzióbak, zwierzę czworonożne z kaczym dziobem i nogami, i dwoma językami węża. Psy australskie nie szczekają ani wyją, a bardzo kąszą. Z płazów najstraszniejszy jest krokodyl i wąż czarny.

Jest tam i wulkan, który ciągle gore a nigdy nie wyrzuca; tam wiatry południowe mrozą, a północne grzeją; kiedy u nas dzień, wtenczas w Australii noc, a kiedy u nas lato, to tam mroźna zima.

Podobnie odznaczają się i krajowcy dziwnymi obyczajami, dzikością i barbarzyńskim sposobem życia. Są cery czarnej, żyją prawie nago, w nędznych chatach, rybami, zwierzyną i korzeniami; są i tacy, co mieszkają na drzewach, jak u nas wiewiórki. Broń ich składa się z drewnianej tarczy i długich oszczepów, które zręcznie daleko rzucają. Ogień wznecają tarciami dwóch drewek, różnej twardości. Porozdzielani na pokolenia, nie mają żadnego związku familijnego, tak że w każdej prawie rodzinie, innem mówią narzeczem. Ciągle też z sobą wojny prowadzą. Znaczna część przyjęła już chrześcijaństwo i łagodne obyczaje; większa część jednak pogrążona jest w grubej ciemnocie i bałwochwalstwie. Ofiary z ludzi są u nich jeszcze w zwyczaju, a wielu z nich jada ciała przestępców i pojmanych nieprzyjaciół. Wszyscy mają zwyczaj tetuowania się, to jest wyrzynania sobie na ciele różnych znaków i figur, które napuszczają rozmaitymi kolorami. Włosy swe zdobią mchem i zębami hajów. Na pobrzeżu osiedli Europejczycy, mianowicie Angliecy, zaprowadzili europejskie zwierzęta domowe i płody roślinne, które się tam wybornie udają i obfite wydają plony. Oni też szerzą wiarę chrześcijańską i europejski sposób życia między pokoleniami australskimi, lecz szukając wszędzie, tak i tu, materyalnych korzyści, posuwają zabory swoje coraz dalej w głąb kraju, wypierając krajowców z dawnych ich siedzib, wskutek czego już wiele pokoleń tamtejszych zmarniało w rozproszeniu do szczytu poginęło.

Nowa południowa Walia stanowiąca główną część Australii jest zaludniona to przez krajowców, to przez mieszkańców osad angielskich. Główne miasto **Sidney**, stolica kolonii angielskiej, w pięknej położonej okolicy liczy 383.000 mieszkańców,

pięknie zbudowane, ma koleje żelazne i telegraf do ważniejszych miejsc, uniwersytet i inne zakłady naukowe, zgoła najpiękniejszy port świata.

Osada Wiktorya z kopalniami złota, które coraz więcej osadników ściągają. Miasto **Melburn** (491.000 m.) na południowym wybrzeżu położone, jest zupełnie w smaku europejskim zbudowane, siedziba gubernatora i parlamentu kolonialnego, środkowym punktem sieci kolei żelaznych i handlu krajowego.

Osada Australii południowej obfita w pożyteczne kruszce, szczególnie miedź. Miasta **Adelaida** (120.000 m.) po większej części Niemców, połączona jest telegrafem z północnym krajem Arnhema miastem Palmerstonem i telegrafem podziemnym z miastem Batawią na Jawie i z Singaporem na półwyspie Malakka.

Australia zachodnia od roku 1787. jest kolonią zbrodniarzy. Główne miasto **Perth** nad rzeką Łabędzia.

Quensland z głównym miastem **Brisbone** (55.000 m.) na wschodnim wybrzeżu położone, koleją połączone z Sidney.

W północnej części Australii nie udały się dotychczasowe usiłowania zaprowadzenia osad.

Polinezja.

Nowa Gwinea (711.000 km^2) cała górzysta i przyjemnego i zdrowego klimatu a ziemi bardzo urodzajnej, na której rośnie len wysoki, wydający mocne do jedwabiu podobne włókna. Krajowcy są silni, kształtni i wojowniczy, mają włosy długie, które na wierzchu głowy wiążą w węzeł, i piórami ozdabiają. Żywią się rybami, budują wielkie i mocne statki i okazują wiele zręczności i umysłowych zdolności.

Kelington, główne miasto posiadłości angielskich na tej wyspie.

Wyspy australskie są: Tasmânia czyli kraj Wan Diemena, pochodzenia europejskiego, gdyż krajowcy wymarli z wyjątkiem kilku osób jeszcze żyjących, posiadłość angielska z miastem Hobarton (25.000 m.).

Nowa Zelandya (duże wyspy) osada angielska z miastem Aukland, siedziba rządu i Nelson.

Nowa Kaledonia, w posiadaniu Francyi.

Wyspy: Nowe Hebrydy, św. Krzyża, Salomona, Bismarka, Karoliny, Palau, Maryany czyli Ladrony, Magelhaensa, Marszala, Gilberta, Laguny czyli Ellice, Fidzi, Tonga czyli przyjacielskie, Samoa czyli żeglarskie, Tokelau czyli Union, Feniks, Herweya czyli Koka, Australskie (Tubuai), Towarzyskie między którymi najważniejsza Otahajti, z przyczyny pięknego położenia i urodzajności ziemi, rajem Oceanii nazwana, Nizkie czyli Tuamotu, Mendanas czyli Marquesas, Manihiki, środkowe Sporady polinezyjskie, Ansona i wyspy Hawaii czyli Sandwich osławione śmiercią sławnego żeglarza Koka, którego tam zabili dzicy mieszkańcy r. 1779.

Spis

wsi i miast księstwa Cieszyńskiego, ułożony w porządku alfabetycznym według starostw i powiatów sądowych, zawierający oraz przestrzenie ich katastralne z liczbą ludności, popisanej z końcem roku 1900.

Księstwo Cieszyńskie zajmuje przestrzenie 2282·34 km^2 , na których jest 369.872 ludności; okrąg Opawski ma 2865·12 km^2 z 310.657 mieszkańcami, a cały Śląsk austriacki obejmuje 5147·46 km^2 i 680.529 dusz ludności.

I. Starostwo Cieszyńskie:

717·83 km^2 i 91.503 ludności.

1. Powiat sądowy Cieszyński 344·72 km^2 i 62.540 ludn.

	km^2	ludn.		km^2	ludn.
Bażanowice	3·81	488	Dzięgielów	8·49	498
Błędowice dolne	10·82	2192	Gnojnik	6·37	532
Bobrek	7·68	1856	Grodziszczce	8·62	725
Brzezówka	4·60	340	Gumna	4·09	281
Cierlicko dolne }	16·67	438	Guty	9·47	818
„ górne }		1383	Hażlach	12·33	1282
Cieszyn	15·24	19142	Kocobędz, Ligota }	9·98	1017
Datynie dolne	2·18	544	„ i Podobora }		
Dobracice i }	6·04	752	Kojkowice	1·87	284
Bukowiec }			Końska	9·87	2107
Domasłowice dol- }	5·60	843	Krasna z Gułdo- }	6·51	455
ne, Kocurowice }			wami		
i Wołowiec }			Ligotka	19·88	1020
Domasłowice górne	7·63	778	Lyszna dolna	4·82	1651

	km ²	ludn.		km ²	ludn.
Lyszna górna . . .	12·28	808	Śmiłowice . . .	7·89	626
Mistrzowice z Ko-			Stanisławice . . .	3·97	378
niakowem . . .	6·20	641	Szebiszowice dolne, } górne i Pitków } 7·44		917
Mnisztwo . . .	1·88	316	Szumbark . . .	4·99	1103
Mosty . . .	6·19	965	Toszonowice dolne } i Sprochowice } 15·20		729
Niebory . . .	6·45	848	Toszonowice gór- } ne i Poleniny } 6·90		317
Ogrodzona . . .	6·91	417	Trzanowice . . .	8·41	852
Pastwiska } Boguszowice } 5·44		1369	Trzycież . . .	6·16	594
Kalembece } Pogwizdów } 6·51		653	Trzyniec . . .	5·56	3212
Markłowice } Puńców . . .		1236	Wielopole . . .	2·98	295
Ropica . . .	10·12	1239	Zamarski i Rudów	8·63	796
Rzeka . . .	13·46	488	Żuków dolny . . .	4·90	935
Sibica i } Błogocice } 6·60		2078	" górny . . .	6·95	836
			Żywocice . . .	2·90	467

2. Powiat sądowy Jabłonkowski 373·72 km² i 28.963 ludn.

	km ²	ludn.		km ²	ludn.
Boconowice . . .	3·87	355	Łomna dolna, } " górna } 51·70		862
Bukowiec . . .	19·03	1019	i Przelacz } 622		
Bystrzyca . . .	16·07	2235	Łyżbice . . .	4·61	1374
Gródek . . .	9·81	882	Milików . . .	9·18	781
Istebna i Jasnowice	48·31	2206	Mosty . . .	33·96	2192
Jabłonków, Biała, } Liski, Piose- } czna, Szygła } 12·51		3523	Nawsi . . .	19·76	1906
Karpętna . . .	5·15	499	Nydek, Głuchowa } i Strzelma . . } 26·16		1710
Koniaków . . .	10·89	1068	Oldrzychowice . . .	15·22	1868
Koszarzyska . . .	17·19	476	Piosek i Baginiec	15·47	1003
			Tyra . . .	17·86	512
			Wendrynia . . .	21·31	2372

II. Starostwo Frydeckie:

Z powiatem sądowym Frydeckim 429·89 *km*² i 50.982 ludn.

	<i>km</i> ²	ludn.		<i>km</i> ²	ludn.
Bartowice	8·61	1929	Malenowice i	} . 12·62	654
Baszka	5·33	1335	Borowa		
Błędowice górne } i Spluchów }	4·15	537	Morawka	87·33	3839
Błędowice pośre- dnie	4·84	831	Noszowice	6·48	793
Bruzowice	15·95	1064	Nowa Wieś	4·87	649
Datynie górne . .	3·90	846	Październa	3·11	594
Dobra	8·81	1894	Prażma	3·55	528
Frydek i Nowe } Dwory }	10·23	9023	Pržno	3·09	440
Janowice	13·14	1907	Racimów	9·02	2036
Kaniowice	2·59	215	Raszkowice	8·63	1175
Kończyce wielkie	8·12	2458	Rzepiszczce, Rako- wieci Winogród }	7·31	1067
Krasna z Mochel- nicami	44·12	1639	Siedliszcze	9·90	1095
Leskowiec	7·20	1754	Skalica	9·82	1253
Lhoty dolne . . .	3·78	420	Stare Hamry . . .	66·48	2369
„ górne	11·48	1202	„ Miasto	5·07	1723
Lubno	8·05	812	Szonów	17·54	2967
			Węclowice	5·67	1224
			Wojkowice	4·88	398
			Żermanice	4·43	312

III. Starostwo Frysztackie:

361·13 *km*² i 135.077 ludności.1. Powiat sądowy Bogumiński 151·23 *km*² i 71.050 ludn.

	<i>km</i> ²	ludn.		<i>km</i> ²	ludn.
Bogumin	5·22	1877	Niemiecka Lutynia	20·19	3353
Hercmanice . . .	6·90	2513	Polska Lutynia . .	7·40	1594
Hruszów	3·90	4517	Polska Ostrawa,	} 14·09	18761
Kończyce małe .	7·30	3380	Hraniecznik,		
Michałkowice . .	2·60	6188	Ślidnów i Za-		
Muglinów	2·15	1551	mość		

	<i>km²</i>	ludn.		<i>km²</i>	ludn.
Pietwałd . . .	12.61	5945	Szenichel . . .	9.86	5004
Pudłów . . .	3.40	2334	Wierzbice . . .	3.82	812
Radwanice i Lipina	5.90	4880	Wierzniowice . .	4.23	521
Rychwałd . . .	17.03	4548	Zabłocie . . .	4.31	1093
Skrzeczoń . . .	4.80	2180			

2. Powiat sądowy Frysztacki 209.90 *km²* i 64.027 ludn.

	<i>km²</i>	ludn.		<i>km²</i>	ludn.
Dąbrowa . . .	7.68	4331	Olbrachcice . . .	12.66	1155
Darków . . .	5.10	1460	Orłowa . . .	2.25	6663
Dzieńmorowice } i Kąkolna }	13.84	2776	Piotrowice . . .	8.69	1307
Frysztat . . .	7.76	3661	Piersna . . .	3.68	502
Kaczyce dolne, gór- } ne i Otrębów }	9.22	1057	Poręba . . .	5.55	1624
Karwina i Solca .	15.52	14328	Roj . . .	8.49	838
Kończyce małe .	11.94	1403	Stonawa . . .	13.82	3138
" wielkie } i Rudnik }	18.54	1551	Stare miasto . .	10.33	2556
Łązy . . .	5.89	5778	Sucha dolna i Ka- } sparkowice }	8.05	1451
Łąki . . .	10.41	1354	Sucha górna . . .	10.05	1998
Markłowice dolne } i górne }	9.61	1214	Sucha pośrednia .	5.81	1469
			Zawada . . .	3.59	551
			Zebrzydowice dol- } ne i górne }	16.06	1861

IV. Starostwo Bielskie:

773.49 *km²* i 92.310 ludności.

1. Powiat sądowy Bielski 208.12 *km²* i 45.228 ludn.

	<i>km²</i>	ludn.		<i>km²</i>	ludn.
Aleksandrów . . .	5.52	2191	Dziedzice . . .	5.66	1618
Bielsko . . .	4.97	16885	Jasienica . . .	11.88	2048
Brunów . . .	5.64	698	Jaworze, Nałęcz, } Pielgrzym i Bła- } tnia }	22.13	2289
Bystra . . .	9.46	487	Kamienica i Ol- } szów górny }	19.59	2619
Czechowice, } Komorowice, }	28.31	3964			
Renardowice }					

2

	km ²	ludn.		km ²	ludn.
Komorowice nie- mieckie (Batz- dorf)	4.22	526	Międzyrzecze górne	14.54	1561
			Mikuszowice i Ol- szów dolny	3.76	1256
Ligota	24.17	1734	Stare Bielsko . . .		
Mazańcowice . . .	8.21	1621	Wapienica	14.97	737
Międzyrzecze dolne	7.80	938	Zabrzeg	6.64	1381

2. Powiat sądowy Skoczowski 416.72 km² i 32.304 ludn.

	km ²	ludn.		km ²	ludn.
Bielowicko	3.02	231	Kozakowice górne	1.34	280
Bładnice	2.90	195	Lipowiec	9.09	958
Brenna	78.28	2985	Łączka	1.92	141
Cisownica	9.57	957	Łazy	3.49	240
Dębowiec	12.87	964	Międzyświeć . . .	2.99	305
Godziszów	5.55	447	Nierodzim	4.25	641
Goleszów	12.09	2097	Pierściec	5.75	531
Górki małe	3.75	359	Pogorze	8.57	860
„ wielkie	14.67	957	Roztropice	5.75	432
Grodziec	9.73	569	Simoradz	6.99	558
Harbutowice	1.76	344	Skoczów	9.81	3241
Hermanice	3.68	985	Świątoszówka } i Biery }	3.67	684
Iskrzyczyn	4.65	416	Ustroń		
Kiczycze	7.30	478	Wieszczęta	1.98	120
Kisielów	3.37	333	Wielamowice . . .	2.78	219
Kostkowice, } Samłowice }	5.24	417	Wiślica	3.77	435
Kowale			2.59	385	Wisła i Tokarnia
Kozakowice dolne	2.36	289			

3. Powiat sądowy Strumiński 148.65 km² i 14.778 ludn.

	km ²	ludn.		km ²	ludn.
Baków i Rychwałd	5.24	403	Landek	4.48	347
Chybie	12.67	1231	Mnich	8.35	932
Drogomyśl i Knaj	14.66	1427	Ochaby małe } „ wielkie }	13.22	1114
Frelichów	2.96	303	Pruchna		
Łownica	7.97	725			

	<i>km²</i>	ludn.		<i>km²</i>	ludn.
Rudzice i Laryszów	11.48	1213	Zabórz i Uchylany	6.99	435
Strumień . . .	9.25	1505	Zarzecze . . .	15.38	2414
Zabłocie . . .	8.06	871	Zbytków . . .	4.93	336

V. Starostwo Bielowieckie:

351.42 *km²* i 40.860 ludności.

1. Powiat sądowy Bielowiecki 21.640 ludności.
2. " " Klimkowski 19.220 "

VI. Starostwo Bruntalskie:

591.62 *km²* i 49.768 ludności.

1. Powiat sądowy Beneszowski 17.646 ludności.
2. " " Bruntalski 23.094 ludności.
3. " " Werbneński 9028 ludności.

VII. Starostwo Frywałdowskie:

736.43 *km²* i 68.895 ludności.

1. Powiat sądowy Cukmantelski 10.266 ludności.
2. " " Frywałdowski 29.538 ludności.
3. " " Jawornicki 13.131 ludności.
4. " " Widnawski 15.960 ludności.

VIII. Starostwo Karniowskie:

532.62 *km²* i 60.524 ludności.

1. Powiat sądowy Albrecheicki 11.986 ludności.
2. " " Henersdorfski 9232 ludności.
3. " " Karniowski 26.934 ludności.
4. " " Osoblaski (Hotzenplotz 217.89 *km²*)
12.372 ludności.

IX. Starostwo Opawskie:

653.03 *km²* i 90.610 ludności.

1. Powiat sądowy Odravski 9994 ludności.
2. " " Opawski 64.941 ludności.
3. " " Witkowski 15.675 ludności.

Spis rzeczy.

	Strona		Strona
Oddział niższy.			
Poznanie miejsca rodzinnego	3	Królestwo Galicyjskie	43
Widnokrąg i strony świata	3	Księstwo Bukowińskie	50
Dom rodzinny	4	Margrabstwo Morawskie	51
Wieś	4	Królestwo Czeskie	52
Miasto	6	Arcyksięstwo Rakus dolnych	55
Kraj	8	" " górnych	57
Woda	9	Księstwo Salcburskie	58
Płody ziemi	11	" Styryjskie	59
Mapa miejsca rodzinnego	12	" Karyntyjskie	60
Zjawiska w powietrzkregu	13	" Krainskie	61
Oddział wyższy.			
Świat i ciała niebieskie	17	Pobrzeże	61
Droga mleczna.	20	Uksiążęczone hrabstwo Tyrol i Vorarlberg	62
Zaćmienie słońca i księżyca	21	Królestwo Dalmaacya	64
Ziemia	21	<i>2. Kraje Zahitawii.</i>	
Podział powierzchni ziemi	24	Królestwo Węgierskie	65
Ląd	24	Wielkie księstwo Siedmiogrodzkie	70
Morze	25	Królestwo Kroacya i Sławonia	72
A. Europa.			
Ogólny pogląd na Europę	26	Królewskie miasto Rjeka	73
O Europie w szczególności	28	Bosnia i Hercegowina	74
Państwa europejskie	31	Niemce	75
Cesarstwo austriackie	31	1. Królestwo Pruskie	75
Ustrój monarchii Austriacko-węgierskiej	34	a) Brandenburgia	75
<i>1. Kraje Przedlitawii.</i>			
Księstwo Śląskie	35	b) Prowincya Saska	76
		c) " Śląska	76
		d) Wielkie księstwo Poznańskie	78
		e) f) Prusy Wschodnie i Zachodnie	79
		g) Pomorze	80
		h) Westfalia	80

	Strona		Strona
i) Prowincya Nadreńska . . .	80	Królestwo Szwecya i Norwegia	94
k) Szleswik-Holsztyn	80	Król. Wielkiej Brytanii . . .	96
l) Hanower	81	Rzeczpospolita Francuska . .	98
m) Hessen-Nassau	81	Królestwo Hiszpańskie . . .	102
n) Kraje Hohencollernów . . .	82	„ Portugalskie	103
2. Królestwo Saskie	82	Królestwo Włoskie	104
3. „ Bawarskie	83	Cesarstwo Tureckie	110
4. „ Wirtemberskie	83	Królestwo Serbskie	113
5. Wielkie księstwo Badeńskie .	84	Księstwo Czarnogórskie . . .	114
6. „ „ Heskie	84	Królestwo Greckie	114
7. „ „ Sasko-Wej- marsko-Eisenachskie	85	„ Rumuńskie	115
8. Księstwo Saskie-Koburg-Gota-	85	Cesarstwo Rosyjskie	116
9. „ Sasko-Majningskie	85		
10. „ „ -Altenburskie	85	B. Azya.	
11. „ „ Szwarzburg-Sonder- hausen	85	Rosya azyatycka	124
12. Księstwo Szwarzburg-Rudol- sztat	85	Turcyja „	125
13. Księstwo Reus (Greic)	85	Arabia „	127
14. „ „ (Gera)	85	Persya	127
15. „ Brunświckie	85	Chiny	128
16. „ Anhalt	85	Tybet	129
17. „ Lippe	85	Japonia	129
18. „ Szaumburg-Lippe	85	Indye wschodnie	130
19. „ Waldek i Pyrmont	86		
20. Wielkie księstwo Meklemburg- Szweryn	86	C. Afryka.	
21. Wielkie księstwo Meklemburg- Strelie	86	Egipt	133
22. Wielkie księstwo Oldenburskie .	86	Barbarya	134
23. Wolne miasto Hamburg	86	Pustynia Sahara	135
24. „ „ Brema	86	Abisynia	136
25. „ „ Lubeka	86		
26. Alzacya i Lotaryngia	86	D. Ameryka.	
Rzeczpospolita Szwajcar- ska	87	Ameryka północna	139
Księstwo Lichtenstein	89	Grenlandya duńska	139
Królestwo Holandyi	89	Ameryka angielska	139
Wielkie księstwo Luksem- burg	90	Stany Zjednoczone	140
Królestwo Belgijskie	91	Republika Meksykańska	141
„ Duńskie	92	Ameryka środkowa	141
		Gwatemala	141
		San Salwator, Honduras, Nika- ragwa i Kostaryka	142
		Indye zachodnie	142
		Portoryko	143
		Ameryka południowa	143
		Argentynia i Patagonia	143

	Strona		Strona
Urugwaj i Paragwaj, Chile, Boliwia, Peru, Ekwador, Kolumbia	144	Wiktorya, Australia południowa, Australia zachodnia, Quensland	148
Wenecuela, Gujana i Brazylia	145	Polinezya	148
E. Australia i Polinezya.		Nowa Gwinea i wyspy australskie	148
Nowa południowa Walia	147	Spis wsi i miast księstwa Cieszyńskiego	150

2 gas. 9.50
 Vinty 0.50
 club 0.50
 drink 0.20
 cycl. 7.50 11.80
 Vint. 1.30

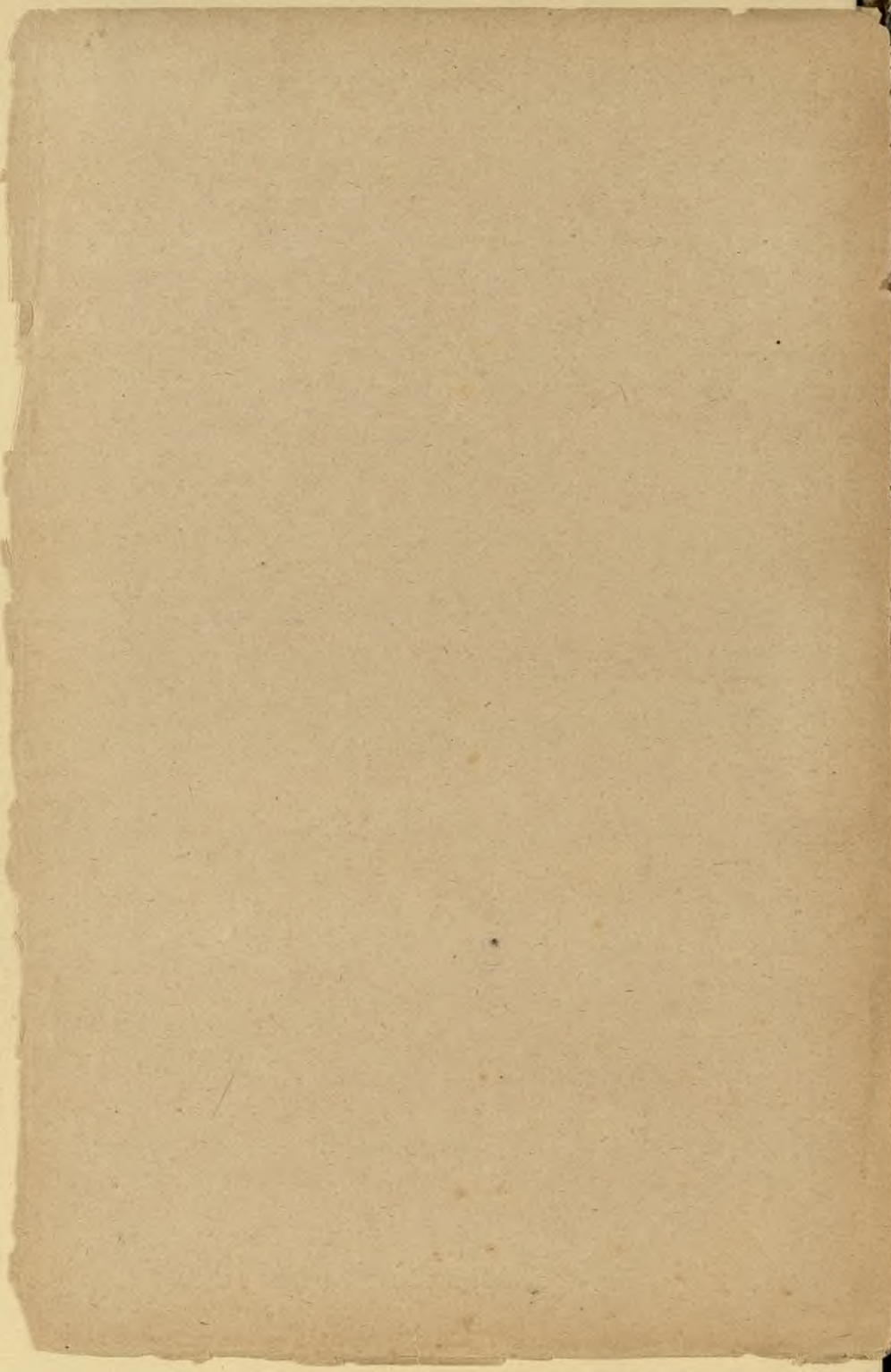
^{miss}
 26/5. 5.15 ✓

50
 11.8

 38.2

Vint. 4. —
 hamel.
 drink.

8/10/8
43.2
22.14
41.22
43.2
17.80
55.5

Książki podręczne dla u
dzieży szkół ludowych. Drukiem i
księgarni Karola Prochaski w Cie

J. Śliwka

Historye biblijne dla nauki dzieci.

Wydanie kalwskie. — Z ilustracyami.

Cena opraw. 80 h.

J. Śliwka.

Historja naturalna

zawierająca ważniejsze wiadomości z królestwa
zwierząt, roślin i kopalin.

Cena opraw. 1 K 20 h.

J. Śliwka.

Krótki Historja Reformacji

dla

użytku ewangelickiej młodzieży.

Cena opraw. 50 h.

Pauliniego.

Nauka Religii Chrystusowej

dla

dzieci szkół ewangelickich

z

dotąd katechizmu i modlitw,

Cena opraw. 50 h.

Biblioteka Śląska

C 005240

II

KOMP.

026